A-49886
1194
Duplum

J. ADAMSON

EESTI AJALUGU

ÜHENDUSES ÜLDAJALOOGA

ALGKOOLI VI ÕPPEAASTA

K./Ü. „LOODUS", TARTU

A- 11886 II

160930

A- 11886 II

J. Adamson

Eesti ajalugu

ühenduses üldajalooga

Algkooli VI õppeaastale

VIII trükk

26120

K./Ü. „LOODUS“, TARTU

1937

Haridusministeeriumi poolt koolidele tarvitamiseks lubatud.

K./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

O./ü. K. Mattieseni trükikoda, Tartu, 1937.

VI. Uus aeg. Järg.

A. Poliitilise killustuse aeg.

1. Poola aeg Liivimaal.

Mõisnikkude eesõiguste kinnitamine. Eelmisel aastal kuulsime, kuidas Vene-Liivi sõja (1558—61) otseseks tulemuseks oli nõrga oruriigi kokkuvarisemine. Ordu langemise järel läks meie kodumaa mitme valitseja kätte. Rahva seisukorda ei võinud see parandada. Mõisnikud tingisid enestele endised õigused välja. Nad nõudsid Poola kuningalt, et neile õigus jäetaks oma usku vabalt pidada ja maa, mets ning rahvas jääksid endiselt nende omaks. Ametikohtadele määratagu ainult kohalikud sakslased. Senised seadused jäägu maksma ja kohtumõistmine olgu sakslaste käes. Ka mõisnikkude eesõigus jahti pidada, õlut pruulida ja kõrtse avada jäägu püsima. Kõik need nõudmised leidsid kuningalt vastuvõtmist.

Katsed maad poolastada. Esialgu pidas Poola valitsus (Sigismund II August) antud eesõigustest kinni. Hiljemini (Stephan Bathory) hakati neist aga vähehaaval üle astuma — kitsendasid ju mõisnikkude eesõigused meie kodumaal tunduvalt riigivalitsuse võimu. Poola valitsus tahtis allaheidetud rahvaid poolakatele lähemale tuua, neid poolastada. Selleks määrati igale poole maa-ametnikeks Poola alamad, jagati sakslaste käest äravõetud mõisad neile ja asetati kindlustesse poola väed. Poola valitsusel oli nüüd sealjuures püüd tuua parandusi ka talurahva ellu ja kaitset anda mõisnikkude vastu. Mõisnikkude ägeda vastuseismise pärast ei andnud need püüded aga mingisuguseid tagajärgi. Talupojad jäid endiselt kandma ränka orjusekoormat.

Katoliiklik vastupuhastus. Poolastamise sihiga hakati ka katoliku usku peale sundima. Luteriusuliste kirikud anti mõnel pool (näit. Tartus) katoliiklastele ega lubatud eestlastele rahvakeeles ja luteri usu järgi jumalateenistust pidada. Siiski tungis rahvas oma kirikutesse, kust aga poolakad

neid piitsadega välja ajanud. Kui inimesed ühest uksest välja aetud, läinud nad teisest jälle sisse. Mõnes kohas ajanud poola sõdurid isegi vägivallaga rahvast katoliku kirikusse. Kui jõuga ei suudetud rahvast ümber pöörata, siis püüti seda teha nõuga. Lihtrahvast meelitati usuvahetamisele rahaga, kaupmeestele öeldud, et nad ei tarvitse luteriusulistele võlga maksta, kui nad katoliku usku tagasi tulevad. Kalameestele seletatud, et just luteri usu tõttu olevat nende kalasaak väheseks jäänud jne. Usuvahetajaid siiski leidus, näit. talupoegade hulgas, kes lootsid selle läbi oma seisukorda parandada. Usinad usku vahetama olid eriti kurjategijad, kes lootsid seeläbi vabaks saada.

Tartus asutasid jesuiidid oma kooli, kus lapsi katoliku usus kasvatati. Õpilasist loodeti saavat truusid katoliku usu pooldajaid ja tegelasi, näit. preestreid. Juba koolieas saadeti neid luteriusuliste jumalateenistust segama ja isegi õpetajaid peksma. Jesuiidid andsid välja ka usulise sisuga raamatuid, näit. eestikeelse katekismuse, et preestritel oleks kergem rahvast katoliku usu vaimus õpetada.

Vägivaldne katoliku usu pealesundimine tekitas Liivimaa rahvas meelepaha ja ärevust. Kui kord ähvardades kästud talupoegi vana katoliku usku vastu võtta, vastanud nad järgmiselt: meie isandad peavad ikka veel kinni usust ja meie ei taha üksi pimedast peast põrgusse joosta.

1. Kelle kätte läks võim kodumaal pärast orduriigi lõppu? 2. Kuidas suhtus Poola valitsus mõisnikkude eesõigustesse ning talupoegade olukorda? 3. Mida tegi Poola valitsus Liivimaa poolastamiseks? 4. Mida tegi Poola valitsus Liivimaa katolikiseerimiseks? Millised tulemused olid sel püüdel?

2. Rootsi aja algus Põhja-Eestis.

Eesõiguste kinnitamine. Uuenduse katsed. Rootsi kuningad ihkasid enestele juba ammu nii Eesti- kui ka Liivimaad. Seepärast oli Tallinnamaa rüütlitel üsna kerge välja tingida oma vanad eesõigused.

Juba varsti peale eesõiguste kinnitamist püüdis aga kuningas Eerik XIV parandada rahva elujärge, mis oli Tallinnamaal raskem kui kuski mujal. Ta astus iseäranis valjult välja rahva peksmise ja piinamise vastu ning süüdistas isegi oma maavalitsejaid, kui need küllalt südid polnud rahvast kaitsema. Samas sihis teotses ka Karl IX. Liivimaal viibides näinud ta talurahva äärmist viletsust ja nõudnud mõisnikelt, et nad talupoja pärisorjusest vabastaksid. Eesti talupoeg

pidi saama sama vabaks kui Rootsi talupoeg. Kõik need püüded lõppesid tagajärjetult, sest mõisnikud sõdisid ägedasti vastu ega tahtnud uuendustest kuuldagi. Pealegi tuli kuningal oma valitsemise ajal palju sõdu pidada. Kõik see takistas suurel määral rahva olukorra parandamist.

Nii jäid eestlased ka Tallinnamaal täielisse pärisorjusse.

1. Millistel tingimustel alistusid Tallinnamaa rüütlid Rootsile? 2. Mida tahtsid teha Eerik XIV ja Karl IX talurahva elujärje parandamiseks? Millega lõppesid nende püüded?

3. Saaremaa Taani valitsuse all.

„Liivimaa kuningas Magnus". Nõrk orduriik langes ja osa ta läänepoolseist maist, Saare- ja Läänemaa, läksid Taani hertsogi Magnuse kätte. Viimane püüdis enesele maid juurde võita ja sattus seega sõjajalale Rootsiga. Sõda kestis mitmed aastad järgemööda ja laastas maad. Palju sai kannatada rootsi vägede poolt Läänemaa. Nad tungisid isegi juba Saaremaale, mis Magnuse seisukorra väga raskeks tegi.

Ka Moskva tsaar Joann püüdis maid juurde saada. Ta saatis oma usaldusmehed Liivimaale järele kuulama, kuidas oleks võimalik maad ja rahvast oma valitsuse alla saada. Tsaari arvamuse järele pidi Liivimaast saama omaette riik, kuid tema ülemvalitsuse all. Samal ajal ihkas aga kuningakrooni hertsog Magnus. Ta langeski tsaari meelituste ja kavaluste võrku, astus temaga lepingusse ja sõitis Moskvasse, kus ta nimetati Liivimaa kuningaks. Tsaar lubas sealjuures anda Magnusele oma sugulase naiseks ja rikkaliku kaasavara — 5 tündrit kulda.

Magnus oli siiski ainult nimeliselt Liivimaa kuningas, sest ta pidi enesele kuningriigi suuremalt jaolt alles võitma. Seda püüdis ta teha Vene abiga. Ta lähebki varsti ligi 25 000 sõduriga Tallinna alla ja hakkab seda piirama. Linn oli hästi kindlustatud ja mitmekuuline piiramine ei andnud mingisuguseid tagajärgi. Siit asus ta Põltsamaale, mille ta oma „kuningriigi" pealinnaks tegi. Nüüd tuleb Magnust toetama tsaar ise. Tema liigub üle meie kodumaa juba suuremate vägedega. Ka neist polnud suuremat tulu: nad laastasid peaasjalikult maad ja viisid tuhanded eestlased Venemaale vangi, kus nad orjeks müüdi.

Varsti nägi aga Magnus, et tsaar teda petab. Viimane ei andnud temale kunagi soovitaval määral sõjalist abi ja jättis ta ka ilma rikkalikust kaasavarast. Hertsog Magnuse seisukord muutus seetõttu kord-korralt ikka halvemaks; ta langes isegi vaesusse. Ei jäänud muud üle, kui Liivimaalt põgeneda. Ta asus Kuramaale Pilteni lossi elama, kus ta 1583. a. surigi vaesena ja mahajäetuna.

Olukord Saaremaal. Kõik need sõjad ja sõjakäigud Saaremaad peaaegu ei puudutanud, nad laastasid väga rängalt aga küll meie kodumaa teisi osasid. Seepärast elas rahvas Saaremaal üle vähem kannatusi ega sattunud niisugusesse viletsusse kui mujal. Ka algas peale Magnust Saaremaal pikem rahuaeg. Siiski oli rahva seisukord ka siin väga raske. Saarlased elasid samasuguses pärisorjuses kui suuregi maa eestlased. Saaremaa valitsejad püüdsid küll Saaremaa elu

korraldada, kuid sellest polnud eesti talupojale otseselt mingisugust tulu. Hertsog Magnus andis Kuressaarele linna õigused (1563. a.) ja ainuõiguse Saaremaal sadamat pidada. Sellest oli tulu linnarahvale. Hiljemini peale Magnuse surma kingiti Taani kuninga poolt 12 Saaremaa kirikule maid kirikuõpetajate leskede ülalpidamiseks. Need maad on tuntud meie päevini nn. armuatrade nime all. Orjused, mis lasusid raske koormana talupoegade õlgadel, jäid endiseks. Nad hoidsid vanu vapraid, julgeid ja jõukaid saarlasi vaesuses ja viletsuses.

1. Kuidas ja milliste tulemustega püüdis Magnus endale maid juurde võita? 2. Mida tead taanlaste korraldustest Saaremaal?

4. Talurahva seisundi halvenemine sõdade järel.

Nii pidi eesti talupoeg elama poliitilise killustuse ajastul raskes pärisorjuses. Ta seisundi tegid veel viletsamaks alalised sõjad, mis ei tahtnud lõppeda. Peale orduriigi maade jagamist püüdis maasaajaist igaüks maid juurde võita ja kogu Liivimaa peremeheks saada. Sõditi kakskümmend aastat, mille tagajärjel Venemaa kaotas Tartumaa Poolale ja Narva linna ning suure osa Ingerimaast Rootsile. Sõjad lõppesid ajutiselt XVI sajandi 80-ndail aastail.

Sõdade all kannatas kõige enam rahvas. Juba Vene-Liivi sõda võttis rahvalt elujõu ja tegi maa paljaks. Nüüd tulid uued sõjad veel juurde. Sõdijad pooled võtsid talupojelt, mis said: vilja, hobuseid ja loomi. Toidutagavarad lõppesid. Elada oli aga tarvis. Püüti põldu harida, kuidas suudeti. Läänemaal koguni rakendasid mehed endid adra ette, kuna naised atra juhtisid. Hulk külasid, losse ja linnu oli hävitatud. Külasid hävitati kohati 50—70%. Rootsi vägede juhataja kirjutab 1601. a., et maa ja rahvas on sattunud armetusse seisundisse, mille sarnast pole seni nähtud ega kuuldud. Kõik on hävitatud ja põletatud. Terved päevad võib reisida inimest nägemata. Sageli küsid eneselt, kas on siin inimesed üldse elanud.

Kõik, mis oli hävitatud, oli tarvis üles ehitada. Talupoegadelt nõuti endiselt maksusid ja tegu. Nii muutus eestlaste seisukord kord-korralt ikka viletsamaks.

Kui hiljemini kogu meie maa läks Rootsi alla, võis märgata rahva seisukorra paranemist.

1. Milliseks kujunes talupoegade elu poliitilise killustuse ajal sõdade tõttu? 2. Milliste tulemustega lõppesid poliitilise killustuse aja sõjad Venemaale?

B. Rootsi aeg.

1. Poola ja Rootsi tülid. Kogu eestlaste maa läheb Rootsi alla.

Sigismund III. Karl IX. Senivõidetud maadega ei tahtnud Rootsi kuningad leppida. Nad ihkasid ka neid maid, mis Poola kätte olid läinud. Nende lootused läksid täide. Rootsi troonipärija Sigismund, kes oli katoliku usus üles kasvatatud, valiti Poola kuningaks. Oma isa surma järel päris ta 1592. a. ka Rootsi trooni. See oli katoliiklastele ja jesuiitidele väga meele järgi. Nad lootsid, et Sigismund III ka Rootsis hakkab toetama katoliku usu levitamist. Rootslased olid sel ajal juba kindlad luteriusulised ja kartsid oma iseseisvuse pärast. Nad valisid hertsog Karli Karl IX nime all kuningaks. Ta oli luteriusuline ja ka valmis kaitsema Rootsi riigi iseseisvust. Sigismund III nõudis Rootsi trooni tagasi, mille tagajärjel puhkes sõda Rootsi ja Poola vahel ja mida Karl pidas Liivimaal vahelduva õnnega. Kõige enam kannatada sai sõdade all eesti talupoeg, kes sattus äärmisse viletsusse.

Gustav Adolf. Altmargi rahu. Sõjaõnn kaldus täiesti rootslastele, kui Rootsi kuningaks sai Gustav Adolf. See oli osav sõja- ja riigimees, kes püüdis kõiki Läänemere ümber olevaid maid Rootsi külge liita. Nii oleks ka kogu Läänemeri Rootsi võimusesse langenud ja rootslastele oleksid avanenud head võimalused kauplemiseks. Pealegi oli meie maa küllalt viljakas. Siit veetud XVI sajandi lõpul üsna palju rukist välja. Meie rukkid olnud odavad, seisnud kaua rikkumata ja olnud seepärast otsitavad.

1621. a. piiras Gustav Adolf 20000 mehega tugeva Liivimaa linna Riia ümber ja vallutas selle.

Mõned aastad hiljem, 1625. a., langes ka Tartu Rootsi kätte. Sõda kestis siiski edasi. Sõditi Kura- ja Leedumaal. Poolakad ei suutnud siingi vastu panna. Viimaks tehti poolte vahel rahu Altmargis 1629. a. Selle rahulepingu põhjal ühendati kogu Liivimaa Rootsiga. Nii läks peaaegu kogu eestlaste maa rootslastele. Ainult Saaremaa jäi veel Taani kätte. Ka see ühendati paarkümmend aastat hiljemini Rootsiga. Seega oli kogu eesti rahvas Rootsi valitsuse all. Algas uuendusrikas „vana hea Rootsi aeg", mida rahvas veel praegugi mäletab.

1. Mispärast tekkis Sigismund III ja Karl IX vahel sõda? 2. Millist sihti taotles Gustav Adolf sõdades? 3. Missugused tähtsad Liivimaa linnad vallutas G. Adolf ning millal? 4. Millal tehti Altmargi rahu? Mis otsustati seal Liivimaa suhtes?

2. Rootsiaegsed uuendused.

Rootsi talupoeg rahva vabaduse ja iseseisvuse eest võitlemas. Rootsi rahvas elas algusest peale vaba ja iseseisva rahvana. Kord sattusid ka nemad võõra, Taani riigi võimu alla. Taani kuningad valitsesid rootsi rahvast selleks määratud ametnikkude kaudu. Need koormasid ühes mõisnikkudega rahvast suurte ja raskete maksudega. Mõnikord võeti talupojalt ära isegi ta viimne hobune. Rahva soovidest ja hädadest ei hoolitud. Kes Taani ametnikkude valitsusega rahul polnud, neid ähvardas surm. Mida raskemaks läks rahva seisukord, seda enam kurdeti taga endist iseseisvust. Raske võõra surve all võttiski viimaks rootsi talupoeg sõjariistad ja purustas võõra võimu, kusjuures rahvajuhiks hakkas aadlimees Gustav Vasa. Seejuures hoidus osa mõisnikke Rootsi iseseisvuse, osa aga Taani kuninga poole, lootes viimase kaudu talupoegi orjastada. Rootsi rahva kannatus lõppes, kui viimane ühine (Taani, Rootsi, Norra) kuningas laskis hulga Rootsi tähtsamaid tegelasi surmata Stokholmi turuplatsil. Langenute hulgas oli ka Gustav Vasa isa. Kui Gustav Vasa sellest kuulis, hakkas ta raugemata jõuga tööle kodumaa päästmiseks. Ta pöördus talupoegade poole ja leidis nende poolt vastukõla. Gustavi vägede arv kasvas imekiiresti. Varsti oli terve maa vabadusvõitlejate võimuses. Kui Taani võim oli kukutatud, kutsuti riigipäev kokku ja kuulutati Gustav Vasa kuningaks. Seega oli Rootsi täiesti iseseisvaks saanud. Rootsi riigipäeva ei saa võrrelda ühegi teise riigi riigipäevaga ega tolleaegse vana Liivimaa maapäevaga. Riigipäevale saatsid Rootsis saadikuid kõik seisused, ka talupojad. Seal töötati välja seadused ning otsustati, kui suurel määral rahvalt makse nõuda. Nii võtsid talupojad oma saadikute kaudu osa ka riigipäevast, riigivalitsemisest. Seda õigust polnud talupojel peaaegu kuski mujal. Talupojad olid Rootsis vabad ja jäidki vabaks. Pärisorjusse pole nad kunagi langenud. Talupojel oli ka õigus oma saadusi vabalt linnades müüa.

Kui Gustav Adolf, Vasade suguvõsast, troonile astus, säilitas ta Rootsi talupoegade senised õigused. Ta püüdis neile sealjuures veel enam kaitset anda kõrgemate seisuste omavoli vastu. Gustav Adolf oli osav riigivalitseja ja rahvas pidas temast lugu.

Eestlaste seisukord. Eestlased kaotasid oma poliitilise iseseisvuse XIII sajandil, millele järgnes järk-järguline rahva

pärisorjastumine ordu ajal. Vaba inimese õigused olid sel ajal ainult mõisnikel, ordurüütlitel, vaimulikel ja linnakodanikel. Nad võisid vabalt liikuda, õigust nõuda jne. Kolme esimese seisuse käes oli peale selle veel valitsemine maa ja rahva üle. Nad saatsid omad saadikud maapäevale, kus arutati maavalitsemise asju ja võeti vastu tarvilikud otsused. Eestlased olid orjad ja neil polnud õigust sellest tööst osa võtta. Nii oli eesti rahvas õigusteta rahvahulk, keda

Gustav Adolf.

valitsesid võõrad ja rahvale vaenlikud sakslased oma heaksarvamuse järele.

Uus kohtukorraldus meie maal. Rootsi kuningad püüdsid juba varakult meie esivanemate seisundit parandada. Kuningas Karl IX, kui ta poolakatega sõdis ja Liivimaa mõisnikkudega läbirääkimisi pidas alistumistingimuste üle, nõudnud, et talupojad peavad olema vabad, nende lapsed käima koolis ja õppima käsitööd, mis kogu maale ja rahvale kasulik. Seejuures tähendanud kuningas, et pole sünnis lapsi kui orje kohelda, sest see pole kokkukõlas ristiusu õpetusega. Sama kuningas püüdis võtta mõisnikelt õiguse talupoja elu ja surma üle. Seda nõudis Karl kindlasti Tartumaa mõisnikelt, kui ta Liivimaal sõdis.

Kaugelt rohkem suutis ära teha rahva kasuks Gustav Adolf, kuigi ta peale Liivimaa vallutamist ainult paar aastat

elas. Gustav Adolf langes 30-a. sõjas 1632. a. Lützeni lahingus. Kõigepealt ei kinnitanud ta mõisnikkude eesõigusi Poola valitsuse eeskujul. Ta säilitas need ainult esialgselt, et mitte juba alul teravasse vastuollu sattuda mõisnikkudega. Pealegi võttis Gustav Adolf sel ajal osa 30-aastasest sõjast. Edasi vabastati talupojad mõisniku kohtumõistmise alt. Rootsi eeskujul asutati ka meie maal Tartusse õuekohus. See oli kõrgem kohus, kuhu alama kohtu otsuse peale edasi kaevati. Alamad kohtud olid maakohtud, kus arutati mõisnikkude ja talupoegade tsiviil- ja kaelakohtulisi asju. Talupoeg võis oma asjus nende kohtute poole pöörduda ja õigusemõistmist nõuda. Temal oli õigus mitte ainult maa- ja õuekohtu, vaid ka kuninga enda poole pöörduda kaebustega mõisniku rõhumise korral. Mõisnikule jäi õigus kurjategijat oma mõisa piires vangistada.

Siiski jättis seadus (1630. a.) mõisnikule kodukariõiguse, mis lubas talupoegi eksimuste korral „mõõdukalt ja kristlikult“ karistada. Tegelikult ulatus niisugune karistus 10 paari vitsalöögini, mis võrdub 80 löögiga. Mõisniku kodukariõigus võttis talupojalt sageli igasuguse võimaluse oma isanda või ametnikkude peale kaevata. Siiski leidus julgeid talupoegi küllalt. Kuidas neid peale kaebust koheldi, sellest räägib kujukalt ühe Liivimaa talupoja kaebekiri kuningale. Ta seletab, et kolmanda jõulupüha ööl peale areteerimist pekstud teda 8 paari vitstega veriseks teiste talupoegade nähes, viidud kinniseotud jalgadega külma ruumi ja lastud seal kolmekuningapäevani selili lamada. Ta vabastatud naabri eestkostmisel selle tingimusega, et tulevikus kaebusist loobub. Nii koheldi kaebajaid sageli.

Avaliku korra ja teede ning sildade eest hoolitsesid Rootsi aja lõpu poole Liivimaal sillakohtud ja Eestimaal haagrehikohtud. Rootsi riikliku keskvõimu esindajaiks olid Tallinna ja Riia kindralkuberner. Nende all seisid asekubernerid. Kindralkuberneridel tuli sageli võitlust pidada mõisnikkudega, kes uuenduspüüetele risti vastu seisid.

Kirikuelu korraldamine. Kirikuelu, mis täiesti korrast ära oli, hakati samuti korraldama. Sõdade ajal olid kirikud lagunenud või täiesti purustatud. Õpetajaiks olid pääsenud inimesed, kel polnud mingit haridust ega vähematki arusaamist usust. Nii see edasi kesta ei võinud. Rootsist saadeti üks kõrgem vaimulik (piiskopp) meie kodumaale, kes pidi siin kirikuelu uurima. Ta nõudis uuendusi kirikuelus, kuid ka pärisorjuse kaotamist, sest eestlased polevat oma loomu

poolest halvemad kui teisedki rahvad. Pealegi olla pärisorjus ka teiste rahvaste juures kõigi pahede peapõhjus. Pärisorjust küll ei kaotatud, kuid kirikuelus võeti ette tähtsad uuendused. Kutsuti ametisse kindralsuperintendent ja asutati ülem-kirikukohus konsistoorium. Nende ülesanne oli õpetajate üle otsustamine, kirikute sissetulekute ja ülalpidamise eest hoolitsemine jne. Seisukord paranes varsti. Oma ülesannete kõrgusel seisvad õpetajad kutsuti ametisse, kirikuid parandati hoolega, ehitati uusi juurde, sõdade tagajärjel mõisnikkude kätte läinud kirikumaad nõuti tagasi jne. Ka paganausu kombed (näit. laste ristimata jätmine, surnute matmine pühadesse metsasalkadesse, naiste tõmbamine) hakkasid aegamööda kaduma.

Ka eestikeelsele vaimulikule kirjandusele pandi Rootsi aja lõpu poole kindel alus. Keeleuuendaja Johann Hornungi sulest ilmus „Koddo ning Kirgo raamat", siis teiste poolt Luteruse „Katekismus", „Tartu laulu- ja palveraamat" j. t.

Rahvaharidust hakatakse edendama. Tähelepanu leidis ka rahvaharidus. Orduajal selle eest ei hoolitsetud, kogu maa oli koolidest väga vaene. Linnades töötasid neist ainult mõned üksikud. Talurahval polnud üldse koole: ei tahetud rahvast „targaks teha". Koolid asutati hiljemini, rootsi ajal. Gustav Adolfi ajal asutati Tallinna ja Tartu gümnaasium. Neis oli ka eesti lastel õigus õppida. See oli kuninga kindel soov. Pisut hiljem andis Gustav Adolf käsu, et Tartus avataks ka ülikool.

Neist koolest polnud eestlastel esialgu mingit kasu. Rahvas oli liiga vaene seks, et lapsi kooli saata, rääkimata mõisnikkude keelust. Seda võisid teha ainult mõningad linnaelanikest. Rahvaharidus hakkas jõudsamalt edenema alles Rootsi aja lõpu poole.

Bengt Gottfried Forselius. Tähtsat osa etendas keeleuuenduse ja rahvahariduse alal sel ajal kirikuõpetaja Bengt Gottfried Forselius. Juba Gustav Adolfi päevil ilmusid mõned vaimuliku sisuga raamatud, kuid need olid väga vigases keeles kirjutatud ja vähe arusaadavad. Forselius, kes oli väga tähelepanelik ja rahvaga kokku puutus, õppis juba noores eas elavat rahvakeelt tundma. Ta jõudis kindlale otsusele, et vana kirjaviisi tuleb parandada ja kirjandus rahvale arusaadavaks teha[1]. Seks kirjutas ta eestikeelse aabitsaraa-

[1] Kirikulaulu „Au, kiitus olgu igavest" kaks esimest rida olid vanas kirjaviisis: „Ükpeines Jumalal ülewel olckut auw; nenck tenno temma armo eddes." Sama uues kirjaviisis: „Nüüd olgu ikka igavest au kiitus Jumalale".

matu, mis kirikuõpetajate keskel suurt poolehoidu leidis. Forseliuse uuele kirjaviisile toetudes kirjutas J. Hornung grammatika ja teisi raamatuid. Raamatuist üksi aga polnud kasu, kui puudusid koolid ja õpetajad, kes oleksid õpetanud noori lugema. Forselius tuli mõttele — hakata õpetajaid ette valmistama. Selleks avas ta teiste haridussõprade toetusel 1684. a. Tartu lähedale Piiskopi mõisa õpetajateseminari, kus ta õpetajana töötas suure hoole ja usinusega. Ka kooliraamatud kirjutas ta ise. Kooli õppeaeg kestis kaks aastat. Selle aja jooksul õpetati tulevasile õpetajaile lugemist, rehkendamist, katekismust ja kirikulaulu. Koguni saksa keelt olevat vähesel viisil õpetatud.

Suuri raskusi tegi koolile õpilaste saamine, sest mõisnikud ei lubanud lapsi kooli saata. Haridus tegevat inimesed targaks ja kihutavat mässama. Teised ütlesid, et eestlased olevat orjadeks loodud ja pidavat neiks ka jääma. Mõisnikud lugesid kooliharidust lausa kahjulikuks ja püüdsid teha Forseliusele igasuguseid takistusi. Pikkade palvete ja läbirääkimistega läks Forseliusel siiski korda saada õpilasi. Seminari lõpetajaile muretseti õpetaja- ja köstrikohad. Õpetaja seisukord polnud sugugi kerge. Koolimajade aset täitis lihtne rehetuba. Ka ei makstud õpetajaile palka. Ta sai prii korteri ja kooliajal mõisa või kirikumõisa perelauas süüa. Suvevaheajaks läks ta näit. oma vanemate poole ja tegi seal põllutööd. Et haridustööd mõisnikkude poolt ära ei keelataks, püüdis Forselius leida kuningalt oma tööle toetust. Ta sõitis 1686. a. Stokholmi. Kuningas lubas eesti kooli eest hoolitseda, lasta ehitada koolimaju ja maksta palka õpetajaile.

Eesti rahvakooli algus. 1687. a. otsustaski maavalitseja nõudmisel Liivi maapäev igasse kihelkonda kooli asutada. Otsus tehti küll, kuid tagajärgi oli siiski vähe. Koole asutasid peaasjalikult Forseliuse sõbrad ja teised rahvahariduse pooldajad. Nüüd hakati ehitama ka korralikumaid koolimaju. Forseliuse vastased panid selle asemel mitmesugused laimujutud liikuma, et haridustööd takistada.

Kahjuks ei saanud Forseliuse töö kuigi kaua kesta. Ta sõitis 1688. a. teist korda kuninga juurde, et temalt uut toetust paluda. Tagasisõidul hukkus laev ja Forselius uppus. Tema surma-aastal töötas Eestis 47 kooli, kus umbes tuhat last õpetust said. Nii kasvas kirjaoskajate arv Rootsi ajal kiiresti.

Usk nõidadesse. Rahvaharidust oligi tarvis edendada, sest ebausk võttis maad. Igal pool nähti kurivaimu teotsemist. Teda usti inimestele haigusi saatvat ja muid kannatusi

valmistavat. Kurivaim avatlevat inimest pahadele tegudele ja tahtvat inimese hinge enesele saagiks. Arvati, et paha vaim, kurat, enesele inimeste hulgast ka abimehi valib. Kuradi abilisi kutsuti n õ i d a d e k s. Nõiad võivat teise inimese, samuti ka loomade kuju omandada ning tuulekiirusega edasi liikuda. Nõidadesse uskusid tol ajal nii sakslased kui ka eestlased. Nõidade vastu peeti võitlust koguni kohtu teel. Harilikult mõisteti nad tulesurma. Ebausk leidis aset ka vaimulikkude keskel. Nad ei mõistnud rahvale, samuti eneselegi selgeks teha, et nõidu üldse pole. Kirikuõpetajad olid selleks liiga harimatud.

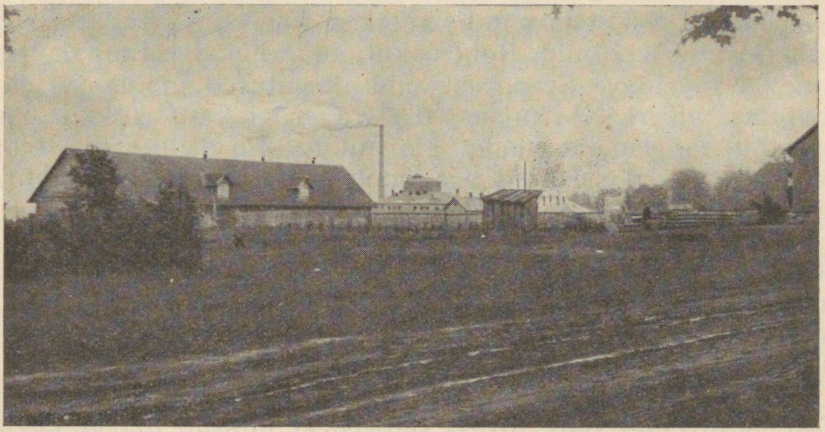

Piiskopi mõis praegusel kujul. × Endise seminari koht.

Rootsi valitsejad jagavad riigimaid. Juba Gustav Adolf jagas tähtsamatele riigimeestele ja väepealikutele nende teenete eest maid. Suur osa Liivimaa pinnast läks väljapaistvamate rootsi suguvõsade kätte. Palju heldemalt toimis tema tütar kuninganna Kristiina, kes Liivimaal kinkis ja andis laenuks riigimaid 490 964 taalri väärtuses. Lääniks antud maad hakati hiljem pärisomanduseks müüma, mida ei jätnud kasutamata meie maa mõisnikud, kelle käes olid suuremalt jaolt samad maad, mis nad ordu ajal lääniks saanud. Riik müüs maid, olles suures rahakitsikuses: ta ei jõudnud enam ametnikele palka maksta ega sõjaväge ülal pidada. Kaugelt üle poole maapinnast ($^5/_7$) läks ka Rootsi pärismaades mõisnikkude kätte. Mida enam aga riik maid välja jagas, seda vaesemaks ta jäi, sest rüütlimõisad olid maksuvabad ega andnud seepärast riigile enam mingisuguseid sisse-

tulekuid. Nii langes riik lõppeks veel suuremasse rahapuudusse.

Et rüütlimõisad olid maksuvabad, langes maksukoorem teiste seisuste õlgadele. Seepärast kerkis juba varakult talupoegade ja linnakodanikkude nõudmisel päevakorrale mõisade tagastamise küsimus (1650).

Mõisade tagastamine. Kui julge ja raudse tahtejõuga kuningas Karl XI riigi valitsemise enese kätte võttis, algas mõisnikkude kätte läinud maade tagastamine. Seda juhtis kuningas ise, töötades päevas 8—12 tundi. Tema tähtsamaks eesmärgiks oli riiki rahapuudusest päästa. Riigi võlad olid kasvanud kuni 20 milj. riigitaalrini. Kaitsevägede arvu tuli vähendada, sest seda nõudis riigikassa seisund. Kaitsevägede vähendamine polnud Rootsi kui suurriigi seisukohalt aga kuidagi mõeldav. Seepärast said uuendused möödapääsetamatuiks. Karl XI kutsus 1680. a. riigipäeva kokku, kus otsustati mõisad tagastada. Mõisnikud olid selle vastu, talupojad ja teised seisused aga poolt. Iseäranis elavat toetust leidis kuningas talupoegadelt.

Varsti pandi riigipäeva otsus maksma ka meie kodumaal. 1681. a. esitati Liivimaa maapäevale 3 ettepanekut: 1) riigi tuleviku huves tuleb mõisade tagastamine ette võtta; 2) maa tuleb mõõta ja hinnata; 3) õigluse huves tuleb kaotada pärisorjus, mille all nii palju kristlasi kannatab.

Liivimaa maapäev lükkas ülalmainitud ettepanekud tagasi, põhistades oma otsust sellega, et mõisad olevat pärisomandus. Pealegi võtvat tagastamine mõisnikelt viimase leivapalukese ja tegevat nad kerjusteks. Ka pärisorjus pidavat edasi püsima, sest talupojad hävitaksid vastasel korral mõisad ja surmaksid mõisnikud. Ka talupoja õigusi ei tohtivat suurendada, sest kodukarita ja omandusõiguseta talupoegade suhtes ei saavat ükski mõisnik Liivimaal elada.

Karl XI ei lasknud end mõisnikkude vastuvaidlustest hirmutada ja teostas tagastamise. Kõigepealt võeti siin rootsi, selle järel saksa mõisnikelt mõisad tagasi. Sel teel läksid riigi kätte peaaegu kõik ($^5/_6$) Liivimaa mõisad. Suurem osa mõisadest anti endisile omanikele rendile, pealegi alandatud maksu eest. Sel teel püüdis valitsus mõisnikke enesega lepitada. Siiski oli nende meelepaha suur. Ei saadud kuidagi valitsuse teoviisi unustada. Mõisnikud alustasid igasuguseid salasepitsusi riigi vastu. Riigile oli mõisade tagasivõtmine aga suureks tuluks. Sissetulekud kasvasid mitme miljoni võrra. Nii sai riik rahakitsikusest üle.

Orjuste kindlaksmääramine. Karl XI, asudes mõisade tagastamisele, püüdis taotella kaht sihti: suurendada riigi sissetulekuid ja kaitseda talupoegi mõisnikkude rõhumise vastu. Kuigi riigivalitsus eesti talupoegi pärisorjusest ei vabastanud, nagu ta seda alul kavatses, tõi mõisade tagastamine neile siiski tõsist tulu. Mõisad olid nüüd riigi päralt ja anti rendile. Endastmõistetavalt oli riigivalitsusel tarvis teada, kui palju võivad mõisnikud talupoegadelt maksu ja teopäevi nõuda. Selleks võeti ette talumaade mõõtmine ja hindamine. Teopäevi ja makse nõuti maa suuruse ja headuse järele. Kõik talupoja kohustised tähendati *vakuraamatusse*. Talupoja käes oleva raamatukese ühele leheküljele märgiti, mis on maksta, teisele lehele aga, mis ta maksnud. Rohkem kui vakuraamatusse märgitud, polnud mõisnikul õigust talupojalt nõuda. Oli ta kõik oma kohustised täitnud, polnud mõisnikul õigust teda kohast välja tõsta. Mõisnikul polnud seda õigust ka siis, kui talupoeg vaeseks juhtus jääma ega suutnud tasuda oma maksusid. Talupojalt võis sel juhul maad ära võtta ainult maavalitseja. Kui mõisnik-rentnik juhtus talupojalt enam kohustisi nõudma kui vakuraamat seda lubas, siis ootas teda karistus. Näit. iga ülearuse hobusepäeva eest pidi mõisnik trahvi maksma 2 riigitaalrit ja iga ülearuse jalapäeva eest 1 riigitaalri. Üle normi võetud maksud pidi mõisnik talupojale tagasi andma ja sama palju trahvi maksma kiriku heaks. Valitsus kaitses talupoega ka sel teel, et viljalaenu protsendi kindlaks määras. Kui talupoeg mõisnikult vilja laenuks võttis, ei tohtinud mõisnik tagasimaksmisel rohkem kasu võtta, kui seadus lubas. Seni oli mõisnik olnud ainuke maksude ja orjuste määraja. Nüüd aga enam mitte, sest ta pidi seadusi arvestama. Kui mõisnik hakkas talupoega rõhuma, võis viimane koguni mõisniku peale kaevata ja kohtult kaitset nõuda. Tegelikult pöördusidki talupojad kohalikkude kohtute ja ka kuninga enese poole ning leidsid tähelepanu. Talupoegade müümisest ja kinkimisest ei võinud sel ajal juttugi olla.

Kindla seadusliku kaitse all hakkas talupoja seisukord paranema. Talupojal jäi nüüd enam aega üle oma põllu harimiseks ja majapidamise korraldamiseks. Ka ei saanud mõisnik viimast viljakülimittu enesele nõuda. Talupojal jäi saagi korral põllusaadusi ülegi. Need müüs ta linna. Selleks andis loa Gustav Adolfi ajal välja antud seadus. Parema põlluharimise ja suurema viljasaagi tõttu paranes aga kõige-

pealt talurahva toitumus. Üldse hakkas talurahva elu vähehaaval lahedamaks muutuma.

Kuidas talupojad hindasid rootsiaegseid uuendusi. Rootsiaegsed uuendused tõid küll mõningaid parandusi talurahva ellu, kuid siiski vähe. Palju jäi veel tegemata. Talupoeg oli endist viisi maa külge seotud. Põgenes ta, võis mõisnik teda nagu ordugi ajal tagasi nõuda. Talupoeg vabastati küll mõisniku kohtumõistmise alt, kuid viimasele jäi siiski väiksemate eksimuste korral kodukariõigus. Seda õigust tarvitas mõisnik tihti kurjasti. Kindlaksmääratud maksud olid kõrged ja teopäevade arv küllalt suur. Kõik see lasus raske koormana talupoegade õlgadel. Kohustiste koorem tundus raskena ka sellepärast, et tolle aja põlluharimise viis oli vähe tootev. Valitses kolme põllu süsteem, mille juures vilja all oli kõigest kaks kolmandikku. Põllutööriistad olid puudulikud ja väetamine nõrk. Laudasõnnikut ei jätkunud ja kunstsõnnikut sel ajal veel ei tuntud. Tõsiseid raskusi tegi põllumehele ka põldude ribasus ja nende kaugus elamutest. Peale põlispõllu oli talupoegadel kasutada veel rohkesti metsamaid. Neid kasutati alet tehes, mis oli seotud suure jõupingutusega. Vaatamata kõigele sellele tundus rahvale Rootsi aeg endisest paremana. Rahvas ise hindas Rootsi aega väga tabavalt: „Rootsi aeg oli vana hea aeg. Kui maha kukkusid, võisid oma loaga üles tõusta.“ Selle lausega on öeldud, kui väikesed olid siiski talupoja õigused Rootsi ajal.

Karl XI suri võrdlemisi noorelt, 42-aastasena. Ta oleks veel palju teinud eestlaste vaimse elu ja põllunduse arendamiseks. Saatus tahtis nii, et meie esivanemad pidid Vene valitsuse all veel rasket orjapõlve kannatama. Vene valitsuse alla sattusid eestlased Põhjasõja tagajärjel.

1. Miks polnud rootslased rahul Taani ülemvõimuga? 2. Kelle juhatusel tõstsid rootslased Taani vastu mässu? 3. Miks oli osa mõisnikke mässu vastu? 4. Kes sai pärast mässu Rootsi kuningaks? 5. Mille poolest erines Rootsi maapäev Liivimaa omast? 6. Milline oli eestlaste seisund orduaja lõpul? 7. Milliseid parandusi ihkas Karl IX talurahva olukorda? 8. Mispärast ei viinud sinu arvates Karl IX neid parandusi võimuga läbi? 9. Kuidas korraldati meil Gustav Adolfi ajal kohtud? 10. Millised õigused jäid kohtuasjus mõisnikele? 11. Miks oli ikkagi veel talupojal raske otsida mõisniku vastu kaitset? 12. Milles avaldus meie kirikuelu rike Rootsi aja alguses? 13. Mida tehti meie maal Rootsi ajal kirikuelu korraldamiseks? 14. Mida tegi Gustav Adolf hariduse edendamiseks meie maal? Kui suur oli otsene tulu sellest eestlastele? 15. Millal ja kelle teenete läbi hakkas meil rahvaharidus jõudsasti edenema? 16. Mille poolest on tähtis J. Hornung meie kultuuri edendamisel? 17. Kuhu ja millal asutas Forselius õpetajateseminari? 18. Mida õpetati seal ning kaua kestis kooliaeg? 19. Iseloomusta

rahvakoolide olukorda Forseliuse ajal! 20. Kes püüdsid meil pidurdada rahvahariduse levimist ja mispärast? 21. Kellelt leidis Forselius meie rahvakoolile kaitset? 22. Millise otsuse tegi kooli küsimuses 1687. a. maapäev ning millised olid selle otsuse tagajärjed? 23. Kui suur oli koolide arv Eestis Forseliuse surma ajal? 24. Mida arvati Rootsi ajal nõidadest? 25. Kuidas võideldi nõidade vastu? 26. Missuguste Rootsi valitsejate ajal ning kuidas läks riigimaade enamik mõisnikkude kätte? 27. Miks soovisid talupojad ja linnakodanikud mõisade tagastamist? 28. Millal ja missuguse kuninga ajal otsustati mõisade tagastamine? 29. Kuidas suhtus Liivimaa maapäev Rootsi valitsuse mõisade tagastamise nõudesse? 30. Kuidas mõjus mõisade tagastamine a) Rootsi riigile, b) mõisnikele, d) talupoegade olukorrale? 31. Missuguste korralduste ja määrustega kaitsti Karl XI ajal talupoegi mõisniku omavoli vastu? 32. Mille poolest jäi meil talumeeste õiguslik seisund Rootsi aja lõpulgi viletsaks? 33. Mille poolest oli sel ajal põlluharimisviis halb?

C. Vene aja algus.

1. Suur Põhjasõda.

Sõja põhjused. „Vana hea Rootsi aeg" ei kestnud kaua. Gustav Adolf oli teinud Rootsimaa tugevaimaks põhjamaa riigiks. Tema ajast peale oli läinud Rootsile hulk teiste riikide maid. Poola riik kaotas Rootsile Liivimaa, Venemaa püüdis oma piire Joann Julma ajal nihutada Läänemereni, mis temal aga Rootsi vastuseismise tõttu ei õnnestunud. Mõlemad riigid olid vaenlikud Rootsi vastu. Heas vahekorras polnud Rootsimaaga ka lõunapoolne naaber Taani. Nende vahel valitsesid tihti tülid. Ühe sõja tagajärjel XVII s. keskpaiku oli Taani kaotanud Rootsile suuri maa-alasid, m. s. Ojamaa ja Saaremaa saared. Need kolm riiki asutasidki omavahel liidu ja algasid sõda Rootsiga.

Liidu tekkimiseks mõjusid kaasa ka Rootsi uuendused meie maal. Mõisnikud ei suutnud kuidagi unustada mõisade tagastamist ja seda andeks anda Rootsi valitsusele. Üks mõisnikest, alatu ja kättemaksuhimuline Johann Reinhold von Patkul astus välja Rootsi valitsuse vastu väga teravate sõnadega. Tema püüdis näidata, et kuningal ei olevat mingisugust õigust tagasi võtta Liivimaa mõisu. Kui teda vastutusele taheti võtta, põgenes ta välismaale. Seal mõtles ta ainult sellest, kuidas Liivimaad Rootsi küljest lahti kangutada. Patkul pöördus kõigepealt Poola kuninga poole ja tegi temale ettepaneku hakata liitu looma Rootsi vastu. See mõte meeldis Poola kuningale väga. Poolaga ühinesid varsti Taani ja Venemaa. Venemaal valitses seekord Peeter I.

Peeter I ajaks oli Venemaa suureks riigiks kasvanud. Ta seisis aga eraldi teistest Euroopa riikidest ja oli neist

kaugele maha jäänud kaubanduse, tööstuse ja ka hariduse poolest. Venemaal oli tarvis lähemale asuda haritud Euroopa riikidele. See võis Peeter I arvates toimuda ainult Läänemere kaudu. Tema soov oli vähemalt mõndki sadamat siin enese kätte saada. Seepärast oligi Peeter I liidu mõttega otseteed päri, kui selles asjas tema poole pöörduti.

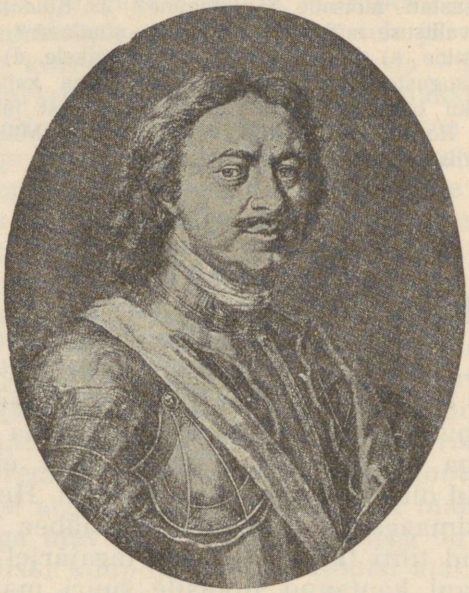

Peeter I.

Liidu tekkimise ajal astus Rootsi troonile Karl XII. Ta oli ainult 15 aastat vana ja valitsemiseks liiga noor. Armsamaks ajaviiteks oli tal jahipidamine. Riigivalitsemine huvitas teda vähe. Kord sai ta näit. järgmise vallatusega hakkama. Ta lasknud suurde hoonesse hulga jäneseid kokku tuua ja läinud siis sinna oma sõpradega jahti pidama. Oma ettevõtlikkust ja jõudu ei osanud ta nooruse pärast mõistlikumalt kasutada. Arvati, et temast korralikku riigivalitsejat ei saagi. Rootsimaa vaenlased arvasid nüüd olevat paraja aja tulnud sõda alata.

Sõja algus. Kui liitlaste läbirääkimised ja ettevalmistused olid lõppenud, algas 1700 Suur Põhjasõda. Poola väed tungisid Liivimaale ning piirasid ümber Riia linna. Karl XII, kuuldes sõjategevuse algusest, otsustas võita vaenlased üksteise järel. Kõige esmalt viis ta oma väed Taanimaale, tun-

gis seal nendega võidukalt edasi ning ähvardas vallutada Kopenhaagenit. Ainult kuus nädalat oli möödunud rootslaste tulekust, kui taanlased palusid rahu ning ütlesid endid lahti Rootsi-vastasest liidust.

Vahepeal olid Vene väed jõudnud Narva alla. Peeter I lootis segamatult vallutada Narva sel ajal kui Rootsi peajõud

Karl XII.

võitlevad taanlastega ning Liivimaal viibivad Rootsi väed sõdivad Riiat piiravate poolakate vastu. Kuid taanlaste kiire alistumise tõttu kujunes olukord varsti teissuguseks.

Narva alla jõudnud Vene väed piirasid linna ümber umbes 15 kilomeetri pikkuse rõngana. Ehitati kindlustisi ja hulk patareisid ning hakati siis pommitama linna. Linna edukat piiramist takistas laskemoona vähesus. Maanteed olid väga halvad ning laskemoona vedu neil toimus väga aeglaselt. Pihkvast lotjadel laskemoona tuua aga oli hädaohtlik, sest Mehikoorma juures võisid päris väikesedki Rootsi väesalgad takistada moonavedu. Kord õnnestuski ühel Rootsi väejuhil vallutada 6 Vene lotja laskemoonaga.

Ometi oli Narvas kodanikkude ja osalt isegi sõdurite meeleolu raske. Linna kindlustisi oli ehitatud enne sõja puhkemist ümber ning nad polnud veel täielikku kaitsekorda seatud, kui vaenlane ilmus. Ka oli linnas laialdaste kindlustiste kaitseks liiga vähe sõdureid ning nendegi hulgas oli palju noori ja sõja kogenematuid. Seepärast oodati pikisilmi vabastavate Rootsi vägede ilmumist.

Tehvan Raabe.

Kuningas tuli Pärnus maale[1] ja ruttas siit Tallinna kaudu Narva alla. Rootsi vägede kogunemiskohaks oli Rakvere, kust nad Narva suunas pidid edasi marssima. Raske oli sõjaväel liikuda, sest sügisesed ilmad tegid teed läbipääsetamatuks. Siiski marsiti julgelt Narva alla tugeva Vene sõjaväe vastu, mis oli ligi 40 000 meest suur. Üle 11 000 mehe suuruse väega tahtis kuningas purustada peaaegu 4 korda tugevamat vaenlast. Üsna kerge vaevaga sundis Karl XII Pühajõel kindral Šeremetjevi juhatusel asuvad Vene eelväed (6000 meest) taganema, milleks kaasa aitas eesti talupoeg Tehvan Raabe, kes ümbruskonda hästi tundis ja Rootsi väesalga venelaste selja taha juhtis. See tekitas Vene vägedes kabuhirmu. Vaenlane põgenes, kõike oma kraami maha jättes. Ka Narva all Vene laagris tekitas Pühajõe sündmus ärevust. Tsaar jättis väe ülemjuhatuse ühe välismaalasest kindrali kätte ning sõitis ise uisapäisa minema. Rootslastele aga selgus, et venelased pole kuigi kardetavad vastased. Nüüd oli Karl XII vägedel tee Narva poole vaba. Linna lähedale jõudes pommitasid Rootsi väed vaenlast kahuritest mitu tundi järgemööda, kuid tagajärjetult. Vaenlane ei liikunud paigastki. Selle järel pidas kuningas sõdureile vaimustava kõne ja käskis neid tormi joosta. Hüüdega „Jumal on meiega“

[1] Pärnus kaotas ta hobuseraua. See on praegugi Pärnu postkontori rääsita küljes näha.

tormasid rootslased kiirelt venelaste kindlustatud kohtadele. Rootslastele tuli abiks suur lumetuisk, mis puhus venelastele otse vastu ja tegi nende enesekaitse raskeks. Rootslased võisid aga ägeda tuisu tõttu märkamatult läheneda. Varsti olid Vene väed segi ja ka põgenema löödud. Vaenlase ratsavägi püüdis üle jõe ujudes pääseda teisele kaldale. Kiire jõevool viis nad aga koskedest alla. Osa venelaste väest püüdis põgeneda üle silla, kuid see purunes ja paljud sõdurid uppusid. Vene väed põgenesid kabuhirmus ja äärmises korratuses. Sõdurid kahtlustasid väejuhte kaotuse pärast reetmises ja isegi tapsid mõne neist. Rootsi ratsanikud jälgisid kõikjal põgenejaid. Kõige ees ratsutas aina kuningas Karl. Ikka viis-

Põhjasõja aegsed kantsid Pühajõel.

bis ta seal, kus võitlus oli kõige ägedam. Ühe mutta kinnijäänud saapa kaotas ta sohu, kahurikuul olevat surmanud ta hobuse ning püssikuul leitud peale lahingut ta kaelasalli vahelt. Pärast raskeid kaotusi alistusid Vene väed. 10 kindralit ja suur osa väge andsid endid vangi. Vene kahurid, sõjamoon ja raha langesid rootslastele saagiks. Elanikkude juubelduste saatel marssisid Rootsi väed Narva linna, mida vaenlane oli kümme nädalat piiranud.

Narva hiilgav võit tegi Karli kuulsaks kogu Euroopas. Kuigi tsaari väed olid arvuliselt olnud mitu korda suuremad kuninga omist ning kuigi selles olid võidelnud kaasa paljud sõjas vilunud saksa, šoti ja taani ohvitserid, ometi oli tsaar kaotanud. Selles rootslaste võidus nähti Euroopas mitmel pool Jumala enda kätt. Leiti, et Jumal ise on määranud riikidele teatavad piirid, millest üle nad ei või laieneda, ning arvati, et venelased on tahtnud seda ometi teha. Peeter I aga langes Euroopas pilke ja naeru alla. Karikaturistid kujuta-

sid teda Narva kaotuse pärast nutvana ja silmist pisaraid pühkivana.

Karl XII purustab Poola väed. Karl XII pidas venelasi võidetuks ja pöördus Poola kuninga vastu. Enne oli aga tarvis lasta vägedel puhata. Ta paigutas nad talvekorterisse, kuna ise asus elama Laiuse lossi. Järgmistel aastatel purustas ta Poola kuninga väed, sundis kuninga lahti ütlema troonist ja laskis Poola riigile uue kuninga valida. Nii oli ka kolmas vaenlane purustatud.

Orduloss Pärnus, kus sõjaolude tõttu Rootsi ülikool ajutiselt aset leidis.

Vene väed tungivad meie maale. Samal ajal, kui Karl XII Poolamaal sõdis, korraldas Peeter I uut sõjaväge. Ta väesalgad tungisid meie kodumaale ja hakkasid seda hirmsasti rüüstama. Eesti talupojad kaitsesid endid Vene röövsalkade vastu kuidas mõistsid. Nad asutasid sissisalku, tungisid öösiti vaenlastele kallale ja vabastasid süütud vangid. Maa kaitseks siia jäetud Rootsi nõrkadest väesalkadest polnud suurt abi. Nad purustati kahel korral, Erastveres ja Hummuli mõisa all. Teised Vene väesalgad teotsesid Ingerimaal Neeva jõe piirkonnas. Nad võtsid maad Soome laheni enese alla ja Peeter I asutas 1703. a. Neeva jõe suudmesse Peterburi linna. See pidi saama Venemaa uueks pealinnaks. Aasta hiljem langesid Tartu ja Narva.

Tartu ja Narva langemine. Tartut oli kaitsemas Emajõel laevastik hulga kahuritega. Peeter I laskis ka enesele Peipsi järve jaoks laevastiku ehitada ja saatis selle Emajõele, et Rootsi laevu hävitada. Sellest kuulnud, sõitis Rootsi

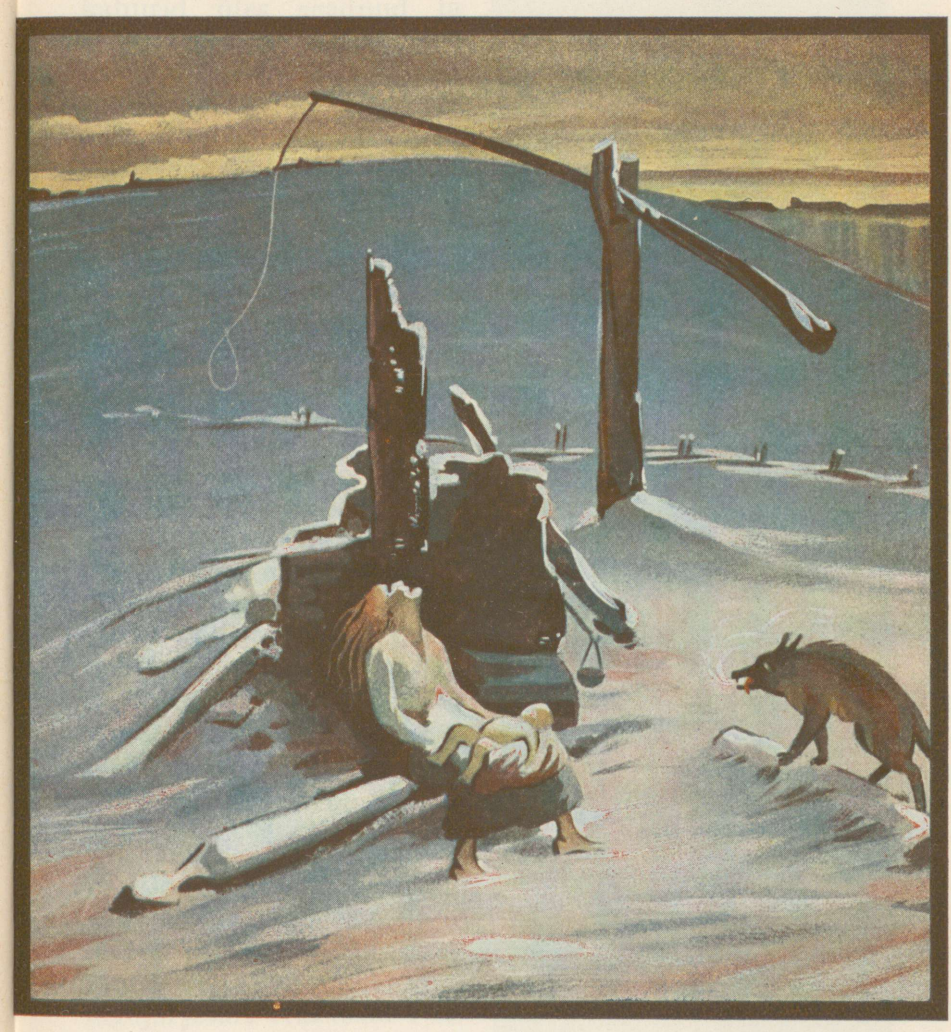

A. Karimo järgi.

Põhjasõda.

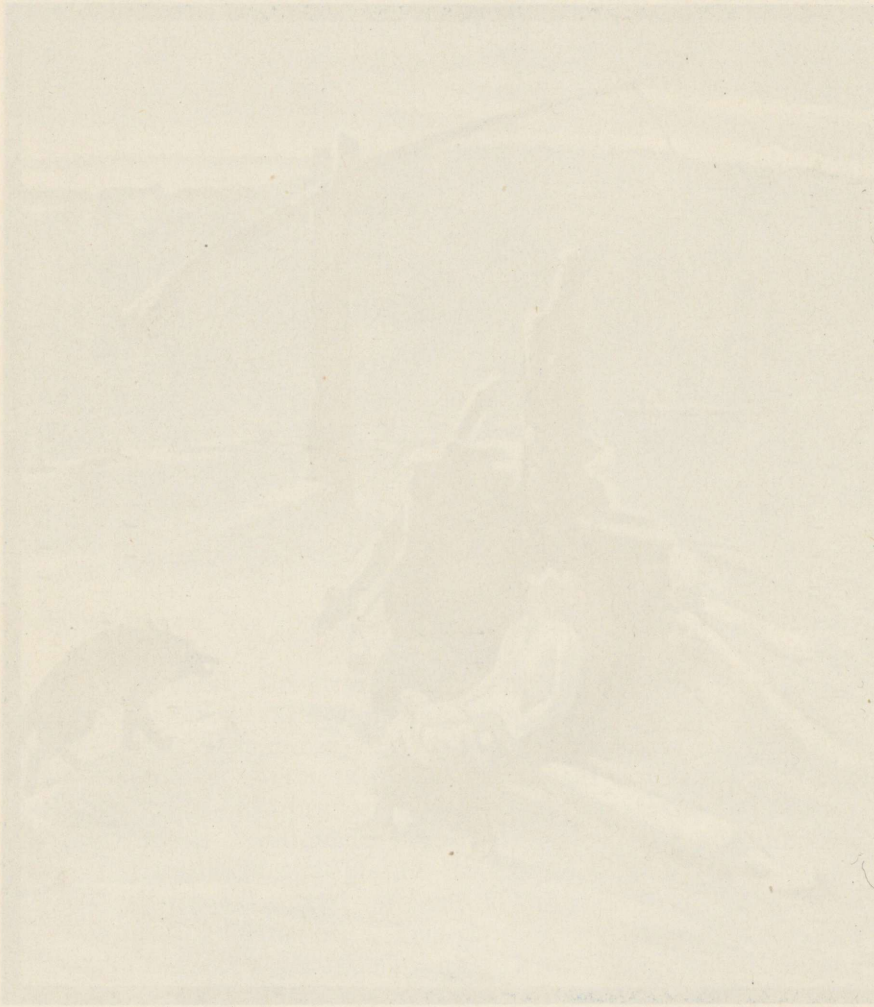

laevastik venelastele vastu. Viimased olid pisut allpool Kastret kitsamal kohal jõekalda enese alla võtnud, kahurid üles seadnud ja ootasid vastast. Kõige selle kohta polnud Rootsi laevastiku juhatajal õigeid teateid. Nii pea kui laevastik jõudis venelaste kohale, võeti ta nende poolt ägeda tule alla. Jõe kitsas koht ei lubanud laevu vabalt liikuda. Osa sõjameestest põgenes, osa langes vangi, kuna laevad said venelastele saagiks. Laevastiku juhataja, kes ei tahtnud end vangi anda, heitis tule püssirohukambrisse ja laskis enese ühes laevaga õhku. Nüüd oli venelastele siit tee Tartu alla vaba. 4. juunil ilmusid Šeremetjevi väed Tartu alla ja algasid piiramist[1]. Järgmisel päeval jõudis venelase laevastik jõgemööda kohale. Selle järel laskis linna komandant eeslinnad põletada ja hakkas linna hoolega kindlustama, sest kindlustustööd polnud veel lõpule jõudnud[2]. Vähe suudeti siiski ära teha. Šeremetjev pommitas linna kaua lõuna ja lääne poolt, kuid tagajärjetult. Kui tsaar Peeter kohale jõudis, muu-

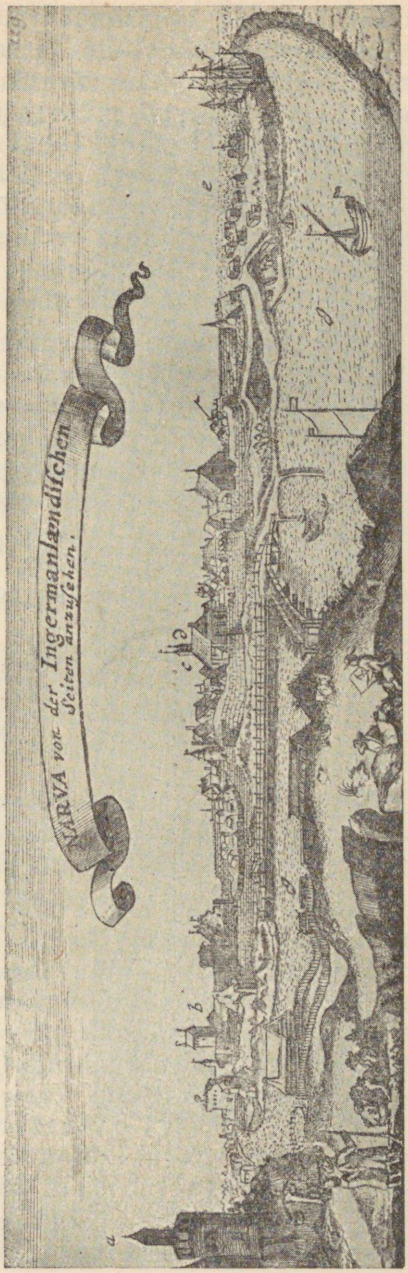

Narva linn 1710. a.

[1] Kõigepealt Ropka poolt küljest.

[2] Linna kaitsesid idas ja lõunas (Saksa väravast Jakobi väravani) vallid ja 5 bastioni, Jakobi väravast Vene ja Saksa väravani aga vanad linnamüürid ja püst-tara.

tis see otseteed piiramiskava. Ta laskis kahurid Emajõe vasemale kaldale üles seada, et koondada tuld kõige nõrgemale kohale (Vene värava juures). Ägeda pommitamise järel tekkisid murrud müüris ja nurgatornis. Linn ise sai rängalt kannatada: mitu tuhat kahurikuuli ja pommi, mis linna sattusid, hävitasid ja rikkusid suure osa majadest. Kui nii oli kaitsejate vastupanujõud nõrgestatud, algasid venelased tormijooksu. Algas verine võitlus, mis kestis kogu öö. Vaenlase jõulisele ülekaalule ei suudetud kaua vastu panna ja linn pidi alistuma 1704. a. Ka Narva langes samal aastal.

Tartu kodanikud said rängalt kannatada juba piiramise ajal. Veel suuremad kannatused ootasid neid ees. Kolm aastat hiljem laskis tsaar Peeter suure osa Tartu käsitöölistest ühes rootsi sõjavangidega Moskva saata. Kartes, et Karl XII oma vägedega uuesti meie kodumaale ilmub, käsib tsaar 1708. a. kõiki sakslasi endid valmis seada Venemaale minekuks. Kõik pidid käsule alistuma: vanad ja noored, terved ja haiged. Nii lahkus Tartust 824 inimest kaugele Sise-Venemaale[1]. Neid ootas raske ja vilets tulevik.

„Issanda ning emmanda
Ülli hallest igkiva
Venne-male minnen siin
Oh! ma vaene Tarto liin!“[2]

Nüüd algas linna hävitamine. Kõik väärtuslikumad asjad saadeti Venemaale, linnamüürid lasti õhku ja majad pandi põlema. Tartu linnast jäid järele ainult ahervarred.

Poltava lahing. Kui Poola kuningas võidetud, pöördus Karl XII jälle Venemaa vastu. Ta sihiks oli vallutada Venemaa pealinn Moskva. Ainult seal mõtles Karl XII Peeter I-ga rahu teha. Ta liikus 45 000 sõduriga Poolamaalt Venemaale. Vene väed olid nüüd juba palju tugevamad. Siiski ei võtnud nad alul ühtki suuremat lahingut vastu. Peeter I püüdis Rootsi vägesid võimalikult enam Vene sisemaale meelitada, et neid seal kergema vaevaga hävitada. Tema lootused läksid täide. Otsustav lahing löödi Lõuna-Venemaal, Poltava linna all 1709. a. Rootsi väed purustati täieliselt. Karl XII pääses hädavaevalt venelaste käest. Nüüd polnud Peeter I-l enam midagi karta. Vaevalt möödus aasta, ning kogu Liivimaa ühes Riia,

[1] Vologdasse ja Kostromasse.
[2] Kaasaeglase Käsu Hansu nutulaulust.

Pärnu ja Tallinna linnaga oli alla heidetud (1710. a.). Nende linnade piiramise ajal teotsesid kohalikud sakslased, eriti mõisnikud, äraandjatena. Eestimaa asekuberner, kes oli sakslane, ei lasknud Rootsi abivägesid laevadelt Tallinna linnagi. Vene vägede juhatajaga astuti koguni läbirääkimisse linna allaandmise kohta. Niisugusel korral ei suutnud Tallinn, mis oma väravaid veel kunagi polnud vaenlasele avanud, kuigi kaua vastu panna.

Sõda kestis aga veel edasi. Alles 1721. a. tehti Soomemaal Uusikaupunkis rahu, mille järgi Venemaa Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa enesele sai. Nii oli Venemaa sihile jõudnud: ta oli oma piirid nihutanud Läänemereni. Sihile jõudsid ka meie kodumaa mõisnikud: nad said lahti Rootsi valitsuse alt ja sattusid Vene valitsuse alla, kes kinnitas nende õigused ja eesõigused.

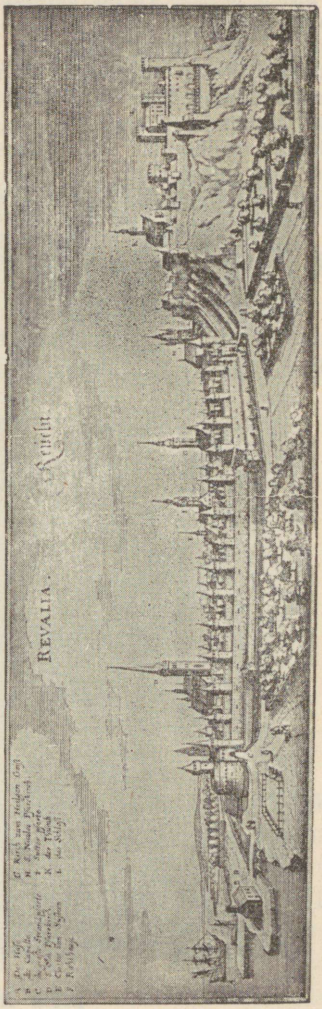

Tallinn 1650. a.

1. Missugused kolm riiki liitusid sõjaks Rootsi vastu ja mispärast? 2. Milles seisis Patkuli osa Rootsi-vastase liidu kujunemisel? Mispärast vihkas Patkul Rootsimaad? 3. Miks tundus XVIII sajandi algus Rootsi vastastele eriti kohasena sõja alustamiseks? 4. Missuguse vastase hävitas Karl XII kõigepealt? 5. Kuidas lootis Peeter I suuremate kaotusteta vallutada Narva? 6. Miks ei suutnud Vene kahurid Narva linnale piiramise puhul palju kahju teha? 7. Miks võitsid Rootsi väed kergesti Pühajõe kokkupõrkes? 8. Kuidas mõjus Pühajõe võit sõdivate poolte meeleolule? 9. Kui suured olid Narva all kohtuvad Vene ja Rootsi väed? 10. Mis aastal oli Narva lahing ning kes võitsid selle? Missugused tegurid põhjustasid selle võidu? 11. Millised olid venelaste kaotused Narva lahingus? 12. Milliseid tulemusi andis Karl XII sõda Poolamaaga? 13. Missuguste asjaolude tõttu julgesid venelased uuesti meie maale tungida? 14. Kuidas võitlesid eesti talupojad venelaste röövsalkade vastu? 15. Missuguseis lahinguis Liivimaal kaotasid Rootsi väed venelastele? 16. Millal ja kuhu

asutas Peeter I uue Vene pealinna? Miks sinu arvates just sinna? 17. Kuidas oli uue pealinna nimi? 18. Mis arvad, kas oli uue pealinna asutamine Peetri poolt julge tegu ning mispärast? 19. Kuidas õnnestus venelastel hävitada Rootsi Emajõe laevastikku? 20. Kuidas toimus Tartu vallutamine? 21. Millal langes Tartu? Milline linn langes veel samal aastal? 22. Kuidas kohtles Peeter I Tartu linna ja elanikkonda mõned aastad pärast vallutamist? Miks ta nii tegi? 23. Miks eelistas Karl XII Venemaale tungimist võitlusele Vene vägedega Liivimaal? 24. Kus ja millal löödi Venemaale otsustav lahing Vene ja Rootsi vägede vahel? 25. Kuidas mõjus see lahing meie kodumaa saatusele? 26. Millal olid venelased jõudnud kogu meie kodumaa vallutada? 27. Kuidas aitasid sakslased kaasa meie kodumaa Vene alla minekuks? 28. Missuguse rahu põhjal sai Venemaa Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa endale? Millal tehti see rahu?

2. Eestlaste seisukord Vene valitsuse alul.

Mõisnikkude õiguste ja eesõiguste kinnitamine. Eestlaste seisukord muutus uue valitsuse all palju halvemaks. Juba sõja ajal seletasid mõisnikkude esindajad Vene vägede

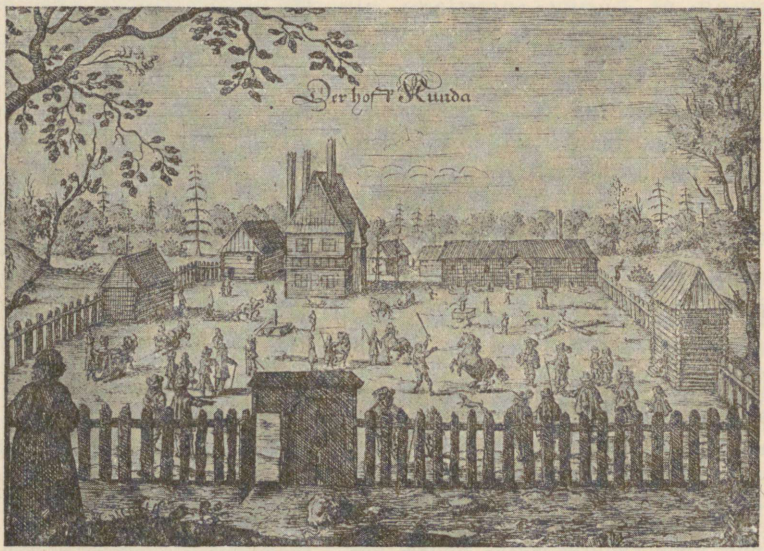

Mõis XVII sajandi keskel.

juhatajale, et nad valmis on alistuma. Vene valitsus kinnitagu ainult nende õigused ja eesõigused, nagu tegi Poola kuningas omal ajal. Kui Riia ja Tallinna langesid, täitis Peeter I nende soovid. Nii vabanesid mõisnikud nende poolt vihatud Rootsi võimu alt. Sellega oli muidugi kriips peale tõmmatud kõigile rootsiaegseile uuendustele.

Pärisorjus süveneb. Mõisad, mis Rootsi kuningas Karl XI ajal olid riigi kätte võetud, anti mõisnikele jälle tagasi. Ühes sellega kadusid ka ametlikult vakuraamatud, kuhu Rootsi ajal talupoja kohustised mõisniku vastu üles tähendati. Mõisnik võis nüüd nõuda talupojalt nii palju tegu ja maksusid kui ise soovis. Talupoeg tegi mõisale harilikult jala- ja hobusepäevi. Jalamees käis mõisas tööl jüripäevast mihklipäevani, hobusemees kogu aasta. Nii ühel kui teisel

Peksupäev orjuse ajal.

pidi moon omast käest olema. Ka tuli tihti vooris käia. Veeti vilja ja viina, mida mõisnikud suurel määral valmistasid, Riiga, Tallinna ja mujale. Põhjatute teede puhul muutus veo-orjus väga raskeks. Et viina talupoegadele kättesaadavaks teha, asutati hoolega kõrtse. Kõrtside kaudu voolasid needki vähesed kopikad, mis talupoeg enesele suure vaevaga suutis koguda, mõisniku taskutesse. Maksusid maksis talupoeg peaasjalikult loonus. Ta pidi mõisale viima vilja, linu, loomi, kanu, mune, hanesid, villu ja tegema veel mitmesuguseid riistu ja anumaid. Ka võeti talupojalt õigus mõisahärra peale kaebust tõsta. Nii ei andnud seadus talupojale enam kaitset mõisniku omavoli vastu nagu Rootsi ajal. Talupoeg oli oma naise ja lastega ning kogu varaga härra oma. Teda võidi kinkida, vahetada ja müüa. Ta ei

tohtinud koguni naist võtta mõisavalitsuse loata. Talupoeg oli jälle mõisniku pärisorjaks saanud nagu orduajalgi.

Orjused kasvavad. Orjused ja maksud olid juba Rootsi ajal suured. Nüüd kasvasid nad veel suuremaks. Põhjasõda oli mõisad ja külad hävitanud. Nüüd oli tarvis uusi ehitada. Pealegi hakkasid mõisnikud mõisa põldusid laiendama. Sõja ajal möllas katk. Terved külad surid välja. Tühjaksjäänud maad võttis mõisnik endale ja asutas sinna karjamõisad. Järelejäänud talupojad pidid muidugi endisi kui ka uusi mõisamaid harima. Nii kasvas teopäevade arv alatasa. Enese põldude harimiseks jäi liiga vähe aega. Pidi ju talupoeg kõige pealt mõisapõllud harima. Kehva harimise tagajärjel andis põld muidugi vähe vilja. Sellest pidi talupoeg pealegi osa mõisnikule andma. Nii muutus eesti talupoja seisukord raskemaks kui kunagi enne.

Rahvahariduse langemine. Talurahvas langes uue valitsuse alla saades ka hariduslikult. Rootsi ajal asutatud koolid hävisid sõjakeerises peaaegu täieliselt. Maad, mis Rootsi ajal olid määratud koolide ülalpidamiseks, võtsid mõisnikud enestele. Koolide eest ei hoolitsenud enam keegi. Neid oli väga vähe ja nad asusid akendeta suitsutaredes. A. 1713 oli Liivimaal 20 kihelkonna kohta ainult üks kool 3 õpilasega. Üldise vaesuse pärast pidid lapsed töötama nagu täiskasvanudki. Õpetajad olid ise vähe haritud, mõned neist mõistsid hädavaevalt lugeda. Kirikuelu oli samuti langenud. Kirikud olid kas lagunenud või täiesti hävinud. Kirikuõpetajaid oli raske saada. Paljud neist olid niisugused, kes oma kõlvatu elu pärast sugugi kohased polnud õpetajaks. Seepärast jäi kristlik usuõpetus rahvale üsna võõraks ja paganausu kombed võtsid maad. Igal pool võis leida ohvripaiku. Möödus enne mitukümmend aastat, kui valitsus hakkas hariduse eest hoolitsema ja mõisnikelt nõudma koolide asutamist. Nõuti trahviga ähvardades, igas mõisas olgu kool. Seda nõudmist täitsid mõisnikud aga väga visalt. Tähtis oli rahvahariduse seisukohalt eestikeelse piibli ilmumine 1739. a. See muutus mõne aja pärast, kui lugeda-oskajate arv kasvas, üldiseks lugemisraamatuks.

1. Miks aitasid mõisnikud kaasa kodumaa Vene alla minekule? 2. Miks suurendasid sakslased pärast Põhjasõda talupoegade orjusi? 3. Missuguste muude nähtuste tõttu halvenes talupoegade majanduslik seisund Vene aja alguses? 4. Milles avaldus kooliolude langus Vene aja alguses? 5. Millised olid kirikuolud Vene aja alguses?

V. Kõige uuem aeg.

A. Suur Prantsuse revolutsioon. Napoleoni aeg.

1. Vana kord Prantsusmaal.

Keskaja seisuslik riik. Langenud suure Rooma riigi asemele astusid Lääne-Euroopas uued riigid: Itaalia, Saksa-, Prantsus- ja Inglismaa jt. Neis riiges hakkas maksma lääniolu ehk feodalism. Riigi eesotsas seisis kuningas, kuid ta oli ainult esimene seenioride ehk läänihärrade keskel. Võimukamad seeniorid toimisid nagu iseseisvad valitsejad, sõdisid, lõid raha, võtsid tollimakse jne. Riiki valitses kuningas ametnikkude kaudu, kuid ta pidas nõu ka tähtsamate seenioridega, keda ta vahete-vahel õuekotta kutsus kuningliku nõukogu koosolekule. Tähtsamate seenioridega nõupidamistest kasvasid aegade kestel ja mitmesugustel põhjustel keskaja riigiseisuste kogud[1], kuhu aadlikud, vaimulikud ja linnakodanikud saatsid oma esindajad. Seisustekogud hakkasid kuninga võimu piirama. Seisustekogude loata keeldusid seeniorid ja linnad kuningaile sõjaväge andmast ja makse maksmast. Keskaegseil kuningail aga ei olnud küllalt jõudu, et seeniore selleks sundida. Kujunes terav kuninga ja kogude vaheline võitlus. Prantsusmaal ja Hispaanias kaotasid seisustekogud oma tähtsuse, kuna Inglise parlament võitles edukalt kuninga ainuvalitsuslikkude püüete vastu ja suutis end säilitada ning hiljemini isegi mõjule pääseda, kuninga võimu piirates. Nii muutusid Prantsuse, Hispaania ja paljude teiste riikide valitsejad uue aja alguseks ainuvalitsejaiks.

Õpime lähedalt tundma „vana korda“, millele iseloomulik ainuvalitsus ehk absolutism ühes ühiselulise ebaühetaosusega. Elavat materjali pakub seks Prantsusmaa XVII ja XVIII sajandil.

---

[1] Saksamaal nimetati seisustekogusid maapäevadeks ja riigipäevaks, Inglismaal — parlamendiks, Prantsusmaal — generaalstaatideks.

Kuningas. Õukonna elu. Kuningate peapüüdeks oli uuel ajal vähendada suurnikkude õigusi, mis piirasid nende võimu. See õnnestus neil. Prantsuse kuningad (näit. Louis XIV, Louis XV ja Louis XVI) olid arvamusel, et nemad üksi võivad Jumala armust anda seadusi ja otsustada riigi ja rahva saatuse üle. Selle vaatekoha järgi nad käisidki. Nad panid maksma riigis kindla keskvalitsuse, mille eesotsas ise seisid. Keskvalitsus andis välja kõik seadused ja ta kätte tulid üle riigi tarvilikud teated. Et riiki lausa üksinda valitseda võimatu, kutsus kuningas ametisse nii kõrgemaid kui ka alamaid ametnikke, kes pidid täpsalt alluma tema korraldustele ja kõige üle temale aru andma.

Oma ainuvalitsusliku võimu toeks lõid Prantsuse kuningad juba varakult alalise sõjaväe endiste rüütliteväe ja palgasõdurite asemele. Hulk ametnikke ja alaline sõjavägi nõudis aga suuri väljaminekuid. Et neid katta, suurendati ühelt poolt maksusid, teiselt poolt hakati edendama kaubandust ja tööndust. Kaubanduse huves ehitati uusi teid ja kanaleid, toetati kaubalaevastiku ehitamist ja omandati asumaid P.-Ameerikas — Kanadas, Mississippi jõgikonnas ja ka Indias. Kõige selle tagajärjel hakkas Prantsuse kaubandus kiiresti edenema, võisteldes edukalt Hollandi ja Inglise omaga. Tööndu se edendamise huves asutas valitsus ise suuri ettevõtteid ja toetas ka eraettevõtjaid, kutsus välismaalt osavaid meistreid ja võttis tarvitusele kõrged kaitsetollid, mis takistasid välismaa kaupade sissevedu. Prantsuse tööndu se edu paistis silma eriti vaipade, siidi, klaasi, peeglite ja villase riide valmistamise alal. Kirjeldatud majanduspoliitika (merkantilism) rikastas eraisikuid, kuid suurendas samal ajal ka riigi sissetulekuid.

Piiramatu võimuga valitseja võib riigile ja kogu rahvale kasulik olla, kui ta oma ülesandeid õieti täidab. Nii lõid Prantsuse kuningad ainuvalitsusliku võimu all suure rahvusliku Prantsuse riigi. Rootsi kuningas Karl XI tõi suurt kasu nii riigile kui talupoegadele mõisade tagastamisega. Ta ei parandanud mitte ainult eesti talupoja õiguslikku seisukorda, vaid päästis rootsi ja soome talupojad orjusselangemisest. Sageli kujuneb aga asi hoopis teisiti. Ainuvalitsejad jätavad riigi ja rahva elu juhtimise unustusse, hoolitsedes ainult oma välise au ja hiilguse eest ning osa võttes sõdadest, mis hävitavad riigi sissetulekud ja viivad rahva viletsusse. Nii toimis Prantsuse kuningas Louis XIV oma valitsemisaja teisel poolel.

Louis XIV elas suures ja ülitoredas, pealinna lähedal asuvas Versailles' lossis, mis oma marmortreppide ja säravate saalidega oli alaliste võõraspidude jaoks sisse seatud. Suures toredas kristallsaalis, mida valgustasid kiirgavad kuld-kroonlühtrid ja kus peeti tantsupidusid, liikusid võõraspidudel puuderdatud parukates peened kojahärrad ja daamid kindlaksmääratud kojakommete järele. Nii võõraspeod kui ka kogu kojaelu oli seotud suurte väljaminekutega (ligi 100 milj. franki aastas). Kuningal oli ligi 10 000 mehe suurune ihukaitsevägi, 1500 hobust ja mitusada tõlda ühes 1 500 teenijaga, 50 arsti, ligi 150 lauljat, mängijat ja tantsijat, toitude valmistamise alal töötas 500 inimest osavate kokkade juhatusel. Peale selle oli veel hulk teisi inimesi kuninga teenistuses, pidades igasugu tühiseid auameteid. Kuninga ülestõusmise ja magamaheitmise, eine ja lõunasöögi juures viibisid suured rühmad õukondlasi erilistes rõivastes. Nad hoidsid küünalt, ulatasid särki, tõid klaasi külma vett jne. Louis XIV nõudis, et kogu aadel, kellelt aegade kestel poliitiline võim võetud, viibiks tema läheduses. Kes aadlimeestest tahtis riigiteenistuses olla, pidi ka õukonna elust osa võtma.

Aadli- ja vaimulik seisus. Nii Prantsusmaal kui ka teistes maades jagunes tol ajal rahvas seisustesse: vaimulik, aadli- ja kolmas seisus. Kaks esimest neist esinesid eesõigustatud seisustena. Nad olid maksuvabad ja paljude eesõigustega. Nii pääsesid ohvitseride kohtadele sõjaväes ja kõrgematesse kiriku- ja riigiametitesse ainult aadlimehed. Harva õnnestus mõnel üksikul rikkamal linnakodanikul pääseda samadele kohtadele. Samuti oli aadlimeestel vaba pääs kuninga õukonda, et siin mõju avaldada riigivalitsemisele. Aadli- ja vaimuliku seisuse päralt oli $^2/_3$ Prantsusmaa pinnast. — Kõrgem aadel elas Versailles's ja puutus vähe kokku rahvaga. Sügiseti käisid kõrged kojahärrad oma mõisades ainult jahti pidamas. Talupojad olid jäetud kurjade ametimeeste kätte, kes neilt südilt maksusid nõudsid ja raha oma isandatele linna järele saatsid. Seepärast näis aadliseisus talupoegadele täiesti ülearusena, millest riigile ega rahvale pole mingit tulu.

Vaimulikul seisusel oli sel ajal samuti suur mõju riigis. Kõrgemate vaimulikkude käes olid suured maad ja nad pääsesid ka riigi kõrgematesse ametitesse. Piiskoppideks said sageli aadlimehed-õukondlased, kes seda ametit ise ei pidanud, määrates enesele asemikud. Usu- ja kirikuelu juhtimine huvitas neid vähem kui suured sissetulekud, mis ula-

tusid mõnes piiskopkonnas ligi ½ milj. frangini aastas. Samal ajal maksti alamaile vaimulikele, preestritele, ainult 400—500 franki aastas, mispärast neil tuli isegi nälga kannatada. Oma viletsa seisundi tõttu seisid nad üsna lähedal talupoegadele ja tundsid neile kaasa.

Kolmas seisus. Kolmandasse seisusse kuulusid linnakodanikud ja talupojad. Linnakodanikud said Prantsusmaal juba keskajal õiguse oma asemikkude kaudu (harilikult olid asemikkudeks linnapead) seisustekogu tööst osa võtta, kuid nende tähtsus oli aadli ja vaimulikkude kõrval üsna väike. Nende huve ja soove ei arvestanud eesõigustatud seisuste esindajad, kes olid seisustekogus enamuses, peaaegu kunagi. Alaliseks tüliküsimuseks olid maksud, millest kõrgemad seisused olid vabad. Ka riigiametitesse pääsemine oli neil üliraske. Kuigi oma õigustes piiratud, olid linnakodanikud siiski otsesed maksumaksjad riigile ühes talupoegadega. Ka tekitasid keskajast päritud eeskirjad linnakodanikes pahameelt, mis hävitasid töö vabaduse ja takistasid tööonduse arenemist. Õigus iseseisvat töökoda asutada oli ainult meistritel, kelleks saada oli aga väga raske. Käsitööõpilaste õppimisaega pikendati, sellidelt nõuti ikka raskemaid proovitöid jne. Ka oli sel ajal viisiks, et valmistatav kaup pidi mitmest töökojast läbi käima: ühed näit. ketrasid villu, teised kudusid, kolmandad värvisid jne. Seejuures oli ette kirjutatud, kui jämedad pidid olema lõngad, kui lai ja pikk võis olla kalevikangas jne. Säärased eeskirjad olid maksvad ka suurtes ettevõtetes, kus töötas mitukümmend töölist. Eeskirjade vastu eksijaid ootas vali karistus: neid pandi häbiposti, võeti neilt töötamisõigus või nad mõisteti mõnikord isegi surma.

Kaupmehi pahandas asjaolu, et igas maakonnas olid isesugused mõõdud ja kaalud. Ühest maakonnast teise kaupu saates võeti tollimaksu, mis tegi kaubad kalliks ja raskendas kaubitsemist tunduvalt. Seega oli linnakodanikel, nii rikkamail kui kehvemail, meelepahaks põhjusi küllalt. Nad ei saanud oma töötahet ja annet selle aja kitsastes oludes kasutada ja hakkasid seepärast uuendusi nõudma.

Kõige viletsam oli vana korra aegu talupoegade seisund Prantsusmaal. Prantsuse talupoeg oli küll isiklikult vaba (välja arvatud väike osa talupoegi), kuid tema õlgadel lasus rida keskaegseid kohustisi: ta pidi mõisas teol käima ja mõisnikule nii rahas kui loonus renti maksma, kirikule kümnist andma jne. Talupoja sissetulekuist läks ⅔ maksu-

deks riigile ja mõisnikule, kuna enesele jäi 1/3. Prantsuse külades olid säilinud veidrad aadli eesõigused, näit. jahi- ja kalapüügiõigus, ainuõigus veski ja leivaahju pidamiseks jne. Mõisnikkude jahiõigus oli talupojale tõsiseks nuhtluseks, sest jäneste, hirvede, lindude ja teiste metsloomade tapmine oli keelatud — talupoeg võis neid oma põldudelt ainult eemale ajada. Kohati ei tohtinud talupoeg isegi aeda oma põldudele ümber teha, sest jahi puhul pidi isandatele tee vaba olema. Härrade veski ja leivaahju pidamise õigus oli neile kindlaks tuluallikaks: talupoeg pidi jahu jahvatama mõisaveskil ja leiba küpsetama mõisaahjus, kuid kindla maksu eest. Sääraseid keskajast põlvnevaid õigusi oli mõisnikel kümneid. Arusaadav, et talupoja majapidamine niisuguseil tingimusil edeneda ei võinud. Nälg ja vaesus kippus majja. „Milleks peame töötama ja end pingutama?“ küsis talupoeg sageli eneselt. Ja tõesti, suurem sissetulek tõi kaasa suuremad maksud, kuid talupojale enesele ei jäänud sellest midagi. Seepärast jätsid nad põlluharimise hooletusse ja elasid päevast päeva nagu suutsid. Raske töö ja vaesus takistas ka talupoja vaimset arenemist. Arusaadav, miks talupoeg oma seisundiga rahul polnud ja vana korra vastu vaenlikuks muutus.

Õiguslik kaitse. Vabaduste puudumine. Rahva õiguslik kaitse jättis sel ajal samuti palju soovida. Kohtuskäimine oli kulukas ja aeglane. Kohus oli sageli müüdav: õigus mõisteti sellele, kes suutis enam maksta. Kaebealuse ülekuulamisel tarvitati vana kombe järgi veel piinamist. Ei olnud ka üldist seadust: igas maakonnas olid omad seadused ja kombed. Aadliseisus oli ka õigusemõistmise alal eesõigustatud: kui aadlimees ja linnakodanik olid ühes ja samas kuriteos kaassüüdlased, siis mõisteti esimene näit. mõneks ajaks kloostrisse patukahetsemisele, teine aga mõisteti surma.

Ainuvalitsuslikus riigis oli veel üks pahe, mille all väga paljud kannatasid. Puudusid isiku- ja teised vabadused, milleta meie aja inimene vaevalt suudaks elada. Riik nägi oma rahvas mitte kodanikke, vaid alamaid, kellel tegelikult puudus julgeolek. Kodanikku võidi vangistada tühise kahtluse pärast ja aastaid vangikojas hoida — harilikult kurikuulsas Bastille'is, mis asus Pariisi alevis. Samuti puudusid usu-, sõna- ja trükivabadus. Sõna- ja trükivabadus oli võetud inimestelt seks, et nad ei saaks arvustada kuningat, riigimehi ja kogu vana korda.

Et vana kord kaua kesta ei võinud, seda tundsid väga

paljud. Eriti rõhutasid uuenduste vajadust tolleaegsed prantsuse kirjanikud.

1. Kuidas tekkisid keskaegsed seisustekogud? 2. Mida võisid seisustekogud keskajal kuningale lubada või keelata? 3. Kuidas lõppes kuninga ja seisustekogude vaheline võitlus a) Inglismaal ja b) Prantsusmaal, Hispaanias ning enamikus muis Euroopa riiges? 4. Millist aega nimetatakse absolutismiajaks? Mis mõistate absolutismi all? 5. Mida uskusid absolutismiaegsed kuningad oma võimust? 6. Kuidas oli korraldatud absolutismiajal riigivalitsemine ja kelle abil see toimus? 7. Mille poolest erines absolutistliku riigi sõjaväe koosseis seisusliku riigi omast? 8. Mille kaudu püüdsid Prantsusmaal absolutistlikud valitsejad katta riigi suurenenud väljaminekuid? 9. Mida tegid Prantsuse absolutistlikud kuningad tööndu se ja kaubanduse edendamiseks? 10. Jutusta lühidalt Louis XIV õueelust! 11. Võrdle oma kodulinna või koduvalla elanikkude arvu nende inimeste koguarvuga, kes seisid Louis XIV teenistuses ihukaitseväelastena, teenijatena, arstidena, lauljatena, mängijatena, tantsijatena ning toiduvalmistajatena? Kumb arv on suurem ja mitu korda? 12. Missuguseid eesõigusi omas aadel ja vaimulik seisus võrreldes kolmanda seisusega? 13. Kui suur osa Prantsusmaa pinnast kuulus aadliseisusele ja vaimulikkudele? Kui suur oli ülejäänud osa? 14. Mitu korda oli aadlit ja vaimulikke vähem kui talupoegi ja linnakodanikke, kui esimesi oli kokku 270 000, viimaseid aga 26 000 000? 15. Arvuta ülaltoodud andmete põhjal, mitu korda tuli keskmiselt iga kõrgema seisuse liikme kohta maad rohkem kui iga kolmanda seisuse liikme kohta! 16. Kus elas tavaliselt jõukam aadel ning kes hoolitses nende majapidamise eest? 17. Mitu korda oli vahel piiskopi aastasissetulek suurem hariliku preestri palgast? 18. Mispärast polnud vana korraga rahul linnakodanikud üldse ning kaupmehed ja töösturid eriti? 19. Mispärast oli vana korra ajal prantsuse talupoegade majanduslik seisund halb? 20. Milliseid puudusi omas vana korra aegne kohtukorraldus? 21. Missugused üldised kodanikuõigused puudusid vana korra ajal prantsuse alamail?

2. Valgustussajandi kirjanikud ja nende ideed.

Vana kord oma ainuvalitsuse ja aadli- ja vaimuliku seisuse võimutsemisega takistas rahva ainelist ja vaimset arenemist. Selle vastu hakkasid võitlema XVIII s. üksikud kirjanikud, kes nõudsid õigust ja inimlikke seadusi, usulise tagakiusamise asemele täielikku ususallivust, ebausu kaotamist rahva *valgustamise* kaudu jne. Ühe sõnaga — nad soovisid vana korra asemele uut korda, mis annaks rahvale rohkem õigusi ja parandaks rahva elu.

Voltaire. Üks selle aja tähtsamaid kirjanikke oli Voltaire. Juba noormehena sai ta vana korra puudusi oma isiklikus elus teravalt tunda. Ta vangistati ühe aadlimehe pilkamise pärast ja paigutati Bastille'i vanglasse. Sealt vabanenud, Voltaire elas mõni aeg Inglismaal, siis oma austaja Preisi kuninga

Friedrich II juures ja viimaks Šveitsis Genfi järve ääres Ferney lossis. Inglismaal elades sai temast kindel Inglise olude austaja. Seal valitses sõna-, trüki- ja usuvabadus ning parlamentaarne kord, mis Prantsusmaal puudus. Voltaire otsustas alata võitlust vana korra pahede vastu. Oma osava ja lõikava pilkega arvustas ta teravalt ühiskonna ja kiriku elu. Ta ei pidanud sugugi loomulikuks, et aadlil ja vaimulikul seisusel olid nii suured õigused. Voltaire tundis väga kaasa talupoegadele, nõudes pärisorjuse ja mõisnikkude eesõiguste kaotamist ja maksude õiglast jaotust. Ta ei saanud kuidagi leppida ka oma aja kohtupidamisviisidega, millega kaasas käisid piinamised ja sünged karistused. Väga teravalt arvustas ta katoliku kirikut ja vaimulikke, nimetades neid kavalateks petisteks. Ta pidas oma tähtsamaks ülesandeks võidelda mõttevabaduse ja ususallivuse eest. Tegelikult oligi ta valmis kõiki kiriku poolt tagakiusatuid kaitsema ja aitama. Kord mõisteti üks protestandi usku kaupmees jesuiitide mõjul surma. Teda süüdistati oma vanema poja tapmises, kes oli läinud katoliku usku. Voltaire sellest kuulda saades võttis asja uuesti üles, mille tagajärjel kohtuotsus tühistati ja surmamõistetu perekonnale kahjutasu määrati. Süütute kannatajate eest astus ta hiljemini veel korduvalt välja.

Voltaire pilkas ja arvustas oma töödes (näidendites, romaanides, luuletisis) mitte ainult ühiselulist korda ja kirikut, vaid ka ebausku. Rahvas ei mõistnud sageli kõige lihtsamaidki elunähtusi seletada nende loomulikkude põhjustega. Kõikjal nähti kurivaimu teotsemist. Kui keegi kivi otsa komistas ja haiget sai, siis arvati, et kurivaim on kivi teele ette veeretanud. Ebausus olid Voltaire'i arvamuse järgi süüdi kirik ja ka riigivalitsus, sest mõlemad jätsid rahva harimise ja kasvatamise täielikku unustusse.

Voltaire nõudis küll uuendusi ja parandusi, kuid nende teostamine pidi toimuma mitte rahva enese, vaid valgustatud valitsejate kaudu, kes end juhtida lasevad ususallivusest ja rahva hüvedest. Seks astuski ta meeleldi kirjavahetusse oma aja väljapaistvamate valitsejatega, nagu Preisi kuninga Friedrich II ja Vene keisrinna Katarina II-ga.

Voltaire'il oli suur mõju omaaegsele seltskonnale. Ta tõid lugesid meelsasti nii valitsejad ja riigimehed kui ka harilikud inimesed, kes elatusid igapäevsest raskest tööst. Mitmed valitsejad hakkasid tema õpetuse kohaselt uuendusi teostama.

Montesquieu. Montesquieu oli aadlimees ja pidas pikemat aega kohtunikuametit Prantsusmaal. Ta oli põhjalik ajaloo ja riigielu uurija. Inglismaal viibides õppis ta hoolega tundma selle maa riigikorda, mis kindlustas rahvale vabaduse ja üheõigusluse. Ka tema arvustas ja pilkas piiramata ainuvalitsust, õukondlaste pillavat eluviisi ja katoliku kirikut protestantide tagakiusamise pärast. Montesquieu arvamuse järgi on riigi tähtsamaks ülesandeks kindlustada riigis kodanikkude vabadus, mis väljendub mõtte-, trüki- ja südametunnistusevabaduses ja isiku julgeoleku kaitses. Sellest lähtudes õpetab ta, et riigis tuleb teostada võimude jaotus. Täidesaatev võim olgu kuningal, seaduseandlik võim parlamendil ja kohtuvõim valitavatel ja sõltumatutel kohtunikkudel, nagu see Inglismaal teostatud. Kui kõik kolm võimu anda ühe isiku kätte, siis hakkab riigis maksma hirmuvalitsus ja hävivad kodanikuvabadused. Nii kaua kui võimude jaotus püsib, piiravad nad üksteist ja kindlustavad seega kodanikkude vabadused.

Montesquieu õpetusel oli suur mõju oma ja ka järgneva aja suhtes. Nii valitsejad kui riigimehed lugesid ta töid suure huviga, otsides juhtnööre ja näpunäiteid uuenduste teostamiseks. Veel suurema huviga uurisid ta õpetust kõik need, kes valitseva korraga Prantsusmaal rahul polnud.

Rousseau. Rousseau oli Genfist pärit, vaeste vanemate laps. Peaaegu kogu elu ta elas vaesuses ega saanud korralikku haridust. Oma andekusega suutis ta siiski palju ära teha: ta täiendas oma puudulikku haridust eneseharimise teel ja avaldas suurt mõju oma aja seltskonnale. Oma kärsitu loomu tõttu reisis ta palju ja õppis rahva viletsust tundma, mis suuresti mõjus ta tundlikule iseloomule. Temast sai lihtrahva ülistaja ja kõrgemate seisuste põlgaja. Rousseau arvamuse järele olid inimesed ainult siis õnnelikud, kui nad elasid loodusrahvastena. Siis ei olnud seisuslikke eesõigusi ning vahesid ja eraomandust. Kõik olid vabad ja ühetaolised õigustes. Ta teadis väga hästi, et Euroopa haritud rahvaid ei saa enam sundida loodusrahvastena elama. Seepärast soovitas ta rahvavabariiki, kus kõik võim oleks otse rahva käes, inimestel oleksid ühesugused õigused ja kodanikuvabadused.

Rousseau vaated olid oma aja kohta väga julged ja algupärased. Tema seisukohad tekitasid elavaid vaidlusi vaimulikkude ja aadlimeeste, eriti aga linnakodanikkude ja haritlaste hulgas.

Valgustatud ainuvalitsus ehk absolutism. Valgustussajandi ideede järgi hakkasid käima mitmed selle aja valitsejad ja riigimehed. Näit. Austria keiser Joseph II kaotas pärisorjuse oma riigis, pani maksma ususallivuse, maksustas aadliseisuse jne.

Valgustatud ainuvalitsejate hulka kuulub ka Katarina II, Venemaa valitseja. Ta asutas koole ja püüdis levitada rahvaharidust. Ka hoolitses ta rahva tervishoiu eest. Ta võttis näit. tarvitusele rõugepanemise ja laskis seda esimeseks enese juures teha, et anda eeskuju teistele. Edasi andis ta käsu, et igas linnas oleks apteek ja 2 arsti, — üks linna, teine kreisi jaoks.

Suuri edusamme tegi Katarina II ajal tööndus ja kaubandus. Ta laskis teid ehitada ja korraldada ja toetas kaubalaevastiku ehitamist, mis kaubanduse arendamiseks hädapärast tarvilik. Suurettevõtete arv kasvas eelmise ajaga võrreldes kolmekordseks. Töötati edukalt väljaveoks. Väljaveo peaaineteks oli lina, raud, lõuend jne. Suuremal arvul hakati välja vedama ka vilja, nimelt nisu. Kaubavahetust kergendas ka paberraha, mille Katarina II Venemaal tarvitusele võttis raske vaskraha asemel, mida sageli veeti hobusekoormatena.

Katarina II oli kindel kavatsus ette võtta põhjalikke uuendusi ka Venemaa riiklikus ja ühiskondlikus elus. Oma riigi elu lähemalt tundma õppides leidis ta, et maksvad seadused on vananenud ja sageli üksteisele vasturääkivad. Seepärast otsustas ta kokku kutsuda seaduseandliku komisjoni mõisnikkude ja linnakodanikkude esindajaist, mis töötaks välja uued seadused vastavalt valgustussajandi ideedele. Sellele komisjonile kirjutas Katarina ise „suure juhatuskirja", milles ta avaldas oma seisukoha juhtnööriks komisjoniliikmeile. Ta kirjutas, et rahvas jaguneb küll seisustesse, kuid kõik peavad alluma ühesugustele seadustele: selles seisabki inimeste ühetaolisus. Ei tohi olla karistusi, mis vigastavad inimese keha, nagu see oli seni viisiks. Ränkade karistustega pole kunagi suudetud inimesi heaks teha. Kuritegude ärahoidmiseks tuleb edendada rahva haridust. Edasi seletab ta, et tuleb maksma panna laiaulatuslik ususallivus, sest tagakiusamine ainult ärritab inimesi ega anna soovitud tagajärgi.

Seaduseandlik komisjon, mis pidi rahvaesinduse kohuseid täitma, tuli Moskvas kokku 1767. a. Ta töötas ligi pool-

teist aastat, kuid tagajärjetult, sest saadikute seisukohad käisid sageli Katarina omadele risti vastu. Nii nõudsid valijate poolt saadikutele kaasa antud kirjad kurjategijaile kõige raskemaid karistusi ja isegi piinamisi. Kui Katarina oma seletuskirjas soovitab ususallivust, nõuavad saadikute kirjad kõige karedamaid abinõusid lahkusuliste (vanausuliste) vastu. Pealegi ei tahtnud mõjukas mõisnikuseisus osaliseltki loobuda oma senistest eesõigustest. Pärisorjuse kaotamisest ei tahtnud nad kuuldagi. Nähes, et aadliseisus on uuenduste vastu väga vaenlik ja seisused omavahel riius, saatis Katarina komisjoni laiali ja loobus viimaks oma vabameelsetest kavatsustest. Nii ei suutnud ta talupoegade kaitseks Venemaal midagi ära teha.

1. Kes olid valgustussajandi tähtsamad kirjanikud? 2. Mida tead Voltaire'i eluloost? 3. Mille eest ja mille vastu võitles Voltaire oma teostes? 4. Kellelt soovis Voltaire uuenduste ja paranduste teostamist, kellelt mitte? Mispärast mitte? 5. Milles avaldus Voltaire'i mõju kaasaegsetele? 6. Missuguse maa riiklikku korda pidas Montesquieu eeskujulikuks ning mispärast? 7. Milles seisid Montesquieu arvates riigivõimu peaülesanded? 8. Millist põhimõtet soovitas Montesquieu riigi korraldamisel läbi viia? 9. Mida tead Rousseau elukäigust ja iseloomust? 10. Missugust olukorda ülistas Rousseau ning mispärast? 11. Mille poolest erines Rousseau riigiideaal Montesquieu omast? 12. Milliseid uuendusi teostas Austrias Joseph II ja mille mõjul? 13. Kuidas hoolitses Katarina II a) rahvahariduse, b) tervishoiu ning c) kaubanduse eest? 14. Missuguse komisjoni kutsus Katarina kokku uute seaduste loomiseks? Kes olid seal esindatud? 15. Mida soovitas Katarina II komisjonile oma juhatuskirjas? 16. Miks ei suutnud Katarina II kavatsetud uuendusi ellu viia? 17. Too näiteid selle üle, milles avaldus seaduseandliku komisjoni tagurlus!

3. Suur Prantsuse revolutsioon.

Rahva meeleolu. Seisuste saadikute kogu. Louis XIV valitsemise aeg oma toreda kojaelu ja alatiste sõdadega nõudis riigilt suuri väljaminekuid. Tema järglane Louis XV ajal kestis pillamine edasi. Louis XV hoolis vähe riigist. Ta ainuke soov oli oma elupäevad külluses ja lõbusalt mööda saata. „Tulgu peale meid kas või veeuputus!" lausuti tema õukonnas. Louis XVI, kes 1774. a. Prantsuse troonile astus, oli küll oma eelkäijaist kokkuhoidlikum ja riigihuvilisem, kuid tahtejõuetu ja piiratud mõistusega. Tema ajal esinesid ministrid korduvalt uuenduskavadega, kuid tagajärjetult, sest kuningas lükkas need õukonna mõjul tagasi ja vabastas uuendusmeelsed ministrid ametist. Rahulolematus kasvas alatasa. Kolmanda seisuse nõudmiste teostamiseks lähenes kohane aeg üsna kiiresti. Rahapuudus andis end ikka enam ja

enam tunda. Riigi väljaminekud olid kasvanud sissetulekuist kaks korda suuremaks, mis sundis riigivalitsust väljapääsuteid otsima. Ka mõjusid seks kaasa teised asjaolud.

Inglise asumaad Põhja-Ameerikas algasid XVII s. lõpul võitlust oma vabaduse ja enesemääramise õiguse pärast. Inglise valitsus nõudis, et asunikud ise tooresmaterjali, näit. puuvilla ümber ei töötaks, vaid saadaksid selle Inglismaale, mille vastu neile müüakse tarvilikke valmiskaupu. Asunikud

Seisuste saadikute rõivastis: vaimulik, aadlimees ja linnakodanik.

mõistsid väga hästi, et niisugusel puhul nende juures tööndus üldse areneda ei saa, mis suureks kahjuks kogu rahvale. Kui neilt lõppeks hakati maksusid nõudma Inglismaa kasuks, võtsid nad sõjariistad kätte ja algasid oma vabadusvõitlust, toetudes valgustussajandi ideedele (vabadus, üheõiguslus, õigus vastu seista rõhumisele). Asunikkude vabadusvõitlus lõppes nende iseseisvuse tunnustamisega inglaste poolt 1783. a. Tekkinud Põhja-Ameerika Ühendriiges pandi maksma demokraatlik kord ühes võimude jaotamisega. Seejuures kindlustati kõigile täielik usuvabadus.

Põhja-Ameerika vabadussõda avaldas suurt mõju prantslastele, kes oma elukorraga sugugi rahul polnud. Eriti vaimustatud olid ameeriklaste vabadusvõitlusest ja valgustussajandi

ideedest haritlaste ja linnakodanikkude ringkonnad, kus Montesquieu ja Rousseau õpetus oli alatiseks vaidlusaineks. Põlevamaid küsimusi oli, milline riigikord oleks uuele Prantsusmaale kõige sobivam. Et kuningas uuendustega viivitas, kasvas ärevus kord-korralt ikka suuremaks ja ähvardas kujuneda mässuks.

Louis XVI.

Neil tingimusil otsustas Louis XVI oma ministri Neckeri soovitusel kokku kutsuda seisuste saadikute kogu (generaalstaadid), mis viimati koos olid 175 a. tagasi. 5. mail 1789. a. tulid seisuste saadikud Versailles's kokku, aadli- ja vaimulikul seisusel kummalgi 300, kolmandal seisusel 600 saadikut.

Prantsuse laiad rahvakihid lootsid seisustekogult kõike head. Ta avamispäevaks voolasid Versailles'sse kokku määratud rahvahulgad Pariisist ja mujalt, et jälgida generaalstaatide avamist. Generaalstaadid pidi avatama piduliku jumalateenistuse ja vaimuliku rongkäiguga. Viimasest pidid osa võtma peale rahvasaadikute ka kuningas, kuninganna ning printsid. Rongkäigu jälgimiseks kohaste platside eest võeti kallist hinda, aga oli küllalt uudishimulikke, kes olid nõus seda maksma. Saadikute hulk pakkus väga kirjut pilti. Vaimulikud olid oma ametirõivais, aadlimehed hiilgavais piduülikonnis, peas sulgedega kübarad ja puusal aumõõgad. Ainult kolmanda seisuse saadikud olid lihtsates mustades kuubedes ja kübarates.

Aga rahvahulga vaimustus jahtus, kui nähti või kuuldi neist alandustest, mida kuningas juba avamispäeval valmistas generaalstaatidele ning kolmandale seisusele eriti. Kuningas näiteks laskis saadikuid üle kolme tunni oodata, enne kui ilmus pidulikule jumalateenistusele. Koosolekusaali lasti kõrgemate seisuste asemikud avara tiibukse kaudu, kuna kolmanda seisuse asemikud pidid sisse trügima ühest kitsast kõrvaluksest. Saalis olid kolmanda seisuse istekohad määratud madalamale kui kõrgemate seisuste omad jne. Kõigest paistis, et valitsus peab vähe lugu kolmanda seisuse asemi-

kest, kuigi nende selja taga seisis umbes 26 000 000 prantslast, aadlisaadikute taga aga ainult 140 000 ning vaimulikkude taga 130 000.

Varsti tekkisid vastuolud seisustekogu töös. Aadli- ja vaimulik seisus soovisid, et saadikud töötaksid nagu keskajal seisuste järgi lahus ja hääletaksid samuti lahus, kusjuures igal seisusel oleks üks hääl. Kolmas seisus nõudis aga, et nõupidamine ja päevakorral olevate küsimuste arutamine toimuks ühiselt ja otsused tehtaks üldise hääletamise alusel. Nii eesõigustatud seisused kui ka kuningas polnud sellega nõus. Küsimuse üle vaieldi seisustekogus mitu nädalat. Viimaks esines üks kolmanda seisuse saadikuist ettepanekuga, et aadli- ja vaimulik seisus ühineksid teistega ühiseks tööks riigi ja rahva kasuks. See ettepanek ei leidnud mingisugust vastukõla. Saanud eitava vastuse, nimetasid kolmanda seisuse saadikud end rahvuskoguks, s. t. kogu prantsuse rahva esinduseks. Nendega ühines osa vaimuliku seisuse saadikuist. Kolmanda seisuse tegevus ja sihid ei meeldinud kuningale, kes toetas kõrgemate seisuste soove. Ta määras 23. juuniks uue seisustekogu istungi, millest ka ise osa võttis. Kuningas pidas kõne, tunnistades tühjaks kolmanda seisuse otsused ja käskides saadikuid laiali minna ning tööle asuda ajalooliselt kujunenud kombe järgi.

Eesõigustatud seisuste saadikud lahkusid, kolmanda seisuse saadikud aga mitte. Nad jäid kohale, et tööd jätkata rahvuskoguna. Kui neile hiljemini veel meelde tuletati kuninga sõnu, vastanud nende väljapaistvam saadik Mirabeau järgmiselt: „Vastake kuningale, et meie lahkume siit ainult püssitikkude sunnil.“ Teine saadikuist tähendanud: „Minu härrad, meie oleme needsamad, kes eile, asume tööle!“ Kuningas lõi kartma, sest ta teadis, et saadikutekogule tunneb kaasa kogu prantsuse rahvas. Mõni päev hiljem käskis kuningas eesõigustatud seisuste saadikuid ühineda ühiseks tööks kolmanda seisuse saadikutega. Nii jäi rahvaesindus võitjaks ses tähtsas küsimuses ja sellega ka võitjaks ainuvalitsuse üle.

Revolutsiooni algus. Tekkinud seisundiga ei leppinud eesõigustatud isikud, kuninga õukondlased ja ka kuningas ise. Kaaluti küsimust, kuidas rahvuskogust lahti saada. Viimaks hakkas kuningas õukonna survel Pariisi ümbrusse sõjaväge koguma, et seisuste saadikuid sõna kuulma sundida. Oma seisukoha kindlustamiseks kuulutas rahvuskogu enda asutavaks koguks, mille ülesanne välja töötada riigile põhiseadus, luues seega riigile kindel ja kõikumatu alus. Teated

sõjaväe kogumise ja asutava kogu laialisaatmise üle tekitasid Pariisi elanikkudes ärevust, mis kihutustöö mõjul aina kasvas. Eriti vihastusid pariislased, kui kuningas laskis lahti oma vabameelse ministri Necker'i ning kutsus tema asemele ühe tagurliku aadlimehe. Tuhanded ärevad pariislased kogunesid ühe palee parki, kus kõnniti rahutult edasi-tagasi ning arutati sündmusi. Kardeti, et kuningas saadab oma välismaalastest palgasõdureid Pariisi, et linnaelanikud ei saaks välja astuda asutava kogu kaitseks, kui kuningas ta laiali ajab. Kaua liikus rahvahulk nõutult siia ja sinna. Siis äkki kargas ühele pargi lauale keegi noor advokaat (Desmoulin), pistol käes, ning kutsus vaimustavas kõnes kodanikke relvi haarama endi ja asutava kogu kaitseks. Kõneleja, kes muidu oli tuntud oma kogelemise ja abitu esinemisviisi poolest, kõneles nüüd hoogu sattudes imehästi. Lõpetades asetas ta oma kübarale rohelise lehe lootuse märgina. Tuhanded kuulajad tegid sedasama. Kiiduavalduste torm oli vastuseks ta lõpusõnadele. Nüüd tõtati relvi muretsema. Rüüstati relvakauplusi ja -ladusid. Ometi ei jätkunud nii saadud püssidest kaugeltki kõigile soovijaile. Seepärast tagusid käsitöölised kiiresti valmis tuhandeid odasid.

Pariisis endas oli vähe sõjaväge ning pealegi läks kaardiväägi rahva poole üle. Muud väeosad ei julgenud tõsiselt välja astuda mässajate vastu. Ka ei julgenud kuninglikud väed Pariisi ümbruses mässavale linnale peale tungida, vaid ootasid suuremaid abivägesid. Mässajate viha pöördus paari päeva pärast B a s t i l l e'i vastu, milles nähti vana korra kantsi. 14. j u u l i l asuti seda piirama. Kindlus-vangimaja langes ägeda lahingu järel mässava rahva kätte ja tehti viimase poolt maatasa. See oli revolutsiooni algus. Kindluse peavärava võtmed saadeti P.-A. Ühendriikide presidendile Washingtonile. Korra loomiseks linnas valiti uus linnavolikogu ja loodi kodanikkude poolt r a h v u s k a a r t, mille juhatajaks valiti markii Lafayette, kes oli kuulsaks saanud Ameerika vabadusvõitlusest osa võttes. Kui kuningas kuulis Bastille'i vallutamisest, hakkas ta kartma ning muutus järeleandlikuks asutavale kogule. Kuningatruud sõjaväed eemaldati Pariisi ja Versailles' ümbrusest, Necker kutsuti uuesti ministriks, Pariisi mässulised kodanikud ja väehulgad lubati täiesti karistamata jätta, Pariisi uus linnavalitsus ja rahvuskaart jäid püsima. Selliseil tingimusil leppis Pariiski kuningaga. Revolutsioon tekitas tõsist hirmu nii õukondlasis kui ka kõrgema aadli hulgas. Nad hakkasid kodumaalt välja rändama lootuses, et

välismaade valitsejad neile abi annavad ja relvastatud jõududega vana korra Prantsusmaal uuesti püstitavad. Olid ju välismaade (näit. Austria ja Preisi) valitsejad ja eesõigustatud seisused hirmul omagi tuleviku pärast. Hoopis teine meeleolu valitses välismaade vabameelseis ringkonnis. Nad hellitasid lootust võida ka omal maal julgete prantslaste eeskujul vana korda kukutada või vähemalt mõningaid uuendusi teostada.

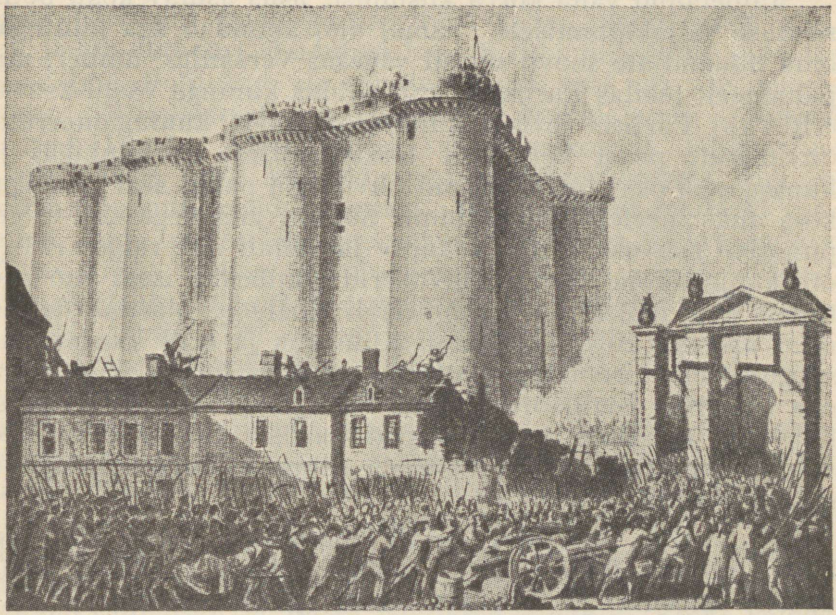

Bastille'i vangimaja vallutamine.

Vana korra langemine. Bastille'i vallutamise ja purustamise järel levis revolutsiooniline liikumine kogu Prantsusmaal. Julgelt toimisid talupojad, kes olid pettunud asutavast kogust, sest viimane polnud nende kasuks veel midagi teinud. Nad haarasid relvad, käisid lossist lossi ja pistsid need põlema, kui mõisnikud vastu hakkasid ega tahtnud välja anda dokumente, mille põhjal nõuti raskeid feodaalkohustisi. Kui mõisnikud tarvilikud dokumendid välja andsid, põletati need rõõmuhüüetega ära. Teated sündmusist maal sundisid kiiremalt teotsema ka asutavat kogu. Viimane tühistas oma 4. aug. öisel istungil kõik feodalismi jäänused. Saadikud, keda valdas haruldane vaimustus, asusid üksteise järel kõnetooli ja ütlesid lahti oma valijate nimel eesõigus-

test, mida viimase ajani kasutatud. Nii ütlesid mõisnikud lahti feodaalõigustest (näit. jahiõigusest, õigusest teotegemist nõuda jne.), vaimulikud loobusid kümnisest ja maksuvabadusest ja linnad oma tsunftikorrast, mis takistas tööndust arenemist. Selle järel raugesid rahutused maal. Mäss 14. juulil ja 4. aug. otsused lõpetasidki vana korra ja keskaja seisusliku riigi Prantsusmaal.

Lõpetanud vana korra küsimuse, asus asutav kogu põhiseaduse väljatöötamisele. Samal ajal koondab aga kuningas oma nõuandjate soovil uuesti vägesid Versailles' ümber, mis pahameelt tekitas Pariisis. Umbusaldus kuninga vastu kasvas eriti, kui Pariisis levisid kuuldused ühest kuningameelsete ohvitseride peost Versailles' lossis, millest ka kuningas ja kuninganna osa võtsid. Truud ohvitserid panid seal kuningakoja auks meeleavalduse toime. Sõtkuti jalgadega sini-valge-punaseid rahvusvärvilisi kokarde ja asetati ette valged (valge oli kuningakoja värv). Ohvitserid tõmbasid isegi mõõgad tupest ning jooksid tormi pidusaali loožidele, otsekui oleksid need asutava kogu istekohad. Kuningas ja eriti kuninganna suhtusid ilmse rõõmuga sellisesse meeleavaldusse. Õhus tundus tagurliku riigipöörde lõhna. Pariislased soovisid väga, et kuningas ja asutav kogu asuksid Pariisis. Seal nad oleksid võinud tarviduse korral kaitseda asutavat kogu kuningliku sõjaväe vastu.

Ka võttis sel ajal maad tööpuudus, sest suurnikkude väljarändamise tõttu pidid paljud töökojad oma uksed sulgema ja töölised tööta jätma. Tööta jäi ka nende rohkearvuline teenijatepere. Kui viimaks Pariisis ka viljapuudus tunduvaks sai[1], võttis maad ärevus, mis kujunes uueks mässuks 5. oktoobril. Leivasabades seismisest tüdinud naised, tööta töölised ja teised võtavad ette päris sõjakäigu Versailles'sse, vedades endaga kaasa isegi kahureid. Selle rahvahulga (10000 inimest) siht oli kuningat („peapagarit") ühes ta perekonnaga („pagaripoja ja pagariemandaga") Pariisi tuua, sest siis kaduvat leivanälg viibimata. Kus on kuningas, seal on ka leiba külluses. Meeleavaldus oli korraldatud väga leidlikult. Et naised hädaldasid valjemalt ja südantlõhestavamalt leivapuuduse üle kui mehed, siis koguti rongkäiku peamiselt naisi. Meeleavaldajad teadsid ka, et sõjaväel ei sobi lasta nälginud ja abitute naiste peale. Isegi

[1] Maakonnad ei lasknud vilja välja vedada. Nad hoolitsesid ainult eneste eest. Keskvalitsus oli nõrk.

kaasaminevad mehed rõivastusid enamasti seelikutesse. Mässajad püüdsid Versailles'sse määratud käskjalad kinni ning seepärast tuli nende ilmumine seal hoopis ootamata. Versailles's tekkis mõningaid kokkupõrkeid kuninga ihukaitseväe ja mässajate vahel, aga suurema verevalamise hoidis ära rahvuskaart, kes oli Pariisist mässuliste rongkäigule järele tulnud. Hirmunud kuningas asus rahvahulga nõudmisel Pariisi, kuhu järgnes varsti ka asutav kogu, sattudes seega pealinna harimatu ja kergestiärrituva rahva otsese mõju alla.

Peale oktoobri sündmusi kaotab rahvaliikumine oma terava ilme. Poliitiline elu muutub samal ajal aga veel elavamaks. Väljapaistvat osa etendavad klubid, neist tähtsam jakobiinide oma, millel olid osakonnad teistes linnades. Neis peeti kõnesid, arutati mitmesuguseid riigi ja rahva ellu puutuvaid küsimusi. Palju elevust tekitasid ajalehed, mida asutati agarasti maksva sõna- ja trükivabaduse tõttu. Siiski valitses revolutsiooni esimesel aastal üldiselt ülev meeleolu, mis oli täis parimaid tulevikulootusi. See ilmnes 14. juulil 1790. a., mil pühitseti Bastille'i langemise aastapäeva. Piduplatsiks määrati Marsiväli, mis korda seati ligi 400 000 pidulise jaoks. Keset välja asetses isamaa altar, mida piirasid kuningale, asutava kogu liikmetele ja teistele väljapaistvaile pidulistele määratud kohad. Pariis oli sel päeval lillede ja lippude ehtes. Rongkäigust, mis algas Bastille'i platsilt, võttis osa määratu rahvahulk. Kui pidulised Marsiväljale jõudsid, korraldati alul isamaa altaril jumalateenistus, millele järgnesid kõned. Need sisaldasid truudusvannet rahvusele ja uuele riiklikule korrale. Kõiki valdas üldine rõõm ja vaimustus. Uus Prantsusmaa näis seisvat kindlal alusel.

1791. a. põhiseadus. Põhiseaduse loomisele asudes töötati enne välja asutava kogu poolt „inimese- ja kodanikuõiguste deklaratsioon", mis pidi olema juhtnööriks rahvasaadikuile nende edaspidises seaduseandlikus töös. Selles tähtsas dokumendis esitatakse kolm põhimõtet:

1) inimesed sünnivad ja jäävad vabadeks ja õigustelt ühetaolisteks;

2) igale kodanikule kindlustatagu isikuvabadus, isikupuutumatus, sõna-, trüki- ja südametunnistuse-vabadus, eraomanduse kaitse;

3) kõrgem võim kuulub rahvale, mida ta kasutab kas ise või oma esindajate kaudu.

Püstitanud ülalmainitud põhimõtted, asusid rahvaesin-

dajad suure innuga põhiseaduse väljatöötamisele, mis valmis 1791. a. suveks ja võeti kuninga poolt vastu. Põhiseaduses teostati võimude jaotuse põhimõte. Täidesaatev võim kuulus kuningale, seaduseandlik võim seaduseandlikule kojale ja kohtuvõim rahva poolt valitavaile kohtunikele. Kuningale jäeti rahvaesinduse poolt vastu võetavate seaduste kohta vetoõigus, s. o. õigus keelata mingi seaduse jõusseastumist. Kui aga kaks järgmist seaduseandlikku kogu (parlamenti) seaduse samal kujul vastu võtavad, hakkab seadus kuninga kinnituseta maksma. Valimisõigus anti neile, kes vähemalt 25 a. vanad ja kolme tööpäeva palga suuruses riigile maksu maksavad. Sellega jäid valimisõigusest ilma kehvemad ja harimata rahvakihid. Oma aja kohta oli see valimisõigus siiski küllalt demokraatlik. 1791. a. põhiseadusel oli suur tähtsus: temaga algab piiratud ainuvalitsuse (konstitutsioonilise monarhia) levimise ajajärk.

Asutav kogu tõi palju uut ka kirikuellu. Kiriku metsad, maad ja muud varandused võõrandatakse tasuta. Kirikumaade kindlustusel anti välja paberraha, nn. assignaadid. Seega paranes riigi rahanduslik seisund tunduvalt. Kirik ise muudeti riiklikuks asutiseks. Säilitati ainult preestri ja piiskopi amet, kuid needki tehti omavalitsuste valitavaks. Ka hakati vaimulikkudele riigi poolt palka maksma. Vaimulikkude jaoks seati sisse truudusvanne, milles nad rahvale, seadusele ja kuningale ustavust tõotasid. Uus kirikukorraldus ei meeldinud paljudele vaimulikele ja nad ei tahtnud truudusvannet anda, asudes uue Prantsusmaa vastaste leeri.

1. Iseloomusta Louis XV valitsusaega lühidalt! 2. Iseloomusta Louis XVI kui inimest! 3. Mispärast lükkas Louis XVI tagasi oma ministrite uuenduskavad? 4. Mispärast tekkis Põhja-Ameerikas vabadusvõitlus ning missuguste tagajärgedega ta lõppes? 5. Kuidas mõjus Põhja-Ameerika vabadusvõitlus prantslastele? 6. Mis sundis lõppeks Louis XIV generaalstaate kokku kutsuma? 7. Missuguse ministri algatusel kutsuti kokku generaalstaadid, millal ja kuhu? 8. Kui palju saadikuid oli igal seisusel? 9. Kuidas kohtles valitsus generaalstaate ja eriti kolmandat seisust? 10. Missugust hääletamisviisi soovisid kõrgemad seisused, missugust kolmas? Mispärast? 11. Kumb hääletamisviis tundub sulle õiglasemana ja mispärast? 12. Miks kuulutas kolmas seisus enda rahvuskoguks? 13. Kuidas suhtus kuningas kolmanda seisuse rahvuskoguks kuulutamisse? 14. Milliste sõnadega väljendas Mirabeau rahvuskogu seisukohta laialimineku käsu suhtes? 15. Kuidas lahenes lõppeks hääletamise ning koosolekute pidamise korra küsimus? 18. Mis arvad, kas oli uue hääletamiskorra puhul kolmas seisus esindatud üheväärselt kahe esimesega? Kui ei, siis miks mitte? 17. Miks kuulutas rahvuskogu end asutavaks koguks? 18. Mispärast tekkisid Pariisis 1789. a. juulikuul rahutused? 19. Mispärast pöördus rahva viha Bastille'i kantsi vastu? 20. Missuguse organisatsiooni lõid pariislased korra hoidmiseks linnas? 21. Kuidas mõjus

Pariisi mäss kuninga ja asutava kogu vahekorrale? 22. Mispärast hakkasid õukondlased ja aristokraadid maalt lahkuma? 23. Milliseid meeleolusid tekitas sõnum Prantsuse revolutsioonist välismail ja mitmesugustes kihtides? 24. Millise kuju võttis revolutsiooniline liikumine maal? 25. Millist sammu sundis mäss maal asutavat kogu astuma? 26. Millal toimus feodaalkohustiste kaotamine? 27. Millised olid 5. oktoobri meeleavalduse põhjused, korraldus ja tulemused? 28. Milles avaldus rahva poliitiline elevus revolutsiooni ajal peale meeleavalduste ning asutava kogu koosolekute? 29. Kuidas pühitseti Bastille'i langemise aastapäeva Pariisis? 30. Missugust kolme põhimõtet tunnustas asutav kogu inimese ja kodanikuõiguste deklaratsioonis? 31. Võrdle 1781. a. põhiseadust Eesti vabariigi omaga! Milliseid erinevusi leiad? 32. Kuidas korraldas asutav kogu kirikuelu? 33. Miks polnud paljud vaimulikud rahul uue kirikukorraldusega?

Seaduseandlik kogu. Kuninga troonilt heitmine. Revolutsioon ei lõppenud mainitud uuenduste teostamisega. Paljud polnud rahul, et nad valimisõigusest ilma jäeti. Ka talupojad olid rahutud, sest asutav kogu ei toiminud nende huves nii julgesti nagu nad soovisid. Ta kaotas ainult osa feodaalkohustisi, ülejäänud osa pidid talupojad välja ostma, milleks väga paljudel polnud ainelist jõudu. Riik võõrandas vaimulikkude maad ja müüs need eraisikutele. Ka sellest polnud talupoegadele tulu, sest need maad läksid peaasjalikult rikka linnakodanluse kätte. Rahva ärevust ja rahutusi põhjustasid ka kohutavad jutud kuninga, õukonna ja välisriikide vaenlikkudest kavatsustest. Rahvastiku rahutut meeleolu kasutasid jakobiinid, kes leidsid, et revolutsioon pole veel lõppenud, unistades seejuures rahvavalitsusest, nagu seda õpetas Rousseau.

Suurt pahameelt tekitas lõppeks kuninga põgenemiskatse 20. juunil 1791. a. Louis XVI oli ühenduses välismaile põgenenud suurnikkudega ja ootas parajat aega põgenemiseks. Ta sõitis kesköö ühes oma perekonna ja saatjatega pealinnast välja, ilma et keegi oleks seda märganud. Põgenemise sihiks oli üks piiriäärne linnake, kus kuningat ootasid ta kaitsjad. Enne kohalejõudmist aga tunti ta ära ja toodi kahurite, rahvuskaardi ja relvastatud kodanikkude saatel Pariisi tagasi. Rahvas võttis oma kuninga vastu täieliku vaikusega. Oma lossi jõudnud, tähendas Louis: „Ma olen teinud rumala reisu." Ja tõesti, kuninga põgenemiskatsel olid suured tagajärjed. Pahameel kuninga vastu kasvas, mida ei jätnud kasutamata jakobiinide juhid Robespierre, Danton ja Marat, kes oma kihutuskoosolekuil hakkasid nõudma kuningriigi asemel vabariiki.

Asutava kogu asemele, kes oma töö lõpetas 1791. a. septembrikuus, astus kokku ligi kuu hiljem seaduse-

andlik kogu. Selles etendasid väljapaistvat osa kaks erakonda: žirondiinid ja jakobiinid. Vahekord kuninga ja rahvaesinduse vahel läks kord-korralt ikka teravamaks. Seaduseandlik kogu otsustas need preestrid ametist tagandada, ja isegi maakonnast välja saata, kes ei taha truudust vanduda uuele riigikorrale. Kes emigrantidest 1. jaan. 1792. a. tagasi ei tule, mõistetakse surma ja nende varandus tunnistatakse riigi omaks. Kuningas pani mõlemale dekreedile oma veto peale, mis tekitas seaduseandlikus kogus ja rahvas pahameelt. Mõnitades nimetati kuningat Pariisis härra Vetoks. Uue korra pooldajad mõistsid aina selgemini, et kuningas võib muutuda hädaohtlikuks sellele.

Samal ajal muutusid uue Prantsusmaa välispoliitilised suhted keerulisemaks ja raskemaks. Austria ja Preisimaa valmistusid sõja vastu. Kuningat kahtlustati ikka enam ja enam salajases suhtlemises Prantsusmaale vaenlikkude riikidega. Revolutsioon oli hädaohus. Žirondiinid soovitasid nii seaduseandlikus kogus kui ka klubides üldist ristisõda valitsejate vastu rahvaste vabastamiseks vana korra alt. „Sõda lossidele ja rahu onnidele!“ — oli nende hüüdsõna. Nad uskusid, et prantslased suudavad „terve maakera teiseks muuta ja kõik maailma hirmuvalitsejad värisema panna“. Žirondiinide vaated leiavad seaduseandlikus kojas kindla poolehoiu.

Sõjamõtet pooldas kuningas, kes uskus Prantsusmaa kaotusse ja lootis sel teel oma tulevikku kindlustada. Nii kuulutabki kuningas 20. apr. 1792. a. Austriale sõja. Prantslased läksid sõtta vaimustusega. Igalt poolt voolas vabatahtlikke sõjaväkke. Üks vabatahtlikest komponeeris kuulsa laulu „Marseillaise'i“, mida tunnevad kõik maailma rahvad. Sõda algas prantslastele õnnetult. Nad kaotasid, sest polnud osavaid väejuhte ja hästikorraldatud sõjaväge. Kui vaenlase väeosad Prantsusmaa pinnale jõudsid ja nende juhid prantslasi ähvardasid (näit. tapmistega, Pariisi maatasa tegemisega, kui kuningale midagi paha sünniks), tungisid ärritatud rahvahulgad kuninga lossi (10. aug.), nõudes kuninga troonilt heitmist. Kuningas põgenes seaduseandlikku kogusse, et siin kaitset leida. Kuninga ihukaitsevägi astus mässulistele vastu. Algas võitlus. Võideldi lossi trepil ja ka saalides, kusjuures ihukaitsevägi hävitati. Seaduseandlik kogu kõrvaldas kuninga troonilt ja võttis ta vahi alla. Samal ajal läks ka linnavalitsus revolutsionääride kätte.

Kuninga troonilteitmisega kaotas 1791. a. põhiseadus

oma tähtsuse. Kuninga saatuse ja tulevase riigikorra otsustamine antakse rahvuskonvendi kätte, mille valimisest võisid osa võtta kõik meeskodanikud 21 a. peale. Seega pandi Prantsusmaal maksma üldine valimisõigus.

Riigi seisund oli sel momendil lausa hädaohtlik. Piiriäärsed kindlused läksid üksteise järel vaenlase kätte. Vana korra pooldajad tegid hoolega ettevalmistusi vabastajate vastuvõtmiseks. Kuulujutud verisest kättemaksust jakobiinidele ja nende pooldajaile liikusid suust suhu ja hoidsid rahva hirmul. Jakobiinid, et endid ja revolutsioonilist Prantsusmaad päästa, korraldavad läbiotsimisi „kahtlaste" juures, mis kujuneb 2.—4. sept. koledaks veretööks. Rahvaviha ohvriks langeb ligi 1000 inimest, nende hulgas naisi ja lapsi. Nii seesmine kui ka väline hädaoht meelitas tuhandeid vabatahtlikke piirile, kus neist eeskujulikud väed korraldati. Isamaa-armastusest vaimustatud noored Prantsuse väed panid 20. sept. 1792. a. Valmy juures preislaste pealetungimise seisma. Siit peale algasid prantslaste võidukäigud. Kodumaa oli päästetud.

Rahvuskonvent. Kuninga surmamine. Terror. Päev peale Valmy lahingut astub rahvuskonvent kokku. Ta kuulutab kuningriikliku korra kaotatuks ja Prantsusmaa vabariigiks. Vabariik tundus väga paljudele tarvilikuna: ei julgetud isamaa ja vabaduse kaitsemist usaldada kuninga kätte. Vabariigi mõttega harjus rahvas peagi, milleks kaasa aitas sõjaliste võitude ühtelangemine vabariigi algusega. Siit peale (21. sept. 1792. a.) hakatakse konvendi otsuse põhjal ka aega arvama. Talupoegade poolehoiu võitmiseks kaotab konvent kõik feodaalõigused ilma mingi väljaostuta, kusjuures feodaalõiguste kohta käivad dokumendid kästakse ära põletada. Sel teel võitis konvent rohkearvulise talupoegade kihi poolehoiu, kes võttis meelsasti osa uue riigikorra kaitsest.

Konvendis kasvab järjekindlalt jakobiinide mõju, kuni nad viimaks endid täiesti maksma panevad. Jakobiinid olid palju edumeelsemad kui žirondiinid. Jakobiinid ja žirondiinid pooldasid küll mõlemad vabariiklikku korda, kuid žirondiinid tahtsid, et valimisõigus oleks ainult jõukatel inimestel ning valitsusse pääseksid samuti ainult jõukad. Jakobiinid pooldasid aga üldist valimisõigust. Teiseks tahtsid žirondiinid, et kohalikkudel omavalitsustel oleks õige suur võim, jakobiinid aga ihkasid tugeva keskvõimuga vabariiki. Erakordseil ajul nõudsid jakobiinid väga karmi kätt kõigi vabariigile kahjulikkude inimeste suhtes, žirondiinid pooldasid aga mõõduka-

maid karistusi. Žirondiinidel oli palju andekaid kõnemehi, kes pidasid konvendis tundeküllaseid, liigutavaid ja teravmeelseid kõnesid. Jakobiinid kõnelesid vähem hoogsalt, kuid nad rääkisid asjalikumalt, sellest, kuidas asjaolud tõepoolest on, ning mida täpsalt tuleks teha. Žirondiine toetasid eeskätt provintsilinnade kodanikud, jakobiine aga Pariisi rahvas. Pariislastel oli kombeks meeleavaldustega konvendi ees ja talle palvekirjade andmisega mõjustada läbirääkimiste käiku. Mõlema erakonna teravad lahkuminekud tulevad selgesti nähtavale juba kuninga protsessi ajal. Jakobiinid nõuavad kuninga hukkamist, žirondiinid on aga selle vastu ja nõuavad rahvahääletust kuninga saatuse asjus. Esimesed on järeleandmatud, seletades, et „kuningas peab surema, kui vabariik tahab elada". Nad jäävad võitjaks. Konvent otsustab ühe hääle enamusega kuninga viibimata surmata. Kaks päeva hiljem (21. jaan. 1793. a.) sõidutati kuningas hukkamiskohale, kus ta pea giljotiini all langes. Louis XVI viimased sõnad olid: „Ma annan andeks oma surma süüdlasile ja soovin, et minu veri kindlustaks Prantsusmaa õnne."

Varsti peale kuninga surma tõstavad talupojad üksikutes maakondades mässu. Selleks mõjusid kaasa kuninga surmamine, mobilisatsiooni väljakuulutamine ja vaimulikkude kihutustöö, kellele uus Prantsusmaa kord ei meeldinud. Mäss omandas peagi ähvardava iseloomu. Seda silmas pidades asutab konvent erilise kohtu, revolutsioonilise tribunaali, kelle ülesandeks karistada kõiki äraandjaid, salaseltslasi ja muid kahjulikke kahtlasi kodanikke. Kogu võim riigis antakse rahva päästekomitee kätte, kelle eesistujaks sai Robespierre, tuntuim ja ägedaim jakobiin.

Prantsuse vabariigi seisukord muutus sel ajal kord väga raskeks. Pärast Louis XVI hukkamist ühinesid mitmed Euroopa riigid seniste Prantsusmaa vaenlastega, muude seas ka Inglismaa. Mõned Prantsuse kindralid ei olnud vabariigile truud, üks läks neist koguni üle vastaste laagrisse. Talupoegade mässu kõrval tekkisid mässud ka mitmes provintsilinnas.

Samal ajal valitses Pariisis ja muis suuremais linnus terav elukallidus ning tarbeainete puudus. Inglismaa suur laevastik valvas Prantsuse sadamaid ega lasknud sinna sisse sõita kaubalaevu, nii et toiduainete sissevedu täiesti katkes. Teisalt valmistasid inglased miljardide viisi valeassignaate ning levitasid neid Prantsusmaal. Ka valitsus andis erakorraliste väljaminekute katmiseks välja ikka uusi assignaate. Selle tõttu langes paberraha väärtus väga madalale ning

hinnad tõusid kõrgele. Paljud kaupmehed ei tahtnud üldse müüa kaupa paberraha eest ning peitsid nad ära. Talupojad ei toonud saadusi turule. Nii tekkis terav tarbeainete puudus. Hoolimata rahaväärtuse langemisest jäid aga enamasti endiseks ametnikkude ja tööliste palgad, mida maksti paberrahas. Neil muutus nüüd pea võimatuks oma igapäevsete tarvete rahuldamine. Et natukegi rahva häda vähendada, määras

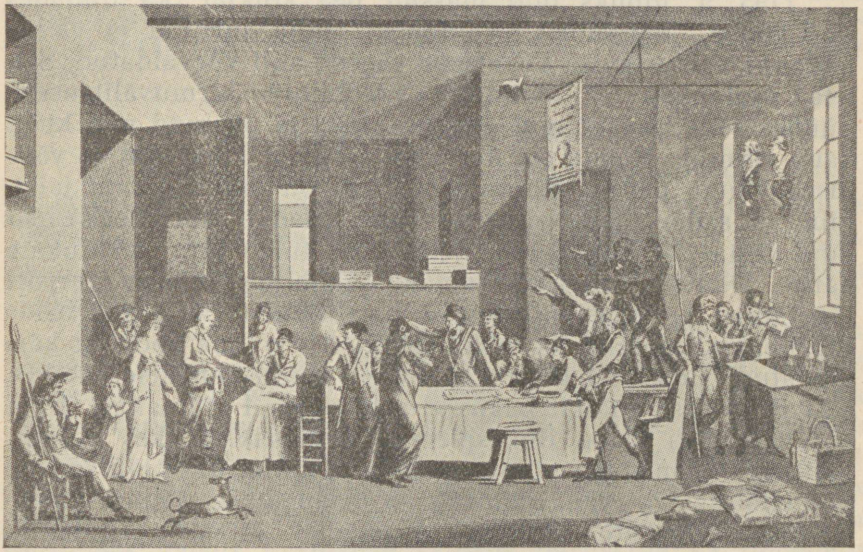

Tribunaalikohus.

konvent seadusega kindlaks tarbeainete hinnad. Selline otsus tehti jakobiinide ettepanekul. Žirondiinid, kes rikkamate kihtide huve kaitsesid, seisid sellele ägedalt vastu. Samuti hakati sundkorras maalt vilja linna saatma ning kaupmehi, kes tarbeaineid ära peitsid, ähvardati surmanuhtlusega.

Erakordsed ajad nõudsid riigilt erakorralist võimu tarvitamist. Revolutsioonilised tribunaalid Pariisis ja maal saatsid tuhandeid surma, nende hulgas eeskätt aadlikke ja vaimulikke. Sama saatus sai osaks ka kuninganna Marie Antoinette'ile ja mitmele kirjanikule ja teadusmehele. Nii algas terror.

Žirondiinid, kes olid pinnuks silmas jakobiinidele, kõrvaldatakse konvendist harimata rahvahulkade survel. Nii läks konvent täielikult jakobiinide kätte. Terroriga vastasid terrorile ka üksikud julgemad kodanikud. Charlotte Corday,

Ex libris

kes pärit ühest väikesest Põhja-Prantsusmaa linnast, surmas Marat', kes sageli tänavail rahvaliikumist juhtis ja tapmistele õhutas.

Jakobiinid püüdsid kõik kõrvaldada, mis vana korda meelde tuletas. Pariisi linnavalitsus tahab ristiusu välja tõrjuda, korraldades mõistuse austamise, mis aga konvendis poolehoidu ei leia.

1793. a. lõpuks olid mässud pea kõikjal (ka linnades — Lyon'is, Marseille's, Toulon'is) maha surutud ja väline hädaoht võidurikaste Prantsuse vägede abil kõrvaldatud. Sellele vaatamata ei loobunud jakobiinid hirmuvalitsusest, püüdes selle abil võimul püsida. Siiski ei püsinud nad kuigi kaua võimul. Nende eneste vahel tekkisid lahkhelid ja võitlused võimu pärast. Robespierre, kes oli mõjurikkaim jakobiin ja samal ajal valitsuse juht, saadab käremeelsemad oma vastastest tapalavale. Selle järel tuleb järg mõõdukate kätte. Danton, väljapaistvamaid jakobiine, nõuab terrori lõpetamist ja tagasipöördumist harilikkude valitsemisviiside juurde, sest mässud on maha surutud ja väline hädaoht kõrvaldatud. Edasi seletab ta, et aeg on rahutegemisele mõelda, sest Prantsuse võidud pakuvad selleks häid võimalusi. Kõik see käis risti vastu Robespierre'i kavatsustele, kes püüdis, maksku mis maksab, võimul püsida. Danton ühes tähtsamate poolehoidjatega vangistatakse ja saadetakse samuti tapalavale. Hulgaliste tapmiste tagajärjel löövad jakobiinid ise kartma. Nad pole julged oma saatuse eest. 27. juulil 1794. a. ühinevad kõik konvendi liikmed, kes oma elu tundsid hädaohus olevat, ja annavad ta kohtu kätte, kes mõistab Robespierre'i surma ühes ta poolehoidjatega. Nii langes jakobiinide terror terrori enese kaudu.

Robespierre'i surma järel läheb ülekaal konvendis mõõdukate kätte. Varsti tulevad tagasi ka väljaheidetud žirondiinid. Täidesaatev võim antakse viieliikmelise direktooriumi kätte, kuna seaduseandlik võim läheb kahekojalisele parlamendile: üks koda valmistab seaduse-eelnõusid, teine kiidab heaks ja hääletab. Hiljemini kõrvaldatakse nõukogudest jakobiinid, et nende poolt enam hädaohtu karta poleks.

1. Miks ei rahuldanud asutava kogu reformid laiemaid rahvahulki? 2. Kuidas õhutas kuninga ja õukonna tegevus rahvast vabariiki nõudma? 3. Missugune klubi tegi eriti ägedat kihutustööd vabariigi kasuks? 4. Kes olid jakobiinide tähtsamad juhid? 5. Misnimeline asutis astus 1781. a. sügisel asutava kogu asemele? 6. Miks pooldasid sõda žirondiinid ja kuningas? 7. Kellega tekkis Prantsusmaal sõda? 8. Millised nähtused sundi-

sid rahvast kuninga troonilt tõukama? 9. Mille poolest erines rahvuskonvendi valijaskond seaduseandliku kogu omast? 10. Kas avaldab sinu arvates valijate vanus mingisugust mõju rahvaesinduse koosseisule ning missugust? 11. Missugused olid konvendi tähtsamad erakonnad? Milles seisid nende erinevused? 12. Miks hukkas sinu arvates konvent kuninga? 13. Kuidas mõjus see samm välisriikidesse? 14. Mida tegi konvent talupoegade poolehoiu võitmiseks? 15. Mispärast puhkesid siiski Prantsusmaal talupoegade mässud? 16. Missugused muud nähtused tegid konvendi ajal Prantsuse riigi seisukorra raskeks? 17. Missugused asutised kutsus rahvuskonvent hädaohtlikus olukorras ellu? Millised olid nende ülesanded? 18. Milles avaldus jakobiinide terror? 19. Kuidas langes jakobiinide terror? 20. Kuidas korraldati riigi valitsemist ja seaduseandlust pärast jakobiinide langemist?

4. Napoleon Bonaparte.

Revolutsioonilised sõjad. Prantslased algasid sõda, et oma kodumaad ja vabadust kaitseda välisriikide vastu. Kaitsesõda aga muutus aegamööda pealetungi-sõjaks, et ka väljaspool Prantsusmaad kukutada vana kord ja maksma panna vabadus ja üheõiguslus.

Sõda Austria ja Preisiga algas prantslastele kaotustega. 1792. a. peale kaldus sõjaõnn aga prantslaste poole ja nad saavutasid ühe võidu teise järel, vaatamata liitudele, mida lõid Prantsusmaa vastased riigid (näit. Austria, Hispaania, Holland, Inglis- ja Preisimaa ja teised). Prantslased vallutasid Belgia, Reini vasaku kalda, Nizza, Hollandi, kogu Itaalia ja sõdisid Preisi ja Hispaaniaga, tehes nendega rahu. Lõppeks katsus Prantsuse valitsus purustada ka Inglismaa võimu, võttes ette sõjakäigu Egiptusse 1798. a., et sel teel Inglise Indiale lähemale pääseda.

Prantsuse vägede hiilgav edu on seletatav väga mitmesuguste põhjustega. Kõigepealt tuleb arvestada, et paljudes maades vaadati Prantsuse vägedele kui vabastajaile, sest nad, hävitades pärisorjuse ja tuues kaasa kauaigatsetud vabaduse ja üheõigusluse, purustavad vana korra. Prantslaste võitude tõttu hakkas vabariiklik kord maksma Hollandis, Belgias, Reinist lääne pool asetseval Saksamaal ja Itaalias. Šveitsi vabariigis aga võeti prantslaste mõjul vastu tähtsaid uuendusi. Edu peapõhjuseks oli siiski Prantsuse sõjavägi, mis erines tunduvalt vastaste omast. Viimaste sõjavägi koosnes palgasõdureist, kes kuulusid mitmesugustesse rahvustesse ja keda juhatasid aadlimehed. Neil puudus huvi sõja vastu ja sõja sihtidest arusaamine. Ka oli neile isamaa-armastus võõras, mis eriti tähtis sõja ajal. Prantsuse sõjavägi sarnanes relvastatud rahvaga. Konvent pani maksma üldise

Napoleon Bonaparte.

sõjateenistuse kohustise, mis ühendas prantslased üheks kodumaa kaitseväeks. Ka võis Prantsuse sõjaväes iga sõdur tõusta vastutavatele kohtadele, kui tal oli seks tarvilikke andeid. Mitmed lihtsad kodanikud tõusidki juhtivatele kohtadele sõjaväes. Neist kõige tähtsam oli Napoleon Bonaparte.

Napoleon Bonaparte. Itaalia sõjakäik. Napoleon Bonaparte sündis aastal 1769 Ajaccios Korsika saarel, kus ta isa oli advokaadiks. Juba varakult saatis isa ta Prantsusmaale õppima. Lõpetanud sõjakooli, ülendati Napoleon kahurväe ohvitseriks. Kui Prantsusmaal revolutsioon puhkes, oli Napoleon ainult kahekümneaastane. Ta läks revolutsiooniga kaasa ja seisis konvendi ajal üsna lähedal Robespierre'ile. Touloni mässu (1793. a.) mahasurumisel osutatud võimete eest ülendati ta kindraliks. Hiljemini näitas Napoleon samasuguseid võimeid Pariisi mässu (1795. a.) mahasurumisel, mille eest ta määrati Itaalia vägede ülemjuhatajaks. Siit algaski Napoleoni kui väepealiku hiilgeaeg.

Kui noor kindral Itaalia väge hakkas juhatama, oli see armetus seisundis. Sõdurid olid näruselt rõivastatud, palja jalu ja kannatasid nälga ja külma.

Ka puudus vägedes kindel kord. Napoleon muretses sõdureile paremad rõivad, hoolitses moonamuretsemise eest ja tagandas andetud ohvitserid ametist. Ta julgustas oma väge võidulootuste ja hiilgava tulevikuga. Oma esimeses üleskutses lausub Napoleon: „Sõdurid! Teil puudub korralik toit ja rõivastis. Valitsus ei suuda teie kasuks praegu midagi teha. Ma viin teid kõige viljakamatele väljadele, kus näete rikkaid maid ja linnu. Teie omandate seal nii au kui ka rikkust." Nii tekitas Napoleon oma sõjameestes saagiisu ja kuulsuseiha, võitlusehimu ja mehisusetundeid ning viis oma väed ühelt võidult teisele. Napoleoni väed vallutasid rea Itaalia väikeriike ja lõid mitmel korral austerlasi. Ta ise viibis sageli esimestes ridades kuuliderahe all, osutades suurt vahvust. Vägede osava paigutamisega ja ootamatute rünnakutega võidab ta austerlased ja sunnib neid 1797. a. rahu tegema.

Itaalia sõjad tegid Napoleoni nime maailmakuulsaks. Iga prantslane oli uhke oma noore kindrali peale, kes tõstis Prantsusmaa tähtsust teiste riikide silmis.

Napoleon päästis Prantsusmaa ka rahalisest kitsikusest. Ta nõudis võidetud maadelt suured rahasummad sõjakulude katteks ja saatis need direktooriumile. Sedasama tegi ta või-

detud maade kaupadega ja sõjavarustisega, kallihinnaliste kunstitöödega, nagu pildid, kujud jne. Säärase röövpoliitika mõjul hakkas vaimustus, millega Prantsuse vägesid igal pool vastu võeti, aegamööda kaduma. Mõnes kohas tehakse isegi mässukatseid, mis aga karmilt maha surutakse.

Egiptuse sõjakäik. Prantsuse vastased olid võidetud peale Inglismaa, kes oli tõsisemaid vaenlasi. Inglise saareriigile oli aga raske midagi teha, sest Inglismaad kaitses suur ja tugev laevastik. Napoleon teeb ettepaneku direktooriumile korraldada sõjakäik Egiptusse, et viimase kaudu pääseda lähemale Indiale, Inglise rikkuse allikale. Tema arvates pidid nii Egiptus kui ka India Prantsuse asumaadeks saama. Direktoorium oli ettepanekuga nõus, et võimuahnet ja kardetavat kindralit Pariisist eemal hoida. 1798. a. kevadel asub Napoleon 40-tuhandelise väega teele, võttes kaasa hulga teadusmehi, kunstnikke, insenere jt. Ta pääseb õnnelikult inglise laevastikust mööda ja maabub oma sõjaväega Aleksandrias. Ta võidab egiptlasi kuulsas lahingus püramiidide lähedal. Ka siin oskab ta oma sõjamehi vaimustada. Enne lahingut pöördub ta nende poole sõnadega: „Sõjamehed! Sealt vaatavad 40 sajandit teie peale.“ Selle võidu tagajärjel satub kogu Egiptus Napoleoni võimusesse. Ainult Prantsuse laevastiku käsi käis halvasti. Kolm nädalat pärast lahingut püramiidide juures hävitab kuulus Inglise admiral Nelson Prantsuse laevastiku, tehes seega võimatuks Prantsuse vägedele kodumaale tuleku. Siis tungis Napoleon Palestiinasse ja Süüriasse. Varsti siirdus ta aga Egiptusse tagasi suurte kaotuste mõjul. Ta loobus kavatsusest India suhtes.

Samal ajal käis aga direktooriumi käsi halvasti. Tekkis uus Prantsuse vastane liit, kuhu kuulusid Inglismaa, Austria ja Venemaa. Vene-Austria väed puhastasid Itaalia prantslastest ja panid siin endise korra maksma ja ähvardasid Prantsusmaad ennast. Seisundi tegi halvaks veel see asjaolu, et riigikassa oli tühi ja rahvas rahutu. Elavat tegevust avaldasid nii jakobiinid kui ka vana korra austajad, kes püüdsid uuesti võimule pääseda. Sellest juhuslikult kätte sattunud ajalehe kaudu kuulda saanud, lahkub Napoleon Egiptusest, pääseb oma laevaga õnne kombel inglise vahilaevade vahelt läbi ja ilmub kõigile ootamatult Pariisi. Ta ruttas Pariisi, et oma kauaigatsetud lootust teostada — saada Prantsusmaa valitsejaks.

Aeg riigipöörde teostamiseks oli kohane. Jõukam linnakodanlus ja talupojad tahtsid näha riigitüüril tugevat kätt,

kes neile kindla korra ja ühetaolisuse kindlustaks. Arvati, et kõige kohasem on võimsa käega kindral, kes toetub temale alluvatele vägedele. Sobivaks isikuks osutus Napoleon Bonaparte. Tema astus ühendusse kahe direktoriga ja teostas riigipöörde 9. nov. 1799. a. Ülejäänud direktorid sunniti lahkuma, parlament aeti sõjaväe abil laiali ja loodi ajutine konsulaat, kuhu kuulusid Napoleon ja kaks endist direktorit. Selle järel töötati välja uus põhiseadus, mis andis täidesaatva võimu konsulite kätte. Esimeseks konsuliks sai Bonaparte, alul 10 aastaks, hiljemini eluajaks (1802. a.). Napoleon Bonaparte'i kätte koonduski kogu valitsusvõim, teised konsulid olid ainult nõuandjateks. Kaks aastat hiljem, 1804. a., saab Napoleon Bonaparte Prantsuse keisriks.

Sõjakäik Venemaale. Napoleoni langemine. Egiptusest tagasi jõudnud, vallutab Bonaparte uuesti Itaalia. Selle järel purustab ta vaenlaste väed üksteise järel, lüües venelasi ja austerlasi Austerlitzi ning preislasi Jena lahingus, ning sunnib neid rahu tegema. Vene piirile lähenedes astub ta läbirääkimisse Vene keisri Aleksander I-ga, kes samal ajal otsib sõprust suure väepealikuga. Teades, et ta Napoleoni võita ei suuda, püüdis Aleksander aega võita ja salaja ette valmistuda ta kukutamiseks. 1807. a. kohtuvad mõlemad keisrid Tilsitis (Neemeni ääres) ja jagavad eneste vahel Euroopa valitsemise. Aleksander I-ele jääb tegevusvabadus Ida-Euroopas, Napoleonile aga Lääne-Euroopas. Sõprus ei kesta aga kuigi kaua.

Prantsuse vägede poolt revolutsiooni ajal asutatud vabariiges pani Napoleon maksma kuningriikliku korra. Valitsema asetas ta sinna oma sugulasi.

Tilsiti rahu järgi allus Napoleonile kogu Lääne-Euroopa. Hulk maid ja rahvaid oma võimuses hoida polnud hõlpus. Napoleonile alluvad riigid ja rahvad pidid andma temale alatasa uusi vägesid, neid ülal pidama ja suuri summasid sõjakuludeks maksma. Edasi sundis Napoleon oma võimualuseid riike (ka Venemaad) tunnustama nn. kontinentaalblokaadi, mille järgi nii kaubandus kui ka muu suhtlemine Inglismaaga ära keelati. Inglismaalt ja ta asumailt tulevaid laevu ei tohtinud ükski Euroopa riik oma sadamatesse lasta. Sel teel lootis Napoleon Inglise kaubandust hävitada ja Inglismaad sundida rahu paluma. Blokaadi tagajärjel muutusid kaubad, eriti aga koloniaalkaubad, väga kalliks ja said rahvale kättesaamatuks. Kõik see tekitas Euroopa rahvastes pahameelt, mis järjest suurenes. Siin-seal

tekivad mässukatsed. Aleksander I ei taha ka tekkinud seisundiga leppida, sest blokaad tõi Venemaale suurt kahju. Nii Napoleon kui ka Aleksander I teevad agarasti ettevalmistusi sõjaks.

Napoleon liigub 1812. a. kevadel Vene piirile poolemiljonilise väega, mis koosnes kõigist Prantsusmaa mõjualuste rahvaste väeosadest. Samal ajal oli Vene sõjavägi ligi 200 000 meest suur, mida juhatas Barclay de Tolly. Tema seisu-

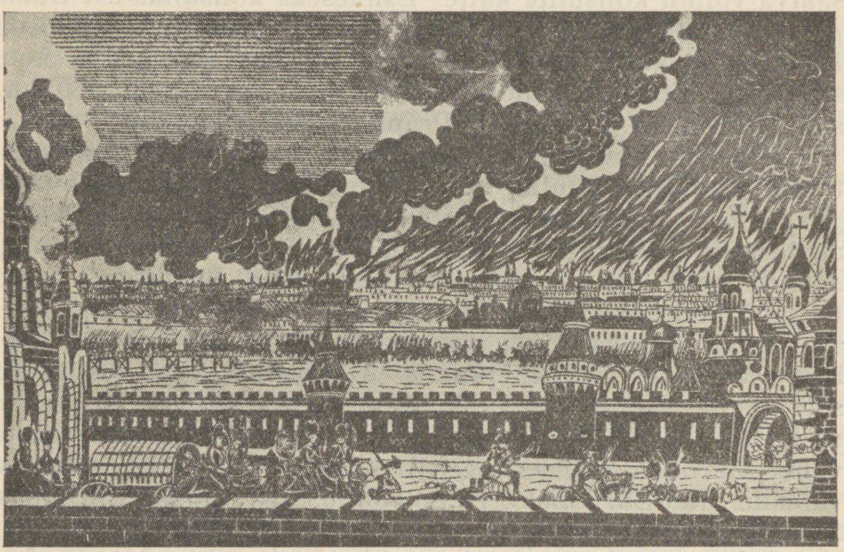

Moskva põlemine 1812. a.

koht oli taganeda ja vaenlast Sise-Venemaale meelitada. Smolenski linna juures kujunes suurem lahing, mille Napoleon võitis. Et senist Vene vägede juhatajat kui muulast ei usaldatud, määrati ta asemele Kutuzov. Vene väed taganesid ka nüüd, jõudes pealinna Moskvani, mida võitluseta ei tahetud vaenlase kätte anda. Moskva lähedal Borodino küla juures löödi teine ja kaugelt verisem lahing. Võideldi terve päev, kusjuures mõlemad pooled osutasid suurt vaprust. Venelased taganesid ja Napoleon sammus oma vägedega Moskvasse, kus ta ootas Aleksandrit rahu paluma. Viimane aga ei ilmunud. Vene pealinna leidis Napoleon tühjana eest, sest suurem osa elanikke oli põgenenud. Vaevalt olid prantslased linna asunud, kui see mitmest kohast põlema süüdati. Suurem osa linnast põles maha. Rahutegemisele ei maksnud mõeldagi.

Ka tekkisid Prantsuse vägedes korratused, sest külm ja eriti toidupuudus andis end igal sammul tunda. Napoleon annab käsu taganeda lõuna poole, viljarikkamasse Venemaa ossa, mis veel laastamata. See aga ei õnnestunud, sest venelased lõid nad tagasi. Ei jäänud muud üle, kui tuldud teed tagasi minna. Külm, nälg ja pealetungiv Vene vägi hävitasid Napoleoni väed. Napoleon ise pääses suure vaevaga Venemaalt ja ruttas Pariisi, et uusi vägesid luua ja korraldada. Alek-

Napoleoni vägede taganemine Venemaalt.

sander I-ga liituvad nüüd Preisimaa ja Austria, et Napoleoni võimu lõplikult murda. Leipzigi lahingus 1813. a. saavad Napoleoni väed lüüa, mille järel liitlased tungivad Prantsusmaale ja sunnivad Napoleoni troonist loobuma. Ta saadeti Vahemeres asetsevale Elba saarele valitsejaks.

Selle järel tulid liitriikide esindajad Viini kokku nõupidamisele. Varsti ilmub Napoleon uuesti Prantsusmaale, kus ta rahvahulkade ja sõjaväe poolt rõõmuga vastu võetakse. Napoleon sai uuesti Prantsusmaa valitsejaks, kuigi üürikeseks ajaks. Waterloo lahingus saab ta uuesti lüüa, mille järel liitlaste vägi teist korda ilmub Pariisi alla. Nüüd saadetakse Napoleon 1815. a. Euroopast kaugemale Püha Heleena saarele, kus ta 1821. a. suri.

1. Missugused maad vallutasid prantslased revolutsiooniaegsetes sõdades? 2. Millega on seletatav Prantsuse vägede suur edu? 3. Kuidas mõjustasid prantslased võidetud maade riiklikku korda? 4. Mida tead Napoleoni lapse- ja noorpõlvest? 5. Milliste mässude mahasurumisel oli Napoleon tegev? 6. Mille tõttu õnnestus Napoleonil Itaalia sõjas võita vastaseid? 7. Millal tegi Napoleon Austriaga rahu? 8. Kuidas mõjusid Napoleoni võidud Prantsusmaa majanduslikule olukorrale? 9. Miks tegi Napoleon sõjakäigu Egiptusse? Miks pooldas seda eriti direktoorium? 10. Missugustel sise- ja välispoliitilistel põhjustel sattus direktoorium hädaohtu Napoleoni Egiptuse sõjakäigu ajal? 11. Missugused eeldused olid Prantsusmaal Napoleoni võimuhaaramiseks a. 1799? 12. Kuidas toimus 1799. a. riigipööre ning kuidas korraldati pärast seda Prantsusmaa valitsemist? 13. Milliseid riike võitis Napoleon enne Tilsiti rahu? 14. Kelle vahel ja millal tehti Tilsiti rahu ning milline oli selle sisu? 15. Milles avaldus Napoleoni ülemvõim Lääne-Euroopas? 16. Missugune Napoleoni korraldus tegi Venemaa talle eriti vaenlikuks ning mispärast? 17. Maini peamomente Napoleoni 1812. a. sõjakäigust Venemaale! Miks taganesid alatasa Vene väed? 18. Missugused riigid liitusid pärast 1812. a. sõjakäiku Napoleoni vastu? 19. Maini peamomente Napoleoni saatusest pärast 1812. a. sõjakäiku!

5. Tagurluse aeg Euroopas.

Peale Napoleoni langemist püüti Euroopas tagasi minna vana korra aegsetele valitsusviisidele ja aadetele. Paljud kodanikud olid pettunud revolutsioonist ja rahva valitsemisest, sest see oli toonud kaasa palju segadusi ja verevalamisi. Unustades absolutismiaja pahesid, ihati nüüd tagasi vana korda. Eriti aga ihkasid vana korra jaluleseadmist Euroopa suurriikide valitsejad.

Viini kongressil (a. 1815) otsustasid nad, et endised valitsejaperekonnad tuleb asetada jälle troonile kõigis neis riiges, kus nad kõrvaldati kas revolutsiooni või Napoleoni keisririigi ajal. Valitsejad, kes olid lubanud revolutsiooni või Napoleoni ajal oma rahvale uuendusi riigielus, ei mõelnudki nende lubaduste teostamisele. Seal, kus selliseid uuendusi oli tehtud, võeti nad osalt tagasi. Ainult mõnes riigis jäi kuningavõim parlamendiga piiratuks, näiteks Inglismaal ja Prantsusmaal. Aga rahvaesindajad võisid Prantsusmaal valida ainult vähesed hästi rikkad kodanikud ning valitavad pidid olema otse erakordselt rikkad. Pealegi olid rahvaesinduse õigused kuninga omade kõrval äärmiselt väikesed — nii ei tohtinud Prantsuse rahvaesindus isegi omalt poolt uusi seadusi arutusele võtta, viimaseid pidi ikka esitama kuningas.

Neid maid, kes olid vabatahtlikult toetanud Napoleoni, karistas Viini kongress maade võõrandamisega ning Napoleoni võitjatele andmisega. Nii jagati näiteks Poolamaa Venemaa, Preisi ja Austria vahel.

Euroopa suurriikide valitsejad lõid omavahel Püha liidu. Nad tõotasid kaitseda kõikjal maksvat korda ning elada üksteisega rahus. Euroopas hakkaski nüüd kauemaks ajaks maksma rahu — ligi neljakümnel aastal polnud ühtki suuremat sõda.

Kuigi Euroopas pääses pärast Viini kongressi mõjule tagurlus, ei suutnud see ometi hävitada kõiki Prantsuse revolutsiooni saavutisi. Paljud uued ja head seadused jäid siiski maksma, feodaalkohustisi ei seatud uuesti sisse, samuti mitte tsunftikorda.

Ka rahvavalitsuse aadet ei unustatud tagurluse ajal ning hiljemini leidus julgeid mehi, kes alustasid selle aate teostamise eest uut võitlust.

1. Kuidas suhtus Viini kongress toimunud riigikorra muudatusisse? 2. Kuidas karistas Viini kongress Napoleoni pooldanud maid? 3. Kes lõid Püha liidu ja mida nad tõotasid? 4. Milline oli Püha liidu loomise tagajärg? 5. Kas jäid tagurluse ajal püsima mõned Prantsuse revolutsiooni saavutised? Millised näiteks?

B. Pärisorjuse kaotamine Eestis.

1. Valgustussajandi ideed tungivad meie kodumaale.

Kirikuõpetajad talurahva kasuks parandusi nõudmas. G. Merkel. Kõige pealt hakkasid talurahva seisukorra parandamist meie maal nõudma kirikuõpetajad. Nad kirjutasid raamatuid ja seletasid neis, et meie talupoegade seisukord on raskem kui kuski mujal. Kõigi viletsuste põhjus olevat pärisorjus. Väga suurt mõju avaldas Garlieb Merkel. Ta oli õpetaja poeg ja pidas ühes mõisas Lätimaal kodu-kooliõpetaja ametit. Juba noorelt hakkas ta tähtsate meeste kirjatöid lugema. Nende mõjul sai temast kõige tulisem pärisorjuse vastane ja vabaduse kaitseja. Ta küsis ühes oma töös: „Missugused olid lätlased ja eestlased ning missugusteks on nad saanud?“ Nad olid XII sajandil vabad, jõukad ja haritud rahvad. Ootamata langesid kiriku kaitse all nende peale röövlitena saksa rüütlid, uputasid verega üle kogu Liivimaa ja orjastasid siinsed rahvad. Orjad peavad elama kõige viletsamat elu suitsuhurtsikuis ja neiski ruumi jagama kanade ning sigadega. Nad ei või midagi omaks lugeda. Kõik on mõisniku päralt. Mõisnik võib talupoega karistada nii palju kui soovib. Paljud surevad vitsa- ja kepihoopide all. Kaitsejaid neil pole. Nende

elu on täis kurbust ja piina. Lõppeks ütleb Merkel, et mõisnikud peaksid talupojad ise vabatahtlikult vabastama. See oleks suureks tuluks mõisnikele enestele: vaba inimene teeb palju enam tööd ja pealegi paremat tööd.

Garlieb Merkeli tööd loeti igal pool, nii meil kui ka Saksa- ja Venemaal. Ta tööd lugesid ka vene riigimehed. Nii mõjus Merkel suurel määral kaasa talurahva vabastamiseks.

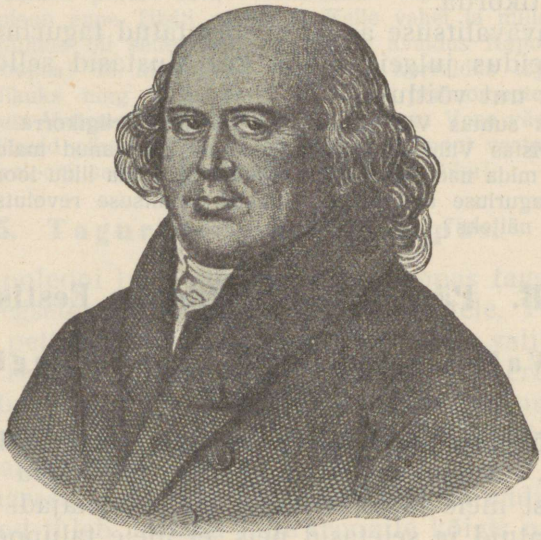

Garlieb Merkel.

Üksikud mõisnikud talupoja seisukorda parandamas. Küll räägiti ja kirjutati talurahva viletsast seisukorrast, kuid asi ei nihkunud siiski paigast. Ainult mõned üksikud mõisnikud hakkasid talupoja seisukorda parandama[1]. Nad lubasid talupoega enesele liikuvat varandust koguda, maid oma lastele pärandada ja määrasid talupoegade orjused ning maksud kindlaks. Suurem osa mõisnikest ei tahtnud sellest kuuldagi. Uuendusmeelsed langesid koguni nende pilke ja tagakiusamiste alla.

Talupoegade rahutused. Vahepeal hakkas rahvas ise enesele väljapääsuteed otsima. Et mõned mõisnikud ker-

[1] Lätimaal parun Schoulz, Eestimaal Vigalas parun Üxküll, Ääsmäe ja Pajaka vallas parun Toll ja Allikul ning Ravakülas parun Stackelberg.

gendasid talurahva põlve, seda teadsid kõik. Teati ka, et valitsus tahab talurahva kasuks uuendusi ellu viia. Oodati, kuid asjata. Soovitavad uuendused jäid tulemata. Tekkisid alalised hõõrdumised talupoegade ja mõisnikkude vahel. Hõõrdumised muutusid vastuhakkamisteks, näit. Pühajärvel ja mujal.

Talupojad palusid Pühajärve vallas orjuste vähendamist. Mõisahärra ei võtnud seda aga kuulda. Vahekord läks kord-korralt ikka teravamaks. 1797. a. kutsus mõisnik Tartust paar roodu sõdureid rahvast vaigistama. Talupojad pidid neid toitma. Varsti tekkisid talurahva ja sõdurite vahel tülid. Nüüd kutsuti peremehed ja sõdurid mõisa rahu tegema. Talurahvas sai aru, et „külm saun nüüd jälle mõisas ootab". Et sõdureile tublisti vastu panna, kogunes rahvast mõisa suuremal hulgal, nuiad kõigil kaasas. Nad astusid siin üles väga julgesti ja koguni pilkavalt. Mõisahärra küsis, miks neid, nuiad käes, nii palju kokku tulnud, ja nõudis, et nuiad käest ära antaks. Rahvas aga vastas, et härra ise nad kokku kutsunud ja nuiad olevat toeks, et seistes mitte ära väsida. Neid ära anda ei olevat võimalik, tulgu kas elu või surm. Seepeale ütles mõisahärra: „Siis tahate teie taplust sünnitada?" Rahvas vastas: „Kui teie hakatust teete, oleme meie valmis vastu võtma."

Mõisahärra ja ta seltsilised nägid, et verine kokkupõrge on tulemas, ja lõid kartma. Kokkutulnud rahvale öeldi, et nad võivad rahuga koju minna. Nii jäi taplus tulemata. Räpinas selle asemel aga tekkis päris lahing. Talupojest said mitmed surma, peale selle rida haavatuid mõlemal pool. Karulas aeti „mässutegijad" läbi lipu. Siin-seal tekkivaist rahutusist teatas kindralkuberner riigivalitsusele järgmist: „Mässukatsed on niivõrt levinud, et ma ei tea ühtki mõisa, kus rahvas oleks täiesti rahulik." Nii oli rahva rahutu meeleolu valitsusele teada.

1. Kes oli Garlieb Merkel, milliseid uuendusi soovitas ta talupoegade olukorras ja mispärast? 2. Milliseid kergendusi tegid üksikud mõisnikud oma talupoegadele? 3. Kuidas mõjus kuuldus uuendustest talupoegadesse mujal?

2. Talurahva vabastamine.

Keiser nõuab talupoegade elukorra parandamist. 1804. a. seadus. Kui Aleksander I 1801. a. troonile astus, algas uuenduste aeg. Noor keiser oli vabaduspüüete pooldaja. Ta nõudis, et talurahva elukorda parandataks või talle priius antaks. Ka oli selleks ajaks kasvanud vabameelsete mõisnikkude arv. Üks neist, Friedrich von Sivers, kes oli keisriga tuttav, pöördus viimase poole ja palus talurahva olukorra parandamist. Vabamate vaadetega mõisnikud tahtsid, et esialgu talurahvast pärisorjusest veel täiesti ei vabastataks. Nad soovisid, et talupoegadele antagu õigus oma maid lastele edasi pärandada, orjused ja maksud määratagu kindlaks ning tähendatagu vakuraamatusse üles, nagu toimus Rootsi ajal. Keiser oli sellega nõus, sest talurahva rahutu meeleolu kestis

ikka edasi (1802). Aastal 1802 ja 1804 ilmusidki seadused, mis nõudsid kõige selle maksmapanekut Eesti- ja Liivimaal. Pärisorjuse pooldajad polnud aga uue seadusega rahul. Uus seadus ei lubanud talupojalt nii palju tegu nõuda kui mõisnik soovis; samuti ei lubanud ta enam nii vabalt talumaid mõisamaadega ühendada. Jäi ju talupojale õigus maid oma järeletulijaile pärandada. 1804. a. seadus võetigi Lõuna-Eestis revideerimisele.

1816. a. ja 1819. a. talurahvaseadus. Samal ajal muutsid oma seisukohta ka vabameelsemad mõisnikud. Nad nõudsid, et talupoeg vabastataks täielikult, kuid maata. Nende eestvõitlejaks oli nüüd Liivimaal Samson von Himmelstierna. Ta oli välismaal õppinud ja seal saanud talurahvapriiuse pooldajaks. Talupojad olid vabastatud ka juba mitmes teises riigis. Prantsusmaal oli revolutsioon sealsed talupojad maksudest ja muudest kohustistest mõisniku vastu jäädavalt vabastanud ning neile andnud ka maad. Preisimaal vabastati ainult osa talupoegi maaga. Poolamaal said talupojad isikliku priiuse, kuid maata. Meie maa mõisnikest oli suur enamus selle poolt, et rahvale antaks isiklik priius. Selle eest nõudsid nad aga väga suurt tasu: rahvas pidi saama küll priiks, maa aga pidi jääma mõisnikele. Nii toimuski. Tallinnamaal tuli vabastamine varemini kui Liivimaal. Kui valitsus kindlasti nõudis orjuste vähendamist ja kindlaksmääramist ning maade hindamist, siis otsustasid mõisnikud 1811. a. talupojad priiks lasta. Nüüd asuti vabastamisseaduse väljatöötamisele. Oli viimane valmis, kinnitati see keiser Aleksander I poolt 1816. a. Eestimaa talurahvaseaduse nime all. Liivimaal toimus talurahva vabastamine paar aastat hiljem. Siin otsustas 1818. a. mõisnikkude maapäev talupojad vabastada. Kui komisjon oli talurahva vabastamisseaduse välja töötanud, kinnitati see keisri poolt 7. aprillil 1819. a.

Aleksander I.

Talurahva vabastamine kuulutatakse välja. Rahva meelepaha. Priikslaskmine kuulutati Liivimaal välja aasta hiljem, 1820. a. See toimus pidulikult kirikutes; kõigepealt Riias, kus

elas kindralkuberner, varsti peale seda ka maakirikuis. Igal pool kaunistati kirikuid. Kooriäärtele ja pingi käsipuudele pandi küünlad särama. Metsast toodi kuuski ja punuti pärgi kiriku ehtimiseks. Rahvast voolas murruna kirikusse. Ta lootused ei läinud aga täide. Oodati rohkem kui andis priikslaskmise seadus. Talurahvas sai 1816. ja 1819. a. seadusega küll isiklikult priiks, kuid maa jäi ikkagi mõisniku omaks. Pettumus ja meelepaha oli suur. Keelati koguni ära priiusest kirjutada ja kõnelda.

Isikliku priiuse tähtsus. Siiski oli isiklikul priiusel küllalt suur tähtsus eesti rahva elus. Esialgu oli priius küll väga piiratud. Talupoeg pidi veel põllumeheks jääma, sest ta ei tohtinud linna asuda ega teise kubermangu minna. Isegi ühest vallast teise ei tohtinud talupoeg loata asuda. Liikumisõiguse üle kubermangu piiri sai ta Liivimaal peale 1832. a. Nüüd võis ta enesele vabalt üht või teist ametit valida ja elukohta muuta ning edukamalt isiklikku varandust koguda.

1. Missuguseid uuendusi tõid 1802. ja 1804. a. talurahvaseadused? 2. Kelle valitsuse ajal anti need seadused? 3. Missugune mõisnik avaldas keisrile suurt mõju nende seaduste ilmumisel? 4. Missugune mõisnik töötas eriti agaralt pärisorjuse täieliku kaotamise heaks? 5. Mis aasta seadustega vabastati talupojad pärisorjusest Eesti- ja Liivimaal? 6. Missuguseid suuri puudusi omasid talurahva vabastamise seadused?

C. Teo-orjuse aeg.

1. Rahva töö. Maksud. Toitumine.

Talupoeg muutub lühiajaliseks rentnikuks. Isiklikult priiks saanud eestlaste elu ei muutunud sugugi paremaks. Rängale pärisorjuse ajale järgnes raske teo-orjuse aeg. Maa oli mõisniku omaks saanud. Tahtis talupoeg maad harida, pidi ta selle mõisnikult rentima. Mõisnik rentis maa aga üsna lühikeseks ajaks, kõige enam 3 aastaks. Nii muutus talupoeg põlisest taluvaldajast-peremehest lühiajaliseks rentnikuks. Mõisnik ei tahtnud pikemat rendilepingut teha. See oleks ta vabadust piiranud. Sel ajal laiendasid mõisnikud alatasa mõisamaid ja asutasid uusi karjamõisu juurde. See toimus talurahva käes olevate maade kulul. Lühikese rendiaja pärast ei tahtnud talupoeg suuremat hoolt kanda oma maa eest. Ta teadis, et aasta või paari pärast läheb maa tema käest ära ja ta jääb oma tööviljast ilma. Teistele orjata polnud talupojal aga mingit huvi.

Põlluharimine ja karjakasvatamine. Pealiskaudse maaharimise, kehva karjakasvatamise ja oma tuimuse tõttu tungis vaesus majja. Pealegi hariti põldu isa-isade eeskujul. Ale- ja kütisetegemine oli ikka veel viisiks. Siiski hakati teoorjuse ajal juba põhjalikumalt põldu harima. Külvamine toimus käsitsi. Mõisas käis külvamas harilikult peremees ise. Külvajaile antud igal õhtul naps viina. Heinategemine toimus samuti nagu meiegi ajal. Niidumasinat muidugi ei tuntud. Käsitsi toimus ka viljalõikus. Tarvitati sirpi ja juba enne päikesetõusu. Rabati kas vikatit. Raskem töö oli rehepeks ja -rabamine. See algas väga vara, vastu seina või tarvitati rabamispinki, millel teine ots madalam. Rehepeks toimus kootide ja vartadega. Vartadega peksmist võime näha meiegi päevil, näit. Kihnus, Saare- ja Muhumaal.

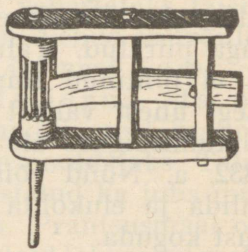

Käristi.

Ka karjakasvatamine seisis madalal järjel. Kariloomad olid väga väikesed. Talvel oli nende peatoiduks õled ja külm vesi. Kui heinu anti, siis halvemaid. Niisuguse kehva toitmise tõttu andis kari väga vähe piima. Kari käis väljas külade-

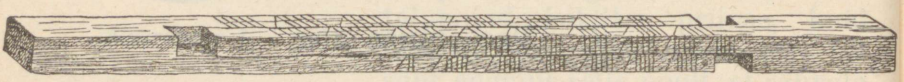

Teopulk. Ühele küljele märgiti kriipsukestega jala-, teisele aga hobusepäevad

viisi. Karja hoidis üks ühine karjus, kellele abilisteks olid lapsed. Karjastel tuli tihti võidelda huntidega, kes karja kallale tungisid. Neid hirmutati eemale näit. pasunat puhudes.

Väikesed olid ka eesti hobused. Kohati nii väikesed, et neid välismaale olevat veetud lastele ratsahobusteks. Ka hobuseid käidi koos karjatamas, mida nimetati õitsilkäimiseks. Õitsil käisid poisid ja tüdrukud. Hobuste keelatud kohast eemalepeletamiseks tarvitati isesugust riista, käristit. Neid tarvitati ka huntide eemalehirmutamiseks.

Peale hobuse tarvitati künni- ja veoloomadena ka härgi. Umbes 100 a. tagasi võis Tartu turul tihti näha talupoegi vankri ette rakendatud härgadega.

Teotegemine. Talupoja vaesumiseks mõjus veel suuremal määral kaasa kõrge teorent. Talupoeg pidi tema käes

oleva maa eest mõisale tegu tegema. Rendilepingut tehes pidi ta kõige sellega leppima, mida mõisnik nõudis. Mõisniku nõudmised suurenesid aga alatasa. Peremees ise küll teol ei käinud, ta saatis sulased ja tüdrukud. Kellel rohkem maid, sellelt nõuti nädalas ka rohkem teopäevi. Teopäevade arvet peeti nn. teopulkade abil. Teopulgale märgiti kriipsukestega, kui palju üks või teine talu on jala- ja hobusepäevi teinud. Peale harilikkude teopäevade pidi talupoeg veel abipäevi tegema. Nende arvul polnud mingit piiri. Abitegu nõuti näit. külvi-, heina-, lõikuse- jne. ajal. Et mõisnikud hoolega viina põletasid ja õlut pruulisid, nõuti ka selleks teomehi. Tegu ei tehtud ainult mõisas. Koduseks teoks anti näit. linu kedrata, villu kraasida, villast ning linast riiet kududa jne.

Kui mõisahärra läks jahile, siis aeti kas või kogu külarahvas kokku. Nad pidid loomad jahimeestele vastu hirmutama. Jahid nõudsid sügise poole, mil neid harilikult peeti, talupojelt palju päevi. Teolised olid mõisas kindla valve all. Siin liikusid peale opmani veel kupjad ja kiltrid. Rahva vastu oli üks neist tigedam kui teine. Kõige väiksemale vääratusele või eksimusele järgnes peks. Pole siis ime, kui rahvas mõisaametnikkude kohta ütles: „Kilter, kubjas, aidamees — need on põrgus kõige ees."

Kohtud. Peksu- ja piinamiskommete poolest olid kuulsad politseikohtud: silla- ja haagrehikohtud. Nende alla kuulusid väiksemad süüdlased. Inimene pandi pingile, käed ning jalad köideti kinni, ja peks algas. Peksti nii kaua kuni hädakisa ära jäi. Tihti juhtus, et pekstav oli juba surnud, kuid peksjad jagasid hoope ikka edasi. Need kohtud täitsid inimeste hinge äärmise hirmu ja vihaga. Sinna mindi kui surmasuhu. Vanemad jätsid lastega ja lapsed oma vanematega jumalaga, kui haagrehikohtusse kutsuti. Tihti nuheldi täiesti süütuid inimesi. Kui näit. keegi paruni ees silmapilkselt mütsi peast ära ei võtnud, siis peksti teda armuta.

Vallarahva omavahelisi asju arutas vallakohus. See seisis aga mõisniku võimu all. Talupojest kohtunikud olid ainult moe pärast. Tegelikult otsustas ikka mõisahärra. Kui kohtunikud ta tahtmise järele kohut ei mõistnud, siis tagandati nad ametist. Vallakohus määras karistuseks vitsalöögid ja rahatrahvid. Tihti juhtus, et mõisahärra ise karistuseks ka kõrvahoope jagas. Vallakohus määras ihunuhtluse, kui näit. talupidaja polnud teomeest välja saatnud või kui üks talupoeg teiselt mõne asja oli varastanud. Neist ülemaiks koh-

tuiks olid kihelkonna- ja kreisikohtud. Ka need olid mõisniku võimuses.

Maksud. Toitumine. Peale teotegemise langes talupoja õlgadele veel rida teisi kohustisi. Need olid mitmesugused maksud, näit. mõisnikule maa eest, siis kirikuõpetajale ja ka magasiaita. Magasiaidast said talupojad puuduse korral

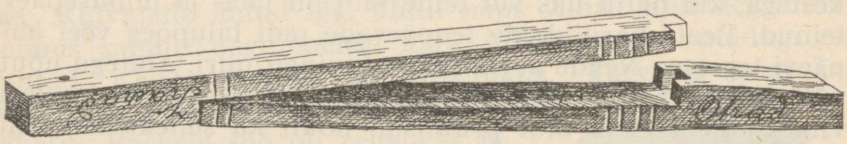

Magasipulk.

vilja laenuks. Laenuarvet peeti isesuguste magasipulkade abil. Nendele märgiti kriipsudega, kui palju ja missugust vilja oli üks või teine võtnud. Üks pool pulgast jäi magasiaita, teine pool anti võlgnikule. Maksud võtsid talupojelt suure osa ta viljasaagist, mis iseenesest ei saanud olla kuigi suur. Tahtes või tahtmata tungis vaesus majja.

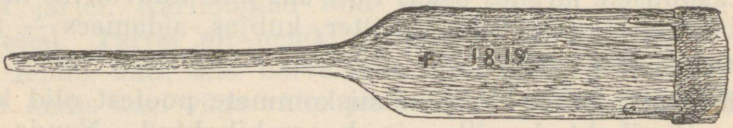

Aganalasn, mille peal näha aasta-arv 1819 ja õuemärk.

Talupoeg pidi seepärast tihti leppima aganaleivaga, rääkimata nälja-aastaist. Aganad tambiti suures puukünas peeneks isesuguse raudteraga labidaga — lasnaga. Sel teel saadud aganaid pandi leivajahule võrdlemisi palju juurde. Leib saanud selle tõttu väga kerge ja kuiv. Rahvasuu räägib, et säärasele leivale pole tohtinud tuld ligigi viia. Leib oli tol ajal väga tähtis toitaine talupoja laual. Teomehele pandud nädalaks mõisa kaasa kõige pealt 25 naela leiba, siis 1 karp soolakala ja 15-toobine lass rokka (suppi). Talupoja laual võis harva näha liha, peaasjalikult sügisel, siis kala ja piima (enamasti haput). Söödi ka kama, kilet ja kanepitempi.

Jookidest olgu nimetatud meest valmistatud mõdu ja õllerabast või leivast valmistatud taar. Hea meelega joodi aga õlut. Seda pruulisid kõik. Õlut võis leida igas talus kirikupühade ja perekonnapidude ajal.

1. Miks tegid teoorjuse ajal mõisnikud enamasti ainult lühiajalisi rendilepinguid? 2. Kuidas mõjusid lühiajalised rendilepingud talupoja tööinnule

ja majanduslikule seisukorrale? Põhjenda! 3. Võrdle teoorjusaegset külvamist, heinategu, viljalõikust ning rehepeksu meieaegsega! 4. Millega toideti teoorjuse ajal karja talvel ning kuidas oli korraldatud suvel karjatamine? Millised olid kariloomad oma suuruselt ja piimaannilt? 5. Mida tähendavad sõnad „õitselkäimine“ ja „käristi“? 6. Milliseid loomi tarvitati veel peale hobuste veoloomadena teoorjuse ajal? 7. Loenda talupoegade harilikke ja erakorralisi teokohustisi! 8. Missuguseid teoorjusaegseid kohtuasutisi sa tead? Milliseid süütegusid nad arutasid? 9. Kellel oli tolleaegsetes kohtutes suur mõju? 10. Missuguseid kohtuid vihkasid talupojad eriti ning mispärast? 11. Mis olid teo- ja magasipulgad? 12. Missuguseid makse pidi talupoeg teoorjuse ajal maksma? 13. Mis on lasn ja milleks teda tarvitati? 14. Kui palju umbes anti teomehele iga päeva jaoks leiba kaasa ning miks nii palju?

2. Elamud. Tarberiistad. Rõivastis.

Elamud. Ränk päris- ja teo-orjuse aeg tegi rahva hooletuks, tuimaks ja ähvardas võtta talt igasuguse edasipüüdmise.

Suitsutare Tallinnamaal.

Ta ei suutnud korralikult põldu harida ega oma kodu korraldada. Elati viletsuses, suitsuses ja pimedas rehetares. Külmadel talvistel aegadel tuli sedagi pisemate koduloomadega jagada. Rehetoa otsas oli rehealune, kus hoiti talvel loomi. Loomi hoiti ka saunas, näit. lambaid, sest sageli polnud iseseisvaid lautu. Rehetuba oli ka vilja kuivatamiseks ja peksmiseks. Selleks olid ehitatud parred, kuhu vili peale pandi. Rehetoa nurgas oli suur korstnata ahi. Ahjusuu esisel oli kolle ehk leease, kus keedeti. Suits läks välja uksest ja selle kõrval olevast väikesest paja-august. Leidus ka teisi paja-aknaid, kuhu lauad ette käisid. Kui kütmise ajal oli rohkesti suitsu, lamasid inimesed pikali maas, kuni suits välja läks. Oli ahi

köetud ja uksed suletud, läks rehetuba väga soojaks. Mõnedes taludes olid rehetoa otsa ehitatud ka kambrid. Need olid esialgu ahjuta ja tihti ka akendeta. Kambrid olid esialgu enam panipaigaks kui elamiseks. Ainult suveajal magati neis. Põrandad olid savist, Põhja-Eestis aga paekivist. Ainult Saaremaal võis leida puust põrandaid, klaasaknaid ja suitsuta tube. Viimased tekkisid mujal alles teo-orjuse lõpul, s. o. XIX sajandi keskel. Rehetoas elatakse mõnel pool veel meiegi ajal, näit. Kihnus ja Läänemaal. Praegune rehetuba erineb teo-orjuse aja omast, näit. Kihnus, tunduvalt. Kihnu

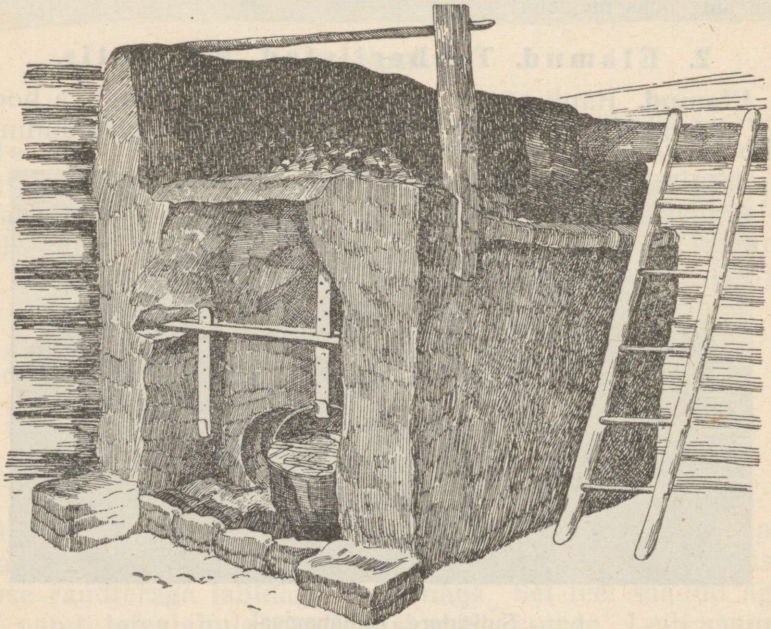

Ahi lahtise kerisega ja leega. Ahjusuu esisel leel ehk koldel keedeti. Leest ettepoole ühel või mõlemal pool asetses keetja iste, lõugaskivi.

saarel korstnata eluruume enam ei leidu. Rehetuba on võrdlemisi valge ja puhas, laudpõrandaga ning valgeks lubjatud kuni parteni. Lubjatakse mitu korda aastas, harilikult enne suuri pühi.

Elamu ise oli sel ajal võrdlemisi väike. Katused olid õlgedest või pilliroost ja sammaldunud. Ilustisi polnud kuski näha. Eestlaste elamud olid väga üksteise sarnased ja nägid üldiselt viletsad välja.

Elamute sissesead. Ka majakraam oli lihtne ja viletsavõitu. Istumiseks olid lihtsad pakud ja pingid. Leidus ka

punutud toole. Tool oli haruldasem iste-abinõu. Ta esines enamasti au-istmena, näit. istus pruut toolil, kui teda tanutati. Söögilaud oli tehtud vaiade otsa. Nii laud kui ka pink olid tihti kolme jalaga. Konarlikul savipõrandal seisid niisugused paremini tasakaalus. Voodi oli sama lihtne. Magati ka pikkadel ja ühest lauast tehtud pinkidel, mis ulatusid ühest rehetoa seinast teise.

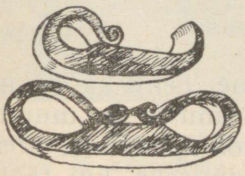

Tulerauad.

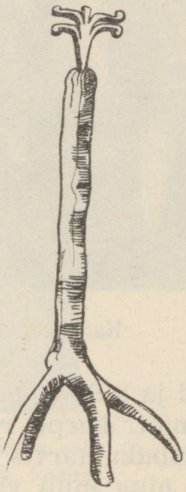

Tulejalg. Selle ülemist osa nimetati pilakuks, mis rauast tehti. Pilaku vahele pandi peerg põlema.

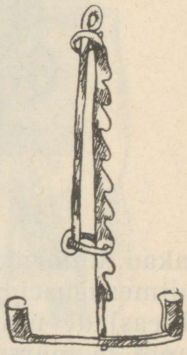

Küünlaahelad. Lae külge pandav küünlalühter.

Ruumide valgustamine. Ruumi valgustas seinaprakku lükatud põlev peerg. Tuld ennast saadi raiumise teel. Selleks tarvitati tulerauda, tulekivi ja kasekäsna. Raiumine toimus tuleraua seljaga vastu tulekivi. Tekkinud tuli sütitas vastu kivi litsutud käsna põlema. Peerud kisti kiiniga või pussiga peerulõmmudest. Peerupuid leotati enne ja kuivatati. Leotati seks, et peerud hästi jookseksid ja põlemisel ei suitseks. Peerutulega käidi ettevaatlikult ümber. Tule alla pandi nõu, kuhu kukkusid söed. Mõnel pool oli rehe all nurk, kus peerg põles, savitatud. Eriliste tööde korral hoidis peergu inimene. Kui näit. rätsep tallu tuli, oli temale tulenäitajaks harilikult karjapoiss.

Tarvitusel oli ka raudne pilak, mille vahele peerg pisteti. Peeru tõrjusid välja hiljemini küünal ja lamp.

Tarberiistad. Peaaegu kõik majas leiduvad tarberiistad olid puust. Valitses nagu mingi puu-ajajärk. Puust olid kausid, kannud, soola- ja muud karbid ning mitmesugused

Kannusid.

vakad, uhmrid, lusikad ja kulbid, panged jne. Tehti ka tohust mitmesuguseid asju, näit. karpe raha, sõrmuste ja muude ehteasjade ning ninatubaka tarvis. Siis soolapudeleid, noatuppi ja märsse leiva ning muu vara hoidmiseks, kui tööle

Puukoore sugadest märss toitainete kaasavõtmiseks.

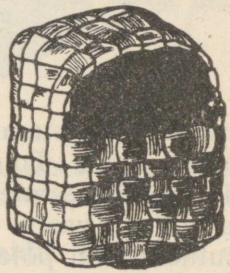

Tohusugadest märsskorv vööde hoidmiseks.

mindi. Tarbeasjad olid ilustatud, iseäranis aga kannud. Ilustistena leiame kannule põletatud täppe, nööbikesi, kassikäpakirju jne. Ilustisteks on tarvitatud kannu käepideme kohal ka hobusepea kujutist. Niisugust kannu tarvitati pulma ajal: hobune tähendas pruudi pulmasõitu, sest pruut sõitis peig-

Õllekann, mis ilustatud käepideme all rattaga ja käepideme peal ning kaanel hobusepea kujutisega.

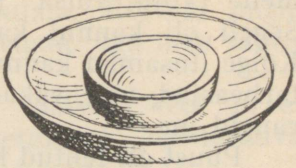

Kupuliud ehk kauss, mille keskel samast puust kupp kastmete (soola, või jne.) jaoks.

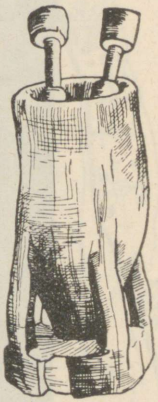

Uhmer ja selle nuiad suurmate tegemiseks.

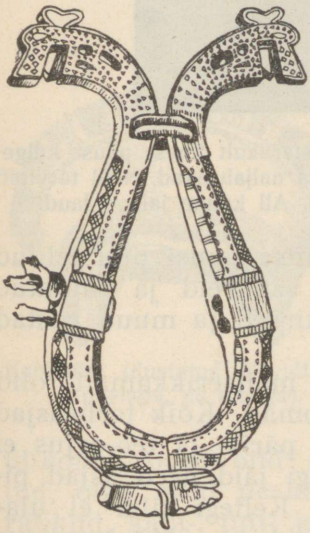

Kaunistatud rangid.

Lõigetega kaunistatud vaalikurikas.

Pesukurikas.

mehe koju ratsa ja talle toodi kannuga õlut vastu. Sageli oli kannul kahekordne põhi ja seal vahel herned. Kõige ilusamad kannud olid saartel. Ilustatud olid ka teised tarbeasjad, näit. vakad, toosid, karbid, vaali- ja pesukurikad, rangid jne.

Puust oli tehtud ka lukud ja riivid. Rauast uksehingi leidus vähe. Enamasti tarvitati sagaraid, mis ukse avamisel ja

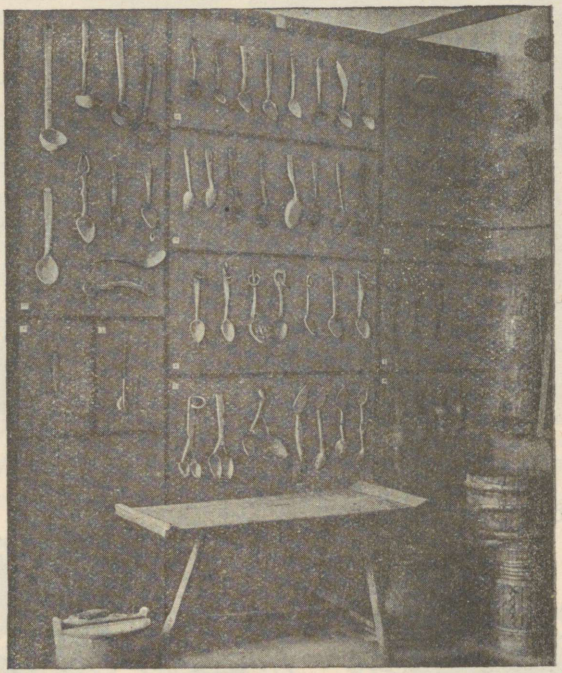

Kulpe ja lusikaid. Viimaste hulgas mõned meisterlikult ühest puust külgenikerdatud rõngastega ja kahe või kolme kahaga naljalusikad. Neid tarvitati naljaheitmiseks pulmades ja muudel pidudel. All kolme jalaga laud.

sulgemisel kriuksusid ja kiunusid. Täitsa puust olid tehtud ka vankrid ja reed. Raudtelgedega vankreid ja rautatud regesid ei tuntud. Rauast olid näit. kirved ja muud riistad puu ümbertöötamiseks ning pada.

Naise ülikond. Palju enam ja maitserikkamalt olid ilustatud rõivad, peaasjalikult naiste omad. Kõik tarbeasjad olid enamasti meeste kätetöö. Raske päris- ja teo-orjus ei jätnud neile aega ilustamiseks. Pealegi jäid need asjad pimeda suitsutare nelja seina vahele. Kellegi silm ei ulatunud neid sinna nägema. Rõivad läksid aga ühes kandjaga

võõrsile, pidudele, kirikusse ja ka mujale. Rõivaid nägid kõik teised ja seepärast ilustatigi neid enam. Iga neiu tahtis teisest rohkem silma paista.

Ilustatud rahvarõivaid kannavad naised veel praegugi, näit. Muhus, Kihnus, Saare- ja Setumaal. Naisterahva

Pottmüts.

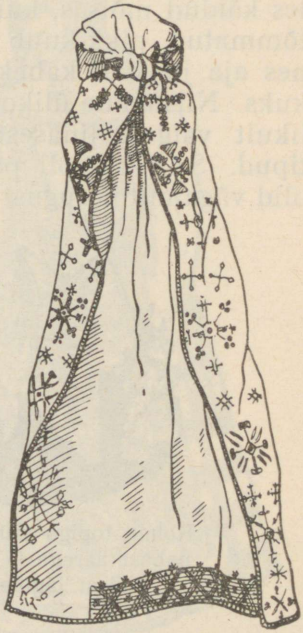

Mulgi rätik sirgelt langeva sabaga. Otsaesine oli punane ja ilustatud mitmesuguste kirjadega. Külgäärtel suured punased ristkirjad.

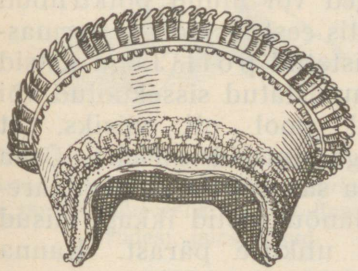

Kabimüts (ilustatud ülevalt haripaelaga, all pitsiga).

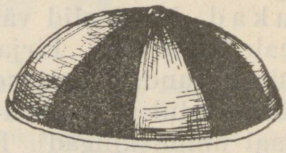

Murumüts. Tehti punaseist ja mustist siiludest. Ääres punane kitsas pael. M. kandsid peaasjalikult mehed.

ülikonna osad olid ühel või teisel kujul ilustatud, kirjatud, olgu need peakatted või rõivad. Peakatteks olid rätikud, kabi-, tutt- ja pottmütsid ning tanud. Talvel kanti ülle (Saaremaal), kolme või nelja topiga mütse (Lääne- ja

Pärnumaal), lont- ehk kõrvikmütse (läki-läki) ja punast kübarat (Lõuna-Eestis). Viimane tehti lambanahast, lagi punasest riidest.

Vanemail ajul tarvitati ainult pikki kehakatteid. Eesti naised kandnud varemini soojal ajal ainult pikka särki. Selles käidud mõisas, kuid käidud ka kirikus. Kirikusse minnes tõmmatud pikk-kuub peale. Säärane pikk kehakate jagunes aja jooksul kaheks — käisteks (jakiks, pluusiks) ja seelikuks. Niisugune ülikond näis meeldivam. K ä i s e d olid harilikult valgest linasest riidest. Neid kaunistasid kirjad ja tipud. S e e l i k oli palju värvirikkam ja triibuline; triibud olid väga mitmesugust värvi, näit. pruunid, punased, kollased,

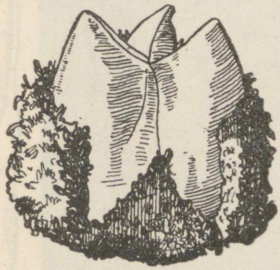

Kolme topiga müts karusnahast äärega ja punasest riidest lagipealsega.

Sarvik üll kahe sarvega, punase lagipealsega ja karusnahast äärega.

sinised, valged jne. Leidus ka musti seelikuid (Muhu-, Saaremaa), mille allääres punased, valged või muud põiktriibud ühes valgete kirjadega. Seelikut kattis eest kirjadega, narmastega või mõnel muul kombel kaunistatud p õ l l. Jalgu katsid s u k a d. Need olid värvilised ja kaunistatud sissekootud või pealeõmmeldud kirjadega. Mõnel pool oli viisiks, et naised kandsid punaseid, mehed aga siniseid s u k k i. Üsna lihtsad olid j a l a n õ u d. Kanti juba saapaid ja kingi (Saaremaal ummiskingad). Harilikuks jalanõuks olid ikkagi viisud ja pastlad. Saapaid kanti ainult uhkuse pärast. Kanna all olid rauad, mis kivipõrandal tantsides tuld lõid.

Pealisrõivaiks olid näit. L.-Eestis värviliste nööridega kaunistatud pikk-kuub, rüü ja kasukas, mida talvel kanti. Talvel kanti käes ka l a b a k i n d a i d, mis olid hästi kirjatud. Käest ära võttes pisteti nad vöö vahele. Kindad mängisid tähtsat osa pulmakombeis: neid kingiti harilikult. Pruut näit. kinnitas igale noormehele kindad käsivarrele. Pulma-

Tarvastu (Viljandimaa) naise ülikond: peas pärg, seljas nöörkuub („särk"), suveseelik valgest linasest riidest, jalas viisud.

Mustjala naise ülikond, nagu see esines teo-orjuse aja lõpu poole. Ülikond on väga maitsekas: peas uhke punaste kirjadega „raamtanu", käised (jakk, pluus), lai pilutatud äärega kaelus, rinnal kolm kumerat sõlge (üleval kõige väiksem neist), kirjatud pihik, punane lai põiktriipudega seelik (küit), poeriidest põll, mille ääred kuldkirjaga ilustatud. Jalas ummiskingad. Puuduvad toredad narmastega kindad. Kirjeldatud ülikonna juures on tunda rootsi mõju.

kindad olid harilikult palju ilusamad. Saaremaal (Mustjalas) olid väga moes pikad narmastega kindad. Pulmakombeis mängisid tähtsat osa ka vööd. Pruut jagas neidki

peigmehe sugulastele. Ka köideti vöid pulma ajal õllekannude ja torupilli külge. Viimane oli üle Eesti tuntud mänguriist. See oli nahast tehtud ja puhuti õhku täis. Män-

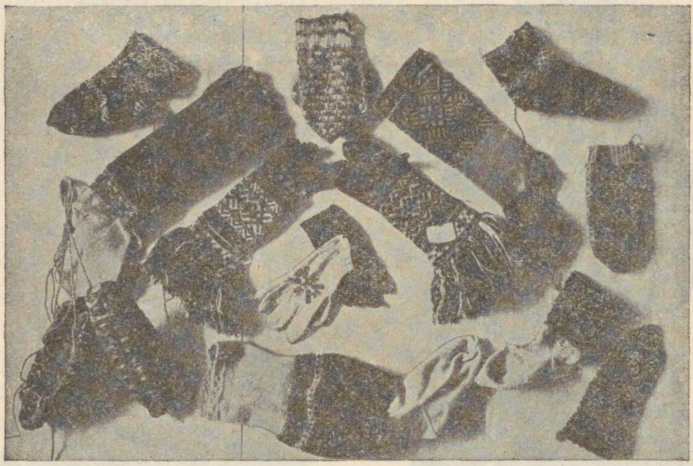

Kindaid, sukki, sokke ja viiske.

Eesti muistsed pulmad.

giti aukudega torukesel, millel keel sees. Torupilli külge seotud vöö jäi muidugi selle mängijale.

Vöid tarvitati ka teistel kordadel. Näit. köitis raske töö tegija enesele vöö ümber, et end mitte ära tõsta ehk venitada. Viimasel põhjusel kanti kõvasti ümber keha tõmmatud vööd ka öösi magades. Mõnel pool olid vööd väga

Torupilli-mängija.

pikad — ligi 10 sülda. Vööd olid harilikult ilusasti kirjatud ja neid kanti seepärast ehteasjadena.

Ehteasjad. Ehteasjadena kanti rinnanõelu, sõlgi ja preese. Sõled olid ümmargused, kuhjataolised rinnanõelad mitmesuguses suuruses. Iseäranis suured olid nad Setumaal. Mujal olid sõled palju väiksemad. Selle asemel kanti neid aga kohati mitu tükki korraga, näit. saartel 4—6. Preesid olid madalad ja tihti ilustatud kivikestega. Peale sõlgede ja preeside kanti veel sõrmuseid ja rahasid. Mõnel pool (Viljandimaal) olevat ligi 40 rubla eest hõbedat rinnal kantud. Kaelas rippu-

sid nööri otsas ka hõbehelmed. Kõige harilikumad ehteasjad olid siiski sõrmused. Väga huvitavad olid rõhud. Neid kandsid arvatavasti juba vanad liivlased. Rõhud koosnesid

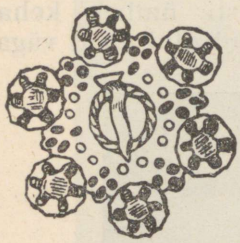

Harilik ja kividega prees.

Kaapkübar.

vaskkettidest ja nende küljes rippuvaist ümmargusist vasklitreist, nagu pildil näha. Nii palju kõlisevast metallist ehteasju kanti osalt seepärast, et teiste tähelepanu enesele tõmmata. Nad helisesid kõndimisel, iseäranis aga tantsides.

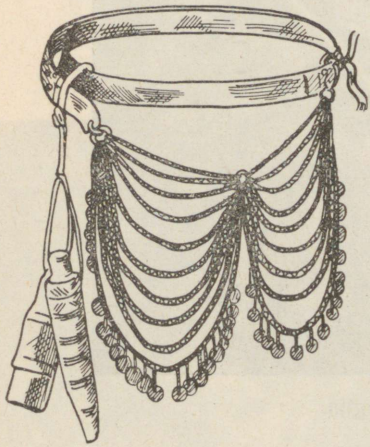

Rõhud.

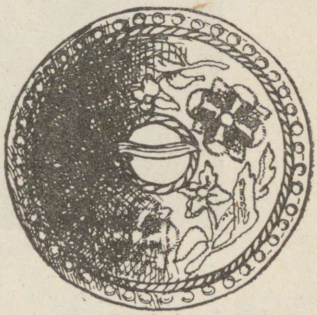

Sõlg.

Mehe ülikond. Mehe ülikond oli palju lihtsam. Peas kanti kaabusid, torukübaraid ja murumütse, talvel mitmesuguseid nahast mütse. Need peakatted olid ilustisteta ja lihtsad. Suvel töö ajal olid kehakatteks särk ja takused püksid, millel pöör ees; jalas olid viisud. Pühapäevarõivaiks olid lühikesed karmist villasest riidest püstkaelusega kuued, vest ning vasknööpidega põlvpüksid. Jalanõudeks olid viisud, pastlad, kingad või saapad. Pealisrõivana kanti takust või linast rüüd

(pikka ülikuube), siis villast pikk-kuube[1] ning talvel kasukat. Kaunistatud oli rõivastest peaasjalikult pikk- ehk nöörkuub,

Tarvastu mõisa „Ants". Ülikond: peas lontmüts („läki-läki"), seljas pikk-kuub ja kasukas, mille alt näha piht-kuub ja hame („särk") ühes preesiga. Jalas rätid ja pastlad.

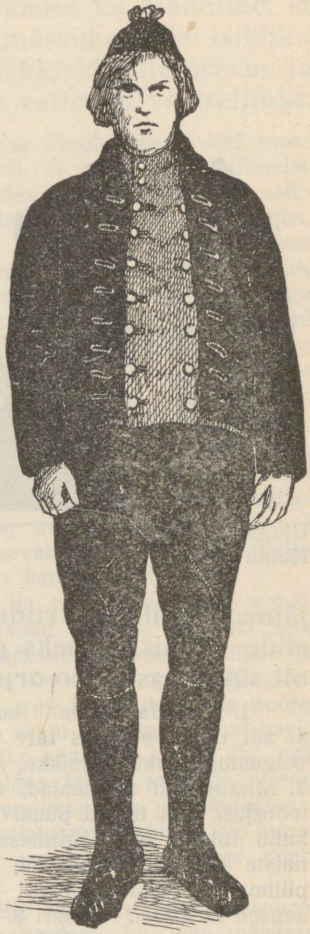

Pöide mehe ülikond: kuub („vatt"), vest ja kintspüksid, peas tuttmüts, jalas sukad ja pastlad.

mis ilustatud silmusteks keeratud värviliste nööridega. Neid võis leida tihti mitmes reas. Naiste nöörkuued olid enam

[1] Vammuseks nimetati kohati pihtkuube, kohati pikk-kuube.

ilustatud kui meeste omad. Nöörkuubi kanti peaasjalikult Lõuna-Eestis (ka Läänemaal). Põhja-Eestis ilustati niisuguseid kuubi metallist nööpidega. Üldse oli mehe ülikond palju lihtsam ja vaesem. Tehti ta ju takusest ja karmist

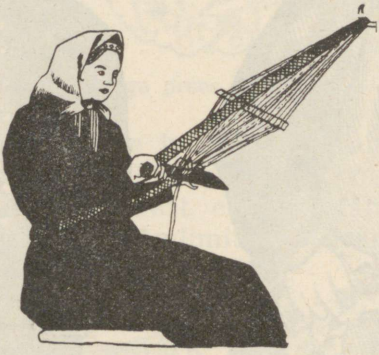

Ujuga kaetud Kihnu pruut.

Nöörkuub. Viljandimaa.

jämedast villasest riidest ning oli vähem kaunistatud. Parema riide valmistamiseks polnud aega ega ainelist jõudu. Selles oli süüdi raske teo-orjus.

1. Kirjelda lühidalt teoorjusaegset elamut väljast nähtuna! 2. Kujutle, et sul tuli veeta üks talv teoorjusaegses rehetoas! Kirjelda toa sisustist, valgustust, õhku, elanikke, mehi ja naisi tarberiistu ja rõivaid valmistamas! 3. Missugused tarbeasjad, mis nüüd on täiesti või osalt rauast, valmistati teoorjuse ajal täiesti puust? 4. Ela mõtteis kaasa üht teoorjusaegset pulma, kuhu tulnud väga mitmesuguselt rõivastatud inimesi! Kirjelda meeste ja naiste ülikondi, peakatteid, jalatseid, ehteid, kindaid, õllekanne, veimevakka, pillimeest, pulmakombeid! 5. Missuguseiks otstarbeiks tarvitasid teoorjusaegsed eestlased vöösid! 6. Võrdle teoorjusaja tarbeasju ja rõivastist (mehe, naise) nüüdisaegsega! Mis leiad meeldivat tolle aja rõivastises?

3. Eestlased ostavad talusid päriseks. Teo-orjus kaob.

Talupoegade rahutused. Talurahva keskel tekkisid paljudes kohtades enne priikslaskmist rahutused. Oli ju rahva seisukord väga vilets. Oodati ja loodeti orjuste ja maksude vähendamist, kuid asjata. Rahva kannatus lõppes. Viimaks andsid mõisnikud valitsuse survel järele ja olid nõus rahvale

isiklikku priiust andma. Priiusega algas aga teo-orjuse aeg, mis polnud pärisorjusest sugugi kergem. Orjused ja maksud olid endised. Rahva metsik kohtlemine kestis edasi. Mõisnikelt polnud midagi head loota. Hakati jälle omal jõul otsima väljapääsuteed. Selleks mõjus kaasa ka teadmine, et mõnikümmend aastat tagasi järgnes mässukatseile isikliku priiuse andmine. Talupoegade keskel tekkisid jälle ärevus ja isegi rahutused, näit. 1841. a. Pühajärve vallas ja Vastseliinas.

Pühajärvel võttis käärimine hoogu augustikuu lõpul. Taheti end maasaamiseks üles kirjutada. Talupojele seletati küll, et maad pole võimalik kuskilt saada, kuid nad ei uskunud seda, toetudes õigeusu preestrite seletusile. Selle järel püüti vangistada liikumise ninamehi. Varsti aga selgus, et mõisavalitsuse ja kohtuniku kaudu on see võimatu. Leiti see olevat teostatav ainult sõjalise abiga. Enne sõdurite tegevusseastumist korraldati läbiotsimine nende juures, keda peeti ninameesteks. Viimaseid polnud aga kodus, nende elukohad olid tühjad ja maha jäetud: kahtlustatud talupojad ja samuti ka paljud teised olid põgenenud metsa. Varsti jõudsid ka sõdurid kohale ja asusid ühes sillakohtunikuga metsa läbi otsima, mis aina rõkkas kisast ja hüüdudest. Metsa kõige tihedamas kohas sattusid sõdurid kokku 50-mehelise talupoegadesalgaga, kes oli varustatud nuiadega. Nad lähenesid kohtunikule ja küsisid, miks neid relvastatud meestega nende piirides taga otsitakse ja vangistada tahetakse, sest nad polevat mingis kuriteos süüdi. Selle peale püüab kohtunik neid rahustada ja kutsub talupojad mõisa. Viimased on küll nõus minema, kuid tingimusel, et nad võiksid sõdurite taga käia. Nii ka sündis. Vaevalt olid talupojad metsa äärde jõudnud, kui nad valgusid metsa tagasi ja kadusid tihnikusse.

Vahepeal aga toimus kokkupõrge sõdurite ja talupoegadesalga vahel. Üks kahtluse all olevaist vangistati. Teda saatsid kümme sõdurit. Seal tungis aga neile nuiadega varustatud talupoegadesalk ootamata kallale ja vabastas vangi. Rahutuil talupojel oli kavatsus ka mõisa peale tungida. Pisut hiljem ilmub metsast nuiadega varustatud salk ja liigub mõisa poole. Vaevalt nägid talupojad suuremat sõduriterühma vastu liikumas, siis viskasid nad nuiad kohe ära ja kadusid metsa. Siiski läks sõduritel korda üht osa talupojest vangistada. Nad viidi Tartu, kus algas lähem juurdlus. Neile lisaks toodi veel salkadekaupa mehi ja naisigi tunnistajatena ja süüalustena. Kohtuotsus oli väga karm. 30 mehele mõisteti karistuseks igaühele 500 hoopi „läbbi lippo". Peale selle saadeti neist veel osa sunnitööle, osa võeti nekrutiks. Ülejäänud vabastati peale peksmist.

Et läbi lipu ajamine oleks hoiatuseks kõigile, käsutati talupoegi suurel hulgal peksmist pealt vaatama, eriti neist kohtadest, kus oli märgata käärimist. Mõisavalitsus tegi kõik, et peksmine hästi korda läheks. Toodi hulk jämedaid vitsu, 3 surnuvankrit ja kaevatud isegi hauad valmis. Olid kõik ettevalmistused tehtud, koguti 4. dets. rahvas, vangid ja sõjavägi kahe tee haru vahele[1], varemini ehitatud kantsli juurde. Alul manitseti rahvast ja seletati, et ei tohi seaduste vastu eksida ja oma isandatele vastu hakata. Eestlased olevat maarahvas ja pidavat selleks ka jääma. Lõppeks kästi neid sõnu meeles pidada ja kodus kõigile seletada, mis vastuhakkajate karistamisel nähtud ja kuuldud. Nüüd algas läbi lipu ajamine. Karistusaluste

[1] Üks tee läks Arula mõisa, teine Pühajärve valda.

õnneks käskinud salgaülem sõdureid mõisa jämedaid vitsu mitte tarvitada ja lasknud tuua uued. Oli see tehtud, seati 500 sõdurit kahte ritta ja kõigile anti pikad vitsad kätte. Talupoegadel kästi pealmine kehapool alasti võtta ja üksteise järel sõdurite vahelt läbi minna. Iga sõdur pidi lööma läbiminejale seljale ühe vitsahoobi. Vaeseist talupojest poleks vististi keegi ellu jäänud, kui sõdureid nende heasüdamlik ülem poleks hoiatanud. See-öelnud, et talupoegi ei tohi kõvasti lüüa, nad on süütud. Siiski said talupojad tõsiselt kannatada. 500 lööki oli liig, kuigi neid ettevaatlikult jagati. Talupojad pääsesid eluga ja mõisavalitsuse poolt toodud surnuvankrid olid täiesti ülearused. Nii lõppes „Pühajärve sõda".

Õigeusku minek. Samal ajal püüdsid talupojad ka teisel teel oma seisukorda parandada. Lätimaal liikusid jutud, Venemaal olevat tühje maid veel küllalt. Ka olevat keiser loa andnud „tühjale maale" välja rännata. Maad antavat seal hinnata kõigile. Seal olevat hea elada, sest puuduvat rõhuvad mõisnikud. Rahvas pani raha mitmel pool kokku ja saatis oma saadikud Riiga kuberneri juurde järele pärima. Riias kaebasid talupojad raske teoorjuse, vakuraamatute puudumise ja viljapuuduse üle. Kaevati ka mõisa ametimeeste tigeduse ja selle üle, et mõisnikud seadusevastaselt magasiaitadest viinaajamiseks vilja võtavad. Kõigi nende kaebuste peale jagati õiguseotsijaile Riias kepi- ja mõisas vitsahoope. Koguni pool pead aeti neil karistuseks paljaks. Käidi abi otsimas ka õigeusu vaimulikkude juures. Mõni üksik neist öelnud, et maad saavad ainult need, kes lähevad nende usku. Tekkisid väga mitmesugused jutud, üks meeldivam kui teine. Räägiti, et mõisad ära jaotatavat ja rahvale maad antavat, kirikumaksud ära kaotatavat jne. Tarvis olevat ainult õigeusku minna. Neljakümnendate aastate alul ikaldas vili mitmel korral. Näljahäda oli suur. Paljud surid nälga. Hakkasid liikuma jutud, et neile, kes usku muudavad, antavat valitsuse poolt abi. Seisukord oli väga meeleheitlik. Väga paljud läksidki kreeka-katoliku usku. Viimaks selgus, et abi antakse igaühele usu peale vaatamata. Selgus ka, et usumuutmise pärast kellelegi maad ei anta. Pettumus oli suur ja rahvas hakkas õigeusust taganema. Valitsus seda aga ei lubanud, kuigi luteri kirik neid hea meelega jälle vastu oleks võtnud. Nii jäi hulk rahvast täiesti kirikuta. Inimesed naitusid laulatamata, vanemad ristisid lapsi ise jne. Nii suurendas usumuutmine meelepaha veel omalt poolt.

Talurahvaseadused 1849. ja 1856. a. Rahutused ei tekkinud ainult Pühajärve vallas, vaid ka mujal. Valitsusel oli see teada. Hakati uurima talurahva liikumise põhjusi. Liivimaa kindralkuberner seletas keisrile, et raske teo-orjus on põh-

justanud rahutused. Rahvalt on võetud maa. Renditud maade eest nõutavad orjused ja maksud käivad rahval üle jõu. Valitsus hakkaski uuendusi nõudma. Sama tegid ka mõned mõisnikud. Nad nägid, et seisukord niisugusel kujul kaua ei või kesta. Iseäranis elavalt astus talupoegade kaitseks välja Hamilkar von Fölkersahm. Ta oli välismaal ülikoolis õppinud ja seal vabamad vaated omandanud. Fölkersahm soovis, et loodaks jõukas ja vaba põllumeeste kiht, kes suu-

Mahtra sõda.

daks maad korralikult harida. Selleks nõudis ta, et kindlustataks talurahvale kasutamiseks suurem osa talumaast, mida mõisnikud ei tohiks oma tahtmise järele võõrandada. Valitsus määras komisjoni, kes pidi välja töötama seaduse, mille järgi korraldataks Liivimaa talurahva elu-olu. Selle komisjoni liikmeks oli ka Fölkersahm. Uus väljatöötatud seadus kinnitati keisri poolt 1849. a. Liivimaa talurahvaseaduse nime all. Sellele järgnes uus talurahvaseadus 1860. a., millel palju ühist eelmisega. Eestimaal edenes talurahva seisukorda parandav seaduseandlus veel aeglasemalt. Siin jõuti sama kaugele alles 1856. a., mil keiser kinnitas Eestimaa talurahvaseaduse. Nüüd sai ka Põhja-Eesti talupoeg liikumisvabaduse üle kubermangu piiri.

Mahtra sõda. Viimase seaduse maksmapanekul tekkisid

aga mitmel pool Eestimaal rahutused. Mõisnikud seletasid kohati seaduse punkte võõriti. Pealegi viibis seaduse maksmapanek. Talupojad ei tahtnud abitegu teha. Juuru kihelkonnas Mahtra mõisas ütlesid 1858. a. peremehed, et nemad sõnnikuveopäevi ei tee. Selle peale kutsuti nad mõisa. Talupojad kartsid kõige pahemat, nimelt peksu, mida tihti mõisas jagati. Nüüd oli hea nõu kallis. Talupojad tulid pühapäeval kiriku juurde ja kutsusid ka teiste valdade mehi järgmisel päeval mõisa, et Mahtra mehi peksu eest kaitseda. Rahvast tuli esmaspäeval murruna mõisa. Kui sõdurid, kes mõisa olid kutsutud, välja ilmusid, piiras rahvas nad ümber. Ootamatult tungis üks talumees ohvitseri kallale ja lõi teda. Mees lasti silmapilkselt maha. Sõdurid põgenesid, jättes talurahvale mõned püssid „sõjasaagiks". Selle järel algas mõisa rüüstamine, mida toimetasid võõrad kohalikkude talupoegade keelust hoolimata. Viimaks pääses ettevaatamatuse tõttu ka tuli lahti ja mõis põles maha.

Mahtra sõja tegelane Päären Ellman. 1895. a. ülesvõtte järgi joonistatud.

Pärast tulikahju osutas võitlusplats üsna kurba pilti: suitsevad mõisa ahervared, siin-seal surnuid ja haavatuid. Lahing oli küll võidetud, kuid otsest tulu polnud sellest mingisugust. Talupojad, kes arvati „peasüüdlasiks", vangistati. Neist mõisteti ühed sunnitööle, teised Siberisse asuma. Ülejäänud kas vabastati või anti neile ihunuhtlust. Ihunuhtlust jagati teistele hoiatuseks Mahtra mõisas.

Talurahvaseaduste tähtsus. Talurahvaseadused tõid Eesti talupojale avaramad elutingimused. Kõigepealt nõudis seadus, et kindel vahe tehtaks mõisa- ja talumaade vahel. Viimaseid ei võinud mõisnik enam talupojalt ära võtta ja oma

maadega ühendada, nagu ta seni oli vabalt teinud. Neid maid võis talupoeg oma järeletulijaile ka pärandada. Pealegi nõudis seadus, et teorendi asemele aegamööda peab astuma raharent, ning talupojal olgu õigus oma maid päriseks osta. Et raharendile üle minnes mõisnik oma maid pidi palgaliste sulastega harima, eraldati talumaadest nende ülalpidamiseks kuuendiku- ehk kvootemaa, s. o. teatud osa talumaadest (Põhja-Eestis $^1/_6$) võis mõisnik liita mõisaga. Ülejäänud maid aga ei tohtinud mõisnik kasutada muuks kui talupoegadele renditamiseks või müümiseks. Kvootemaa eraldamine oli talupoegadele suureks kahjuks, nad jäid neist maadest täiesti ilma. Siiski oli talurahvaseadustel suur tähtsus.

Raharendile üle minnes vabanes talupoeg raskest teorendist. Teol käimine võttis talupojalt aja ega lasknud teda korralikult oma põldu harida. Põld andis selle tõttu muidugi vähe saaki ja vaesus ning nälg tungisid tallu. Raharendi puhul töötas talupoeg kogu päeva hoolega oma põllul ja sügisene viljasaak suurenes märksa.

Õigus maid edasi pärandada virgutas talupoega veel omakord tööle. Ta teadis, et kui ta ise oma töövilja ei saa maitseda, siis vähemalt pärivad selle järeletulijad. Talupojal polnud enam tarvis karta, et mõisnik ta aasta või paari pärast talust minema kihutab. Pealegi andis seadus talupojale õiguse maid päriseks osta. Seda õigust hakkasid talupojad tarvitama, sest igaüks soovis iseseisvaks ja täiesti vabaks peremeheks saada.

Maade päriseksostmine. Mõnedel oli korda läinud juba varsti peale priikslaskmist talud päriseks osta. Talukohtade ostmine läks hoogu alles peale talurahvaseaduste ilmumist. Iseäranis agarad olid viljandlased. Viljandimaal olid head põllud ja rahvas elas selle tõttu jõukamalt. Pealegi oli seal linadekasvatamine hästi arenenud. Linu veeti välismaile ja maksti nendest head hinda. Nii oli viljandlastel rohkem raha ja talukohtade ostmine arenes siin kiiremini kui mujal. Tartumaal viibis kohtade ostmine osalt mitmesuguste kuulujuttude tõttu. Viljandlased aga, kes endid kuulujuttudest ei lasknud petta, hakkasid ka Tartumaal talukohti ostma. Nii asus palju jõukaid viljandlasi Tartumaale. Talude ostmine toimus nii, et osa hinda tasuti kohe, osa aga jäi võlgu. Need, kes varakult talud ostsid, maksid oma võlad varsti, sest ostuhind oli alul madal. Väga aegamööda toimus kohtade ostmine

Põhja-Eestis. Siin olid kehvad põllud ja rahvas elas palju vaesemalt.

Talude päriseksostmist takistas igal pool suurel määral mõisnikkude poliitika. Nad lasksid talusid müügile vähehaaval ja tõstsid alatasa maa hinda. Vaesemad ostjad ei suutnud ostuvõlga maksta ja paljud jäid nii oma taludest ilma. Need müüdi teistele. Kõigele sellele vaatamata edenes talude ostmine. Mõnekümne aastaga oli suurem osa talumaadest päriseks ostetud. Nii olid siis viimaks eestlased pika raske kannatuse järel vabuks ja iseseisvaiks taluomanikeks saanud, millest nad alatasa kannatlikult olid unistanud.

Valdade omavalitsus. Talude päriseksostmise järel hakkasid talupojad majanduslikult kosuma. Mõisniku valitsuse alla jäi ikkagi kogu valla varandus, ja ükski vallaametnik ei tohtinud ametisse astuda mõisniku loata. 1866. a. ilmus seadus, mis vallaomavalitsusele iseseisvuse andis. Siit peale juhtis ja korraldas valla elu ning valitses valla varandust rahva valitud volikogu ja vallavanem oma abidega. Ametnikkude ametisse astumiseks polnud enam mõisnikkude luba tarvis. Uus seadus andis talurahvale ka iseseisva kohtu, mille valis täiskogu. Nii sai vallaomavalitsus iseseisvaks.

Väljarändamine. Paljud neist, kes ei suutnud oma kehvuse pärast talusid päriseks osta, pöörasid kodumaale selja. Nad rändasid kaugele Venemaale, kus oli palju vaba ja häid maid. Kaukaasias, Volga keskjooksu-mail ja Siberis tekkisid suured eestlaste asundused. Asunikud said seal jõukaiks põllumeesteks, asusid rahvarikaste küladena, suhtlesid vastamisi, asutasid enestele koolid ja mitmesugused seltsid ning jäid nii truuks oma rahvale. Nad ei lasknud end venelaste poolt ümber rahvustada. Paljud saatsid oma pojad koguni Tartu ülikooli õppima.

Linnad. Väljarändamise kõrval Venemaale valgus osa rahvast kodumaa linnadesse, vabrikud ja teised ettevõtted andsid siin maast vabaks saanud inimestele teenistust. Sel ajal oli meie kodumaal juba hulk suuremaid tööndus-ettevõtteid, näit. Narva kuulus Kreenholmi puuvillavabrik, Sindi ja Hiiu-Kärdla kalevivabrik. Ka Tallinnas ja Tartus oli rida tööndus-ettevõtteid. Ühel ajal tööndus arenemisega kasvas ka kaubandus. Viimase arenemisele avaldasid suurt mõju raudteed. Tallinna liin ehitati 1869. ja 1870. a., Tapa-Tartu oma 1876. a. Nimetatud linnades kasvas kaubandus siit peale kiiresti. Kiiresti kasvas ka Pärnu kaubandus, milleks jõesuudme süvendamine ja muulide ehitamine kaasa mõjus.

Pärnu kaudu voolasid välismaile peaasjalikult kodumaa saadused, näit. odrad, lina, linaseemned jne. Need kaubad tulid enamasti viljarikkamaist ja jõukamaist Lõuna-Eesti maakonnist. Elav kaubitsemine põllusaadustega, mis rohkem raha talurahva kätte juhtis, soodustas talude päriseksostmisi. Eestlaste arv ja tähtsus kodumaa linnades kasvas alatasa.

1. Missuguste lootustega hakkasid talupojad teoorjusajal kohati mässama? 2. Missuguseid teoorjusaegseid talupoegade rahutusi sa tead? Millal need olid? 3. Kuhu igatsesid talupojad teoorjuse ajal välja rännata ning mispärast? 4. Kellelt käisid talupojad väljarändamise kohta teateid hankimas ja milliste tagajärgedega? 5. Miks läksid paljud eestlased neljakümnendais aastais vene õige-usku? 6. Kas usuvahetajate lootused täitusid? 7. Missugune mõisnik võitles eriti edukalt paremate talurahvaseaduste eest? 8. Missugune tema mõte sai uute talurahvaseaduste aluseks? 9. Millal ilmusid uued talurahvaseadused? 10. Miks tekkis Mahtra sõda? 11. Millised olid Mahtra sõja käik ja tagajärjed? 12. Kuidas mõjusid uued talurahvaseadused talurahva majanduslikule seisundile? 13. Kus toimus talude ostmine peagi, kus viibis ta? Mispärast? 14. Millal muutusid vallaomavalitsused mõisnikust sõltumatuks? 15. Kuhu rändasid paljud eesti talupojad? Mispärast? 16. Missugused nähtused soodustasid seitsmekümnendaist aastaist alates eriti meie linnade arenemist?

D. Rahvusriikide tekkimine L.-Euroopas.

1. Tööndusliк revolutsioon ja selle tähtsus.

Tööndusliк revolutsioon. Kui meil taludeostmine hoogu võttis, siis soodustas seda kaubitsemine välismaadega, kus tööndus oli kaugel enam arenenud kui meil ja kus oli suur nõudmine tooresainete järele. Nii veeti meie maalt linu välismaile, kus need ümber töötati riideks. Linade eest saadud raha tarvitas eesti talupoeg talude päriseksostmiseks.

Tööndusе arenemisele avaldas suurt mõju tööndusliк revolutsioon, mille Inglismaa XVIII sajandi teisel poolel üle elas. Varemini valmistati L.-Euroopas ja ka meil varasid käsitsi. Ei tuntud auru- ega elektrijõudu, ei tuntud ka masinaid. Kaubad olid kallid ja seega vähe kättesaadavad rahvale. Samal ajal kasvas aga rahvaarv ja suurenes nõudmine tarvilikkude kaupade järele. Seepärast hakati teid otsima, kuidas varasid kiiremalt ja odavamalt valmistada. Ka vaba raha oli juba küllaldaselt kogunenud rahva kätte, mida võidi ära kasutada varade valmistamise täiendamiseks ja uue tööndusvormi rajamiseks. Uuele tööndusvormile, vabrikutööndusele, paneb aluse masin. Selle tarvituselevõtmine Inglismaal tekitabki revolutsiooni tööndusеs.

Esimesed masinad ilmuvad puuvillatööndusеs. Tõuke seks

andis „ketrusenälg“: ketrajad ei suutnud kangrutele nii palju lõnga valmistada, kui seda kangrud tarvitasid. A. 1769 ehitas üks ettevõtlik habemeajaja (Arkwright) ketrusmasina, mis veejõu abil liikuma pandi. Hiljemini täiendasid seda masinat teised, mille tagajärjel uus masin andis tugeva ja peene lõnga ja tõstis tööviljakust mitmesajakordselt. Kui hiljemini ka kudumismasin leiutati ja aurumasinale James Watt'i poolt täiuslikum kuju anti, omandas vabrikutööndus kindla kuju.

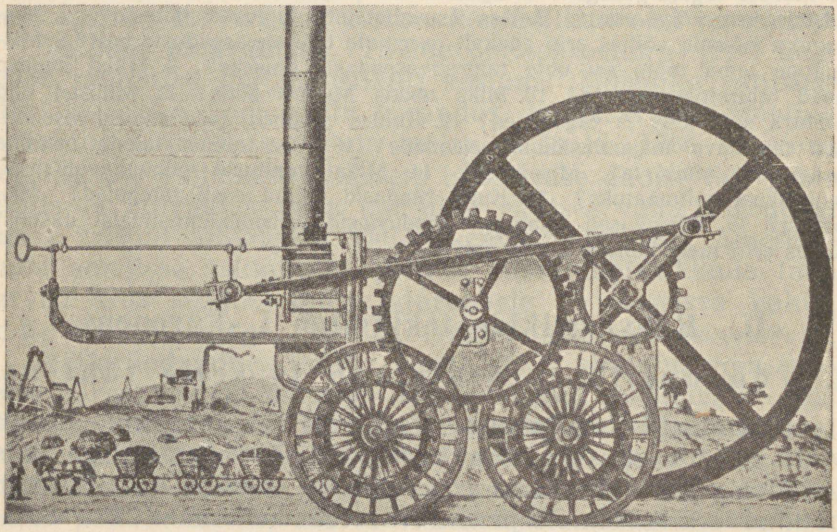

Esimene vedur.

Töölisküsimus. Uued masinad tõrjusid nüüd käsitsiketrajad ja -kudujad hoopis kõrvale. Varade valmistamine koondus nüüd ikka enam ja enam suurettevõtete, vabrikute kätte. Seetõttu vabanes palju elavat tööjõudu, kes püüdsid nüüd tööd leida vabrikutöönduses. Viimane hakkas ka odavat naiste ja laste tööjõudu kasutama. Pealegi kasvas samal ajal rahvaarv Inglismaal kiiresti. Et tööjõu pakkumine nõudmisest suuremaks kasvas, püsisid tööpalgad madalal. Ka töö ise muutus masinate tarvituselevõtmisega väsitavaks ja ühetooniliseks. Kõige selle tõttu muutus tööliste seisund halvemaks. Töölised otsisid selle põhjusi ja tulid arvamusele, et kõiges on süüdi masin. Seepärast hakkasid nad vabrikuhooneid ja masinaid purustama. Vabrikute kaitseks seati mõnes kohas üles isegi kahu-

rid. Hiljemini tulid töölised siiski otsusele, et vaevalt suudavad nad säärasel viisil oma elukorda parandada. Nad loobusid masinate purustamisest ja hakkasid organiseeruma, ametiühinguid asutama, et paremaid töötingimusi ühiselt võita. Nii tekkis vaatepiirile uus ühiseluline küsimus — töölisküsimus.

Tarvis oli ühel või teisel teel töölisi päästa nende viletsast seisundist. Ettevõtjad vabrikandid ei teinud alul selleks midagi. Üksikud töölistesõbralikud haritlased, ühes nendega isegi mõned ettevõtjad, lõid sotsialistliku õpetuse, mis nõuab maksva kapitalistliku majanduskorra kaotamist. Sotsialism nõuab, et eraomandus kaoks ja läheks ühiskonna (näit. riigi) kätte. Ühiskondlik võim arvab välja, kui palju saadusi vajab rahvas. Iga isik peab uue korra juures tööd tegema ja vastavalt sellele ka tasu saama. Nii on sotsialistlik kord täieline vastand meie aja kapitalistlikule korrale. Sotsialismi eriharuna esineb kommunism. Sotsialistid õpetavad, et iga töötegija saab tasu (saadusi) vastavalt töö hulgale ja väärtusele. Kommunistid õpetavad aga, et igaüks teeb tööd nii palju kui suudab ja nii hästi kui mõistab, kuid tarvitab saadusi nii palju kui vajab.

Sotsialism leidis ikka enam ja enam poolehoidu vabrikutööliste keskel. Praegu on suur osa neist sotsialistliku õpetuse pooldajad.

Vabrikutööndus levis Inglismaalt teistesse Euroopa maadesse, näit. Prantsusmaale, Saksamaale ja ka põhjamaadesse Ka siin kerkis päevakorrale töölisküsimus.

Valitsusvõim läheb kodanluse kätte. Teiselt poolt mõjustas tööndusliк revolutsioon linnakodanlust. Viimane oli juba enne tööndusliкku revolutsiooni võrdlemisi jõukas ja tugev. Tema käes oli kapital, tööndus ja kaubandus ning temast sõltusid suured rahvahulgad. Tööndusе arenemisega kasvas kodanluse tähtsus kordkorralt ikka suuremaks. Üks vabrik asutati teise järel. Linnad kasvasid suuremaks ja alevid muutusid linnadeks. Kõige selle juures ei olnud linnakodanlusel kuigi suurt mõju riigivalitsemisele, sest võim oli ikka veel maa-aadli käes, kes ei tahtnud oma võimust loobuda. Viimaks läks vahekord linnakodanluse (keda toetasid töölised) ja aadli vahel niivõrt teravaks, et puhkesid revolutsioonid Euroopa suuremates riikides. Nii läks riiklik võim Prantsusmaal jõuka linnakodanluse kätte 1830. a. juulirevolutsiooni tagajärjel. Juulirevolutsioon puhkes, kui üks tagurlik minister saatis

laiali rahvaesinduse ning andis uue valimisseaduse, mille järgi suurmaaomanikud oleksid omandanud rahvaesinduses suure ülekaalu. Niikuinii mittedemokraatlik rahvaesindus oleks muutunud nüüd purutagurlikuks. Samuti kaotati trüki- ja sõnavabadus. Selliste korralduste mõjul muutus meeleolu Pariisis rahutuks. Puhkes mäss, millest eriti tegevalt võtsid osa vaesemad kihid ja üliõpilased. Töölislinnajagude kitsaile ja kõveraile tänavaile ehitati barrikaadid. Kuhjati kokku kaitsevallideks liiva ja mullaga täidetud kotte ja vaate, üleskistud tänavakive, vankreid ja mööblit. Selliste barrikaadide tagant võideldi paar päeva valitsusvägedega. Sõjaväed kaitsesid valitsust loiult, paar rügementi läks koguni rahva poole üle. Varsti oli võim Pariisis mässajate käes. Uue korra loomisel tekkis mässajate keskel lahkarvamusi. Kehvemate kihtide tegelased soovisid vabariiki üldise valimisõigusega, aga suurkodanluse soovil pandi troonile uus kuningas. Tema võimu piirati küll tugevasti rahvaesindusega, kuid viimasesse lasti nüüdki ainult väga rikkaid inimesi. Nii pääsesid Prantsusmaal võimule rikkad kodanlikud kihid.

Paar aastat hiljem toimus sama nähtus Inglismaal, nimelt 1832. a., mil teostati esimene parlamendi reform. Viimane laiendas valimisõigust ja viis jõuka kodanluse riigitüürile. Nii pea kui see oli toimunud, võis tööndus- ja kaubandus-elus näha kiiret arenemist. Ehitati hoolega raudteid ja kanaleid, süvendati jõgesid ja suurendati kaubalaevastikku. Kaubandusse ja tööndusse paigutatud kapital kasvas näit. Prantsusmaal 18 aasta jooksul (1830—48) 50% võrra. Selle tulundusliku tõusu juures rikastusid eeskätt suurkapitalistid, töötavad rahvakihid said temast vähe kasu. Kõrgete sisseveotollide tõttu ei pääsenud välismaa kaubad odavalt turule ning seepärast võisid suurtöösturid võtta oma saaduste eest siseturul kõrget hinda. Samuti lasus maksukoorem rängalt vaesematel kihtidel. Töölishoolekandega olid lood halvad. Töölise tööpäev kestis Prantsusmaal näiteks 15—16 tundi ning palka ei makstud sageli rahas, vaid alaväärtuslikkudes tarbeainetes. Samal ajal ei tohtinud prantsuse töölised ühinguid asutada ega streikida. Tööndus ja kaubandus arenesid kiiresti alul Inglis- ja Prantsusmaal, hiljemini aga Saksamaal ja Itaalias.

1. Milles seisis tööndusliik revolutsioon? Millal ta algas? 2. Kes andis aurumasinale täiuslikuma kuju? 3. Milliseid muid leiutisi tead XVIII sajandist? 4. Millist mõju avaldas tööndusliik revolutsioon tööliste olukorrale ja mispärast? 5. Mida tegid töölised oma olukorra parandamiseks? 6. Mil-

lega erineb sotsialistlik kord kapitalistlikust? 7. Millega erineb kommunistide õpetus muude sotsialistide omast? 8. Missugustel põhjustel puhkes Prantsusmaal juulirevolutsioon ja mis aastal? 9. Mis tähtsus oli juulirevolutsioonil? 10. Iseloomusta lühidalt tööliste olukorda juulirevolutsiooni järel! 11. Millal läks Inglismaal võim jõuka linnakodanluse kätte? Mis tähtsus oli sellel?

2. Itaalia ühinemine.

Itaalia oli keskajal väga killustatud. Ta pinnal asus rida riike ja riigikesi. Samasugusena püsis ta ka uuel ajal. Itaalia riigikestest seisid mitmed Austria mõju all, millele kuulus ka osa Põhja-Itaaliast. Tähtsamaid Itaalia riike oli Sardiinia, kus valitses vabameelne kuningas. Ta püüdis oma riiki tugevaks teha, pühendades tõsist tähelepanu sõjaväe suurendamisele ja korraldamisele. Riiklik killunemine pani elu Itaalias seisma. Tööndus ja kaubandus ei saanud edeneda. Heade teede puudumine, rohkearvulised piirid ja tollid tegid selleks suuri takistusi. Pealegi seisid riikide eesotsas piiramata võimuga valitsejad, kes ei mõistnud oma ametnikkudega midagi oma riigi ja rahva kasuks teha. Juba XIX sajandi alul tekkis Itaalias liikumine, mille sihiks oli Itaalia iseseisvus ja ühendamine. Selle liikumisega läksid kaasa peaasjalikult linnakodanlus ja haritlased. Iseseisvuslased jagunesid kahte leeri: ühed tahtsid näha Itaaliat vabariigina, teised konstitutsioonilise monarhiana, kusjuures Itaalia ühendajaks pidi saama Sardiinia kuningas. Viimased jäid lõppeks võitjaks. Kui Sardiinia kuningaks sai Victor Emanuel II, algas kiire ja julge ettevalmistus Itaalia ühendamiseks. Tähtsat osa etendasid seejuures Sardiinia peaminister Cavour ja rahvuskangelane Garibaldi.

Cavour oli osav riigimees ja diplomaat. Ta suurendas sõjaväge, muretses sellele parema relvastise ja ehitas ning korraldas kindlusi kaitseks Austria vastu. See kõik oli suurte väljaminekutega seotud. Seepärast otsis Cavour teid riigi sissetulekute suurendamiseks. Ta andis riiklikku toetust põllumajandusele ja tööndusele, edendas raudteede ehitamist jne. Edenev põllumajandus, tööndus ja kaubandus andis rahvale tööd ja riigile suuremaid sissetulekuid. Cavour tundis siiski, et Sardiinia oma jõududega sihile ei jõua. Ta otsis Itaaliale tugevat liitlast. Selleks osutus Prantsusmaa, kellega tehti salaleping. Nüüd oli Sardiinia seljatagune kindel ja ta tegi sõjaks hoolega ettevalmistusi. 1859. a. nõudis Austria, et Sardiinia lõpetaks tema piiril oma sõjalised ettevalmis-

tused. Et Sardiinia seda ei teinud, algas Austria sõda, mida Cavour ja kuningas ootasidki. Austrial polnud sõjas õnne. Ühendatud Sardiinia ja Prantsuse väed purustasid vastase, millele järgnes rahu. Sardiinia sai enesele Lombardia Põhja-Itaalias. See oli ainult esimene samm Itaalia ühendámisel.

Itaalia isamaalased jätkasid sõjalist tegevust. Kesk-Itaalia riikides kukutas rahvas valitsused ja ühines Sardii-

Garibaldi.

niaga. Siit peale astus hoogsasse tegevusse Garibaldi, kes organiseeris enesele valitsuse toetusel vabatahtlikkude väe. Tema tuhat väljavalitud ja julget vabatahtlikku kandsid punast särki, millega nad teistest eraldusid. 1860. a. suvel sõitis ta Põhja-Itaaliast laevadega Sitsiilia randa, et Napoli riiki vallutada ja Sardiiniaga ühendada. Sitsiilia vallutamine Garibaldi poolt toimus üsna hõlpsasti, sest sealne sõjavägi ei avaldanud kuigi suurt vastupanu. Siit liikus Garibaldi üle lahe Napoli riigimandrile ja vallutas selle kerge vaevaga. Kuninga sõjavägi ei hakanudki vastu ja ühines Garibaldi vabatahtlikkudega.

Mõne päeva kestel oli kogu Lõuna-Itaalia Garibaldi võimuses. Napoli linna sisse sõitnud, võeti ta rahva poolt rõõmuhõisetega vastu. Napoli kuningas püüdis küll põgenedes laevastikku kaasa võtta, kuid see ei õnnestunud ohvitseride vastuseismise tõttu. Nad rikkusid tüürid ja lasksid vee kateldest välja. Varsti jõudsid Napolisse ka Victor Emanueli väed. Nii ühendati Itaalia riik Sardiiniaga. 1861. a. tuli Põhja-Itaalias Torinos esimene Itaalia parlament kokku, kes valis Victor Emanueli Itaalia kuningaks. Edukale rahvuslikule liikumisele vaatamata jäi väljapoole ühendatud Itaaliat ikkagi kaks tähtsat maaosa — Veneetsia ja Rooma. Viimane liideti 1870. a. Preisi-Prantsuse sõja ajal, millega Itaalia lõplikult oli ühendatud.

Cavour.

Itaalia lõpliku ühinemisega olid täide läinud rahva ja nende juhtide soovid. Itaallased võisid nüüd vabalt elada ja enesele paremat ning õnnelikumat tulevikku kindlustada.

1. Missuguseid pahesid tõi kaasa Itaalias maa killustatud olek? 2. Millal tekkis Itaalias ühendamis- ja iseseisvusliikumine? 3. Missugustesse erakondadesse jagunesid Itaalia iseseisvuslased? Milline neist võitis lõppeks? 4. Missugune Itaalia riik etendas väljapaistvat osa Itaalia ühendamisel? 5. Kes olid Itaalia ühendamise kaks silmapaistvamat tegelast? 6. Missuguseid ettevalmistusi tegi Cavour Itaalia ühendamiseks? 7. Kuidas õnnestus tal liita Lombardiat Sardiiniaga? 8. Millal ja mis viisil vallutas Garibaldi Lõuna-Itaalia? 9. Millal tuli kokku esimene ühine Itaalia parlament? Kes valiti kuningaks? 10. Millal ühendati Itaalia riigiga Rooma ja Veneetsia?

3. Saksamaa ühendamine.

Peale Itaalia oli riiklikult killustatud veel Saksamaa. Uue aja alul oli Saksamaal riike ja riigikesi üle 300. Mõned neist olid niivõrt väikesed, et nende piires ei tohitud kahurit lasta, sest kuulid oleksid lennanud üle piiri. Viini kongress vähendas küll Saksamaa riikide arvu, kuid neid jäi siiski 39 püsima. Saksamaa killustatud olek — rohkearvulised piirid ja tollid — takistas väga tunduvalt ta majanduslikku arengut. Sel ajal oli Saksamaal vabrikuid veel vähe. Vähe

arenenud oli ka kaubandus. Linnade kaubitsemine piirdus enamasti lähema ümbrusega. Suurlinnu, nagu neid leidus Inglis- ja Prantsusmaal, polnud kuigi palju. Et Saksamaa jõukus võiks kasvada, selleks oli paratamatult vajaline ta majanduslik ühinemine. Seda tundis nii linnakodanlus kui ka haritlaste pere. Üks saksa majandusteadlasist lausus: kui Saksamaa tahab tugevaks ja jõukaks saada, peab ta tollipiirid kaotama ja välismaa kaupade vastu kaitsetollid tarvitusele võtma. Tema vaated leidsid sooja poolehoidu töösturite ja kaupmeeste juures. Samast mõttest haaras kinni killustatud Preisimaa, sest osa ta maist asus Läänemere, osa Reini jõe piirkonnas. Preisimaaga ühinesid paljud kesk- ja väikeriikidest. Nii tekkis 1834. a. saksa tolliliit. Liitu kuuluvate riikide vahel toimus nüüd kaupade vahetus täiesti vabalt. Siit peale ehitati üks raudtee teise järel. Kaupade vedu kiirenes. Tööndus es võis näha suurt tõusu. Eriti arenesid riidetööndus, mäekaevandus, raua ja terase valmistamine. Linnakodanlus muutus järjest jõukamaks ja ühes sellega ka iseteadvamaks. Ta nõudis enesele poliitilisi õigusi, tahtes riigivalitsemisest osa võtta, et Saksamaa rahvuslikuks ühendamiseks kaasa mõjuda.

Saksamaa rahvusliku ühinemise mõte kerkis kujukalt päevakorrale juba 1848. a., mil Saksamaa elas üle esimese revolutsiooni. Sel aastal sundisid saksa kodanlikud ringkonnad koos töölistega mitme Saksa riigi ja riigikese valitsejaid andma uusi põhiseadusi, mis lubasid rahvaesindusele võrdlemisi suure võimu. Samuti kutsuti revolutsioonilise liikumise mõjul kokku ülesaksamaaline parlament Frankfurti, mis pidi arutama Saksamaa ühendamise küsimust. Saadikuid saabus sinna igast Saksa riigist ja riigikesest. Saadikute hulgas leidis ühinemise mõte sooja poolehoidu. Nad töötasid isegi välja uue ühise Saksamaa põhiseaduse, mis oli võrdlemisi vabameelne. Risti vastu seisid aga sellele riikide valitsejad, kes ei suutnud oma õigustest loobuda ja Saksa rahva ja riigi huvidest aru saada. Nad ei suutnud kujutella uut Saksamaad, kus riiki valitseks keiser ühes parlamendiga, mille ees valitsus on vastutav.

Saksamaa ühendamise mõttest haaras hiljemini kinni Preisimaa, mis oli sõjakamaid riike Saksamaal. Preisi kuningas suurendas agaralt sõjaväge, olles arvamusel, et kel jõud, sel ka võim. Kui ta valitsuse juhiks kutsus Bismarck'i, kes oli tuntud ainuvalitsusliku korra pooldaja, algasid hoolikad ettevalmistused Saksamaa ühendamiseks.

O. Bismarck oli pärit mõisnikuperekonnast. Nooruse saatis ta mööda oma mõisades, juhatades hoolega põlluharimist. Tema armsamaks tegevusalaks olid põllumajandus ja küttimine. „Naeris huvitab teda kaugelt rohkem kui kõik teie poliitika," olla kord tähendanud ta naine. Bismarck käis ka ülikoolis, kus ta aega mööda saatis pidudel käies ja kahevõitlusist osa võttes, nagu see tol ajal viisiks oli. Et ülikool temale vähe andis, täiendas ta oma teadmeid iseseisva ja hoolika lugemisega. Seepärast oli ta oma aja mõisnikest palju haritum ja laiema silmaringiga. Saadikuna Preisi maapäeval ja Frankfurti parlamendis paistis ta silma oma teravate kõnedega. Need olid juhitud vabameelsete vastu, kes tahtsid põhiseaduslikku korda maksma panna nii Preisikui ka Saksamaal. Bismarck oli väga vanameelne, mispärast kuningas nimetas teda kord „punaseks tagurlaseks". Bismarck oli pikka kasvu, tugev ja laiaõlaline, suurte hallide silmadega, kuid läbitungiva pilguga. Ta ei rääkinud hästi. Kui vastased ta aga ära vihastasid, siis rääkis ta elavalt ja andis väga tabavaid ja teravaid vastuseid. Seepärast kuulati teda ikka meelsasti.

Preisi valitsuse juhina tulid nähtavale Bismarck'i teised omadused. Ta oli võiduhimuline, energiline ja toore jõu austaja, olles seejuures arvamusel, et kel jõud, sel ka õigus. Tema siht oli Saksamaa ühendamine Preisi abil. Sellega ei tahtnud teine Saksa suurriik Austria leppida. Bismarck'ile oli nüüd selge, et on tarvis Austria murda ja ta Saksa riikide hulgast välja tõrjuda. Ta suurendas sõjaväge maapäeva vastuseismisest hoolimata. Seejuures käis ta oma kuulsa põhimõtte järele: „Saksamaa ühendamine ei toimu kõnede ja hääletamiste teel, vaid raua ja verega." Varsti tekkiski mõlema riigi vahel sõda, mille kaotas Austria. Preisimaa sai selle sõja tagajärjel maid juurde ja lõi pealegi Põhja-Saksa liidu, kus Preisimaa etendas juhtivat osa[1]. Bismarck ise sai liidukantsleriks.

Suurem sõda seisis veel ees, mis tõi kaasa Saksamaa lõpliku ühendamise. Põhja-Saksa liidu loomisega oli tekkinud Prantsusmaale tugev naaber, keda tuli tõsiselt arvestada. Kuulus ju sõjaka Preisi võimusesse suurem osa Saksamaast. Vahekorra halvenemiseks mõjus kaasa ka asjaolu, et Prantsuse keiser Napoleon III ei lubanud Preisimaaga ühendada nelja Lõuna-Saksa riiki, mis asusid Prantsusmaa otseses

[1] Põhja-Saksa liitu kuulusid riigid Maini jõest põhja pool.

naabruses. Vahekord mõlema riigi vahel läks kord-korralt ikka teravamaks. Sõja vastu valmistus nii üks kui teine. Viimaks kuulutas Prantsusmaa Preisile 19. juulil 1870. a. sõja. Nii algas Preisi-Prantsuse sõda.

Sõjaks oli Prantsusmaa siiski vähe ette valmistatud. Ta sõjavägi oli viletsas seisundis. Prantsusmaa pidi välja panema 750 000 sõdurit, kuid tegelikult suutis ta välja saata ainult 250 000 meest. Sõjavarustis oli halb, näit. tarvitasid prantslased eestlaetavaid, preislased aga tagantlaetavaid kiirja kaugelelaskvaid kahureid. Pealegi polnud prantslastel kindlat sõjaplaani. See oli aga sakslastel üksikasjalikult välja töötatud. Ka olid neil sõjaväed hästi välja õpetatud ja hästi varustatud.

Sõda algas ja lõppes Prantsusmaale äärmiselt õnnetult. Sakslased jõudsid prantslasist ette. Nende kolm väge, ligi 400 000 meest, liikusid 1870. a. üle piiri. Võrdlemisi lühikese ajaga olid Elsass ja Lotring nende käes. Osa Prantsuse väest (150 000) taganes Metzi kindlusse, mis vaenlase poolt varsti ümber piirati. Appitõttav vägi, kelle juures keiser Napoleon III ise viibis, pidi peale veriseid lahinguid taganema Sedani juurde, kus ta ümber piirati. Napoleon ei teadnud mis teha ja andis enese vangi. Kui teade sellest Pariisi jõudis, puhkes seal üldine meelepaha, millele järgnes riigipööre.

Saadikutekoda tunnistas Napoleoni troonilt kõrvaldatuks ja kuulutas vabariigi välja. Peale seda moodustati ajutine rahvuskaitse-valitsus. Nüüd algas uute vägede loomine. Samal ajal piirasid sakslased Pariisi ümber ja eraldasid ta nii kogu Prantsusmaast. Sõda kestis edasi, kuid lõppes siiski prantslaste kaotusega. Rahu kirjutati alla 10. mail 1871. a. Frankfurtis. Prantsusmaa kaotas Elsassi ning poole Lotringist ja pidi kolme aasta jooksul Saksamaale 5 miljardi franki kontributsiooni maksma.

Preisi-Prantsuse sõja ajal toimus Saksamaa lõplik ühinemine. Saksamaa valitsejad tulid Pariisi piiramise ajal Versailles's kokku ja kuulutasid Põhja-Saksa liidu keisririigiks. Selle järel valiti Preisi kuningas Saksa keisriks. Ühendatud Saksamaale kuulusid nüüd ka Lõuna-Saksa riigid ning Elsass ja Lotring.

Nii viis rahvuslik liikumine sakslased kauaigatsetud sihile, riiklikule ühinemisele, millele järgnes kiire majanduslik ja kultuuriline tõus.

Samal ajal kui Itaalias ja Saksamaal kasvas võimas rah-

vuslik liikumine, algas meie kodumaal ärkamisaeg, mille esile kutsus talude päriseksostmine ja linnade tõus. Seejuures ei jätnud mõju avaldamata Eesti rahvuslikule ärkamisele ka rahvuslikud liikumised L.-Euroopas.

1. Kui palju oli Saksamaal riike ja riigikesi uue aja alguses ning pärast Viini kongressi? 2. Kuidas mõjus selline killustus saksa majanduselule? 3. Millal asutati Saksa tolliliit ja miks? 4. Millal tuli kokku Frankfurti parlament ja missuguse sihiga? 5. Miks ei pooldanud Saksa riikide valitsejad Frankfurti parlamendi poolt välja töötatud ühise Saksamaa põhiseadust? 6. Missuguse mehe teeneks on Saksamaa tegelik ühendamine? 7. Mida tead Bismarcki elust, ilmavaatest ja iseloomust? 8. Mispärast puhkes sõda Preisimaa ja Austria vahel ning milline oli selle mõju Saksamaa ühendamisele? 9. Mispärast tekkis Saksa-Prantsuse sõda? 10. Maini Saksa-Prantsuse sõja peamomente! 11. Missugused olid Prantsusmaa kaotuse põhjused? 12. Millal ja kus kuulutati välja ühine Saksa keisririik? Missugused olid ühendamise tagajärjed Saksamaale? 13. Kuidas mõjus Prantsusmaa riigikorrale Saksa-Prantsuse sõda? 14. Missugused olid prantslaste kaotused Frankfurti rahu tagajärjel?

E. Eestlaste rahvuslik ärkamine.

1. Rahvahariduse eest hoolitsemine.

Rahva elu üldine ilme enne rahvuslikku ärkamist. Eestlased elasid aastasadu pärisorjuses. Nad olid oma elukoha külge kinnitatud ja härra omad. Elukoha muutmine olenes ainult mõisahärrast. Kokkupuutumisi teistega oli vähe, igaüks elas omaette. Ainult salaja peeti vahete-vahel nõu. See sündis pealegi ühe või teise mässukatse eel. Ühinguid ja ajalehti polnud. Polnud ka raamatuid ja nende lugejaid. Rahva teadmised olid väga piiratud. Mis väljaspool talu või mõisa sündis, sellest teati vähe. Liikusid ainult igasugused kuulujutud. Üht-teist kuuldi küll kirikus, kõike seda oli siiski väga vähe. Polnud rahval ka juhte, äratajaid. Niisugustes oludes eestlased endid eestlastena, ühe rahvana, ei tundnudki. Sakslased nimetasid eestlasi mittesakslasteks (ja isegi mitteinimesteks), rahvas ise end aga vana harjunud kombe järele maarahvaks. Maarahvast, seda orjade karja, ei tahtnud sakslased teisiti nimetada. Nad arvasid ja lootsid, et eestlased on orjadeks määratud ja peavad selleks jäämagi.

Siiski aegamööda muutusid olud. Eestlased said isiklikult priiks. See priius polnud esialgu kuigi suur. Koguni teise valda ei tohtinud teo-ori elama asuda mõisa loata. Teo-orjuse lõpu poole aga kaovad kitsendused. Antakse õigus linna ja ka teise kubermangu asuda. Nüüd tundsid eest-

lased endid juba vabamatena; kui nad lõppeks ka talusid hakkasid päriseks ostma, omandas elu üsna teise kuju. Endine tuimus ja alandlik meel kadus aegamööda. Eestlased muutusid jõukamaks, julgemaks ja iseteadlikumaks. Nad hakkasid endid tundma ühe rahvana, eestlastena, kes üheväärne oma seniste isandatega — sakslastega. Ühes rahva jõukusega kasvas ka rahvaharidus. Vaene inimene ei jõua oma last kooli panna ja vaene rahvas ei suuda enesele häid koole asutada.

Rahvahariduse edenemine. Eesti haridusolud hakkasid paranema peale priikslaskmist, sest talurahva vabastamise seadused nõudsid koolide asutamist. Näit. Liivimaa 1819. a. seadus nõudis, et asutataks valla- ja kihelkonnakoolid[1]. Neid pidi ülal pidama talurahvas ise. Et rahvas oli vaene, ei suutnud vallad koolide eest tarvilikult hoolitseda. Ka ei mõistnud orjusest vaevatud inimesed hariduse tähtsusest õieti veel aru saada. Mõisnikud, kelle käes oli võim ja jõud, hoolitsesid sama vähe rahvahariduse eest. Talupoeg pidi talupojaks jääma, seda koolihariduse raasukest, mis talupojad said, püüti pealegi nii anda, et neid mõisnikele sõnakuulelikeks teomeesteks kasvatada. Eestlasi ei loetud koguni saksa keele õppimise ja mõistmise vääriliseks. Alles sajandi keskel, mil rahva jõukus hakkas kasvama, tekkis kindlam huvi koolide vastu. Pealegi hakkasid ka mõisnikud ise koolide eest enam hoolitsema, võttes endi kanda osa koolide ülalpidamise kuludest. Seda sundis neid tegema rahva kreekakatoliku usku minek 40-ndail aastail. Kardeti, et talurahvas usku muutes sakslaste mõju alt vabaneb. Koolid pidid selle hädaohu kõrvaldama ja ka rahva saksastamiseks kaasa mõjuma. Kihelkonnakoolides seisis saksa keel tähtsal kohal, kooli lõpetajad rääkisid üsna vabalt oma isandate keelt.

Peale saksa keele õpetati kihelkonnakoolis veel usuõpetust, ajalugu, looduslugu ja füüsikat, aritmeetikat ja geomeetriat, eesti keelt, joonistamist ja ka vene keelt.

Saksa keelt võidi õpetada ka vallakoolides, kuid mitte sundusliku õppeainena. Vallakooli õppekava oli palju kitsam. Seal õpetati usuõpetust, laulmist, lugemist ja kirjutamist, aritmeetikat, maateadust ja vene keelt.

---

[1] Talurahva vabastamise seadus (1819) nõudis Liivimaal, et iga 500 hinge kohta pidi üks valla- ja iga 2000 hinge kohta üks kihelkonnakool olema. Eestimaa kohta nõudis sama seadus (1816), et 1000 inimese kohta tuleks üks kool.

Endisil ajul oli alati suur puudus õpetajaist. Seda puudust püüti nüüd kõrvaldada õpetajateseminare asutades. Nii asutati seminarid Valka (1849), Tartu (1873), Kuudale (1854) ja Kaarmale (1871). Seminarid lasksid iga aasta hulga noori õpetajaid välja, kes valla- ja kihelkonnakoolidesse ametisse läksid. Rahvakooli seisukord paranes ka seepärast, et koolikirjandus üsna tunduvalt täienes. Ilmus rida uusi tolle aja kohta üsna häid õpperaamatuid, näit. Jakobsoni „Kooli lugemise raamat", Kallase „Mõistlik rehkendaja", Bergmanni „Üleüldine ajalugu" jt.

Nii edenes aegamööda meie emakeelne rahvakool. Sajandi 80-ndaiks aastaiks jõudis see üsna heale järjele. Lugeda ja kirjutada oskajate arv oli palju suurem kui venelastel.

Peale rahvakoolide töötasid meie kodumaal veel keskkoolid. Need asusid linnades. Keskkoolid olid kõik puht saksa koolid. Saksakeelne oli ka Tartu ülikool, mis 1802. a. Vene valitsuse poolt asutatud[1].

1. Milline oli eestlaste rahvustunne teoorjuse ajal ja mispärast? 2. Kuidas ja mispärast mõjus teoorjuse kadumine eestlaste rahvustundele? 3. Mispärast ei hoolinud talupojad ega mõisnikud pärisorjuse aja lõpul palju koolidest? 4. Mispärast hakkasid mõisnikud pärast 40-ndate aastate käärimisi enam hoolitsema koolide eest? 5. Missuguseid aineid õpetati valla-, missuguseid kihelkonnakoolis? 6. Võrdle valla- ja kihelkonnakoolide õppeaineid meie algkooli omadega! Milliseid erinevusi märkad? 7. Missugused puht saksa koolid teotsesid ärkamisajal meie kodumaal? 8. Kus asusid õpetajateseminarid?

2. Rahvusliku tunde äratajad.

Ärkamisaja üritused.

Friedrich Faehlmann. Friedrich Reinhold Kreutzwald. Suur tulu oli koolidest siiski eestlastele. Kõigi oma aja raskustele vaatamata läks mõnedel eestlastel siiski korda nii keskkooli kui ka ülikooli pääseda ja kõrgemat haridust saada. Haridust saanutest kujunes haritlaste rühm, kes koostus esialgu peaasjalikult õpetajaist. Meie esimesi haritlasi läks sakslaste poole üle, kuna teised jäid oma rahvale truuks. Neist saidki rahva äratajad ja rahva elu edendajad. Üks niisuguseid oli arst Friedrich Faehlmann. Ta oli mõisas rahva keskel üles kasvanud ja rahvajutte tundma õppinud. Faehlmann leidis, et eesti rahvajutud pole sugugi halve-

[1] Rootsi ülikool lõpetas oma tegevuse Põhjasõja tagajärjel.

mad teiste rahvaste omist, vaid mõned neist koguni ilusamad. Ta kirjutas palju jutukesi rahva suust üles ja andis nad osalt välja. Iseäranis ilusad olid teiste hulgas „Koit ja Hämarik“ ja „Endel ja Juta“. Väljaantud rahvajutud näitasid, et eestlased pole sugugi nii andevaesed, kui seletasid sakslased.

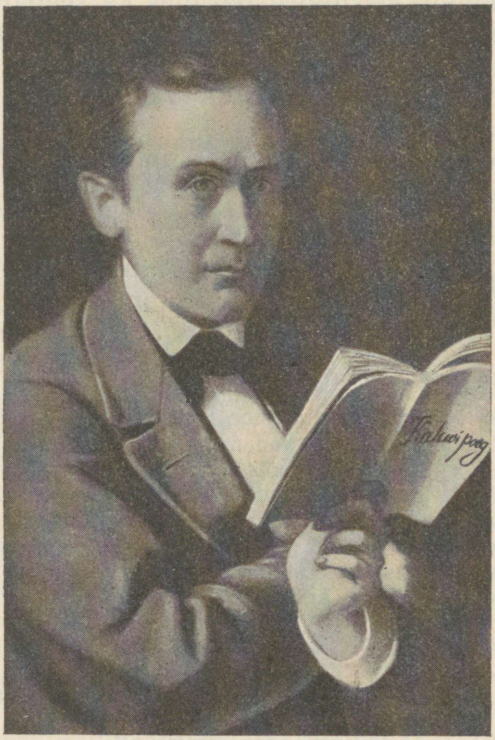

F. R. Kreutzwald.

Suurem tähtsus on kangelaslool „Kalevipojal“, mille Friedrich Reinhold Kreutzwald osalt rahvajuttude põhjal kirjutas ja 1862. a. välja andis.

Friedrich Reinhold Kreutzwald kasvas samuti üles rahva keskel, Rakvere lähedal Kaarli mõisas, kus ta isa oli aidameheks. Ta viibis siin moonakate laste keskel ja õppis tundma rahva viletsust. Samuti kuulis ta siin rahvasuust vanu jutte, mis teda köitsid. Tema meeli sütitasid iseäranis jutud Kalevipojast. Et noor Kreutzwald oli virk ja andekas, pandi ta varsti peale koduõppust kihelkonnakooli. Heade inimeste kaasabil jõudis ta viimaks nii kaugele, et keskkooligi lõpetas.

Ülikoolis olles ja hiljemini arstina Võrus töötades kogus Kreutzwald rahvajutte ja kirjutas viimaks kuulsa kangelasloo. „Kalevipoega“ luges noor ja vana. Iseäranis suure huviga lugesid seda eesti haritud pojad, kes Tartu ülikoolis õppisid. Kangelaslugu „Kalevipoega“ lugedes nägi igaüks, et eestlased on kord olnud iseseisvad ja vabad. Iseseisvuse röövisid ja rahva orjastasid võõrsilt tulnud raudrüütlid. Tek-

J. W. Jannsen.

kis soov, et eestlased võiksid sakslaste kõrval vääriliselt edeneda nii hariduslikult kui ka majanduslikult. Hakati lugu pidama oma rahvast ja kodumaast. Kangelaslugu „Kalevipoeg“ vaimustas ka meie tolle aja kirjanikke Lydia Koidulat, Kuhlbarsi ja Reinwaldi. Nende laulud kasvatasid omakord isamaalist tunnet. Oma lauludes, mis isamaale pühendatud, tuletab Koidula meelde eestlaste endist vabadust, kirjeldab selle kaotust ja loodab, et eesti rahvas jälle vabaks saab.

Rahvajuhid. J. W. Jannsen. Tähtsamate rahvusliku tunde äratajatena ja ka rahvajuhtidena esinesid Johann Woldemar Jannsen ja Carl Robert Jakobson, Jannsen oli pikemat aega Vändras õpetajaks. Asus siis aga

Pärnu Ülejõele samasse ametisse, kus ta tegevus märksa laienes. Pärnus hakkas Jannsen 1857. a. ajalehte „Perno Postimees“ välja andma. Raske oli kaht ametit pidada: õpetaja olla ja ajalehte välja anda. Pealegi oli Pärnu väike maanurga linn. Siin oli raske enesele häid haritud kaastöölisi leida. Jannsen asubki Tartu ja hakkab siin uut ajalehte „Eesti Postimeest“ välja andma. Tartu oli poole suurem ja seejuures ülikoolilinn. Siin oli kergem enesele häid kaastöölisi leida, sest ülikoolis õppis tol ajal juba rühm eesti üliõpilasi. Pealegi asus Tartu sisemaal, viljarikkas maakonnas, kus rahvas jõukamalt elas. Leht pidi siin ka enam lugejaid leidma. „Postimehes“ leidsid ruumi jutud ja naljad, siis mitmesugused teated sündmusist nii sise- kui ka välismailt. Peale selle anti õpetust, kuidas paremini võiks põldu harida, soovitati maid päriseks osta jne.

Eesti ajakirjanduse põhjendamine ja seltsielu algus. Nii pani Jannsen aluse eesti ajakirjandusele. See oli väga tähtis, sest ühendades lugejaid kasvatasid ajalehed ühistunnet, rahvuslikku vaimu. Jannseni tegevus ei piirdunud ainult ajalehe väljaandmisega. Ta asutas ka esimese eesti seltsi, nimelt „Vanemuise“ 1865. a., kus laulu, näitemängu ja õpetlikkude kõnede kaudu püüti rahvast harida. „Vanemuine“ saigi oma aja kohta tähtsaks kogunemiskohaks rahvale. „Vanemuise“ eeskujul asutati hiljemini teisteski linnades samasugused seltsid: Pärnus „Endla“, Tallinnas „Estonia“ ja Viljandis „Koit“.

Esimene laulupidu. „Vanemuise“ seltsi poolt ja Jannseni algatusel korraldati Tartus 1869. a. ka esimene üldine eesti laulupidu Liivimaa talurahva 50-aastase priiuse mälestuseks. Rahvuslik ärkamine oli juba alanud, seepärast oodati ülemaalist laulupidu igatsusega.

See oli tähtis sündmus. Üle 600 aasta oli eesti rahva vabaduse ja iseseisvuse kaotusest möödunud. See oli pikk ja raske orjuseaeg, mil elati kinnist, omaette elu. Mis sündis väljaspool mõisa, sellest polnud õieti aimugi. Mõis oli talupoja maailm. Suurel laulupeol toimus järsk pööre. Siin tuli eesti rahvas üle pika aja esimest korda ülemaaliselt kokku. Peol viibis ligi 16000 inimest. Laulupidu oli ettevõte, mis ühisel jõul korraldati.

See kasvatas ühistunnet, andis julgust ja iseteadvust. Endine orjastatud „maarahvas“ tundis end jälle ühe eesti rahvana, kellel samasugune õigus vabadusele kui igal teisel rahval. Suurel laulupeol kuuldud isamaalised laulud[1] ja

[1] Näit. Jannseni „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“.

kõned sütitasid meeli ja äratasid lootusi ning virgutasid edaspidisele tegevusele sakslaste mõju alt vabanemiseks.

Sel laulupeol leidsid kõige soojemat poolehoidu kaks suuremat eesti rahva ettevõtet: Eesti Aleksandri kool ja Eesti Kirjameeste Selts.

Aleksandri kooli mõte. Ärkamisaja tegelane, noor õpetlane Jakob Hurt nõudis oma kõnes, et haritud eestlased

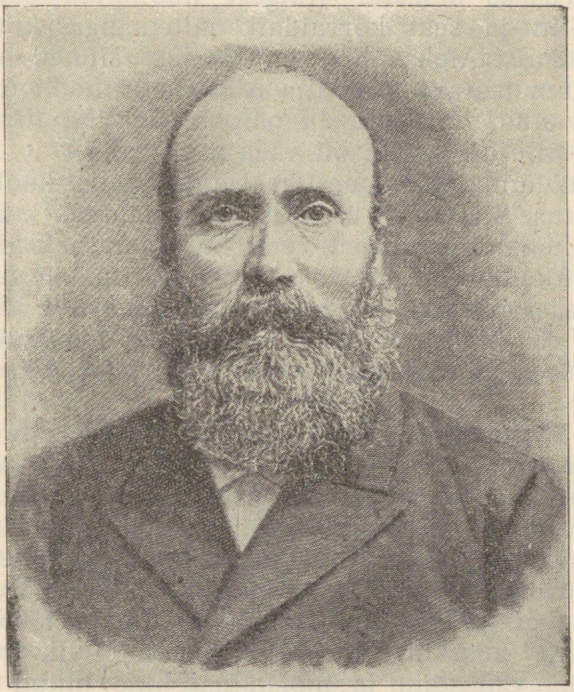

Jakob Hurt.

oma rahvale truuks jääksid ja rahvahariduse eest koolide ja heade raamatute kaudu hoolitsetaks. Edasi rõhutas Hurt, et tarvis olevat asutada kõrgem kool, kus eestlased peale kihelkonnakooli saaksid eesti keeles õpetust. Need mõtted leidsid elavat poolehoidu ja osalist teostamist lähemail aastail. Aleksandri kooli mõte oli juba ennemalt Holstre õpetaja Jaan Adamsoni poolt algatatud. Valitsuselt oli juba lubagi palutud. See tuli paar kuud peale laulupidu. Nüüd algas elav tegevus, mis rahva liikuma pani.

Kooli asutamiseks oli raha tarvis. Selleks korraldati ülemaaline korjandus. Korjandust juhtis peakomitee ühes abikomiteedega. Neid asutati üle maa igal pool. Sakslased olid Aleksandri kooli vastu. Nad ei võinud kuidagi leppida, et eestlased, kes seni olnud teiste orjad, enestele kõrgema eestikeelse kooli asutavad. Sakslaste siht oli, et eestlased saksa koolis käiksid, saksa hariduse saaksid ja sakslastega ühte sulaksid. Ka eestlaste keskel oli neid, kes Aleksandri kooli ülearuseks pidasid. Kõigest hoolimata edenes korjandus. Siin ja seal korraldati näitemänge, kontserte ja asjade loosimist Aleksandri kooli heaks. Mõned peremehed olevat koguni teatava osa vilja Aleksandri kooli õnne peale maha külvanud. Mõne aasta pärast oligi ligi 100 000 rubla koos, mis tolle aja kohta oli väga suur raha.

Siiski ei läinud korda eestikeelset kõrgemat kooli asutada. Vene valitsuse seisukoht muutus samasuguseks kui oli sakslastel. Taheti, et eestlased vene haridust saaksid ja venelastega ühte sulaksid. Aleksandri kooli asemele asutati viimaks Põltsamaale venekeelne kõrgem rahvakool. Selle peale vaatamata oli Aleksandri kooli mõttel ja korjandusel suur tähtsus. Need panid rahva liikuma ja virgutasid teda ühisele tegevusele.

Eesti Kirjameeste Selts. Teine üldine ettevõte, mis rahvast tegevusele virgutas, oli Eesti Kirjameeste Selts, mis asutati 1872. a. Asutamiskoosolekut juhatas Jannsen. Selle seltsi ülesanne oli rahva minevikku uurida, rahvale kasulikke raamatuid välja anda ja kõnede kaudu rahvast harida. Seltsi presidendiks valiti Jakob Hurt. Tema juhatusel tegi selts palju kasulikku tööd: Hurda enese ja ka teiste kaasabil korjati lugemata hulk rahvalaule, muinasjutte, vanasõnu ja mõistatusi ning muud vanavara, ka andis selts kirjandust välja.

Põllumeeseteseltsid. Seniseile seltsidele järgnesid põllumeeseteseltsid. Eestlased olid enamasti kõik põlluharijad, kes nüüdsama raskest teo-orjusest pääsenud. Tarvis oli neid üksteisele lähemale viia ja sel teel ühistunnet süvendada. Seks asutas Jannsen 1871. a. „Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi". See oli esimene põllumeeseteselts. Esimesele järgnesid varsti teised. Seltsides anti põllumeestele näitlikku juhatust, kuidas paremini põldu harida ja karja kasvatada. Samuti korraldasid seltsid ka põllutöönäitusi, kõnesid jne.

J. W. Jannsen kaotab poolehoiu. Jannsen oli, nagu nägime, tähtsam ärkamisaja tegelane. Temal oli rahva kes-

kel esialgu suur poolehoid. Mõne aja pärast aga kaotas ta selle. Mispärast? Kõigile uuendusile vaatamata oli mõisnikel meie maal ikka veel suur võim. Saksa keel oli ametlik keel, kõik ametikohad olid sakslaste käes nii kohtutes kui ka mujal, sakslased olid koguni kubernerideks ja kindralkubernerideks meie maal. Pealegi jätsid talurahvaseadused neile rea eesõigusi, näit. ainult mõisnikul oli õigus jahti pidada, kala püüda, teetegemis-orjusest olid mõisad täiesti vabad jne.

Püsima jäi ka seisuslik mõisnikest koosnev maapäev. Õigust oma saadikuid sinna saata eestlastele ei antud. Kõik see tekitas pahameelt eestlaste keskel. Jannsen oli oma tegevuses väga tagasihoidlik ja leplik sakslaste vastu. Ta nende võimu vastu välja ei astunud ja selle vähendamist ei nõudnud. Jannsen ei nõudnud oma lehes koguni teoorjuse ja ihunuhtluse kaotamist.

Ta arvas, et rahva hea käekäik oleneb rahulikust kokkuleppest sakslastega, ja manitses seepärast rahvast sõnakuulmisele. Ta ei kirjutanud mõisnikkude vastu ka siis mitte, kui rahvas maanäljas kodumaa maha jättis ja Venemaale asus elama. Tõsi ju on, et tsensuuriolud tunduvalt takistasid seda tegemast.

C. R. Jakobson. Jannseni leplik poliitika ei meeldinud väga paljudele. Seepärast pidigi Jannsen rahvajuhi koha C. R. Jakobsonile loovutama. C. R. Jakobson oli ka õpetaja, kuid suurema haridusega, julgem ja iseteadlikum. Temale ei meeldinud alandlik palumine ja kokkulepe sakslastega, seepärast sattus ta vastuollu Jannseniga. Hiljemini tekkis tal riid J. Hurdaga, kes ka pidas Jakobsoni liiga käremeelseks. Eriti ei meeldinud Hurdale Jakobsoni terav kirikuarvustamine. Eesti tähtsamates ettevõtetes, nagu Kirjameeste Seltsis ja Aleksandri kooli komitees, tekkis Hurda ja Jakobsoni pooldajaist kaks erakonda, kes oma tülidega ühistele ettevõtetele kahju tegid.

Jakobson ütles, et eesti rahvas saab enesele oma põlised õigused kätte ainult nõudes, v õ i d e l d e s. Selle vaate järele ta oma tegevuses käiski. Ta nägi, kuis meie maa sakslased oma koolide kaudu eesti lapsi püüavad endi vaimus kasvatada, neid saksastada. Saksastamine toimus ka kihelkonnakoolide kaudu, kus saksa keel oli tähtsamaks õppeaineks. Õpetajaks said sinna peaasjalikult need, kes sakslaste vastu sõbralikud ja eestlaste seltskondlikust tegevusest osa ei võtnud.

Saksastamise vastu võitles ta kõigepealt sel teel, et hakkas häid kooliraamatuid välja andma. Tähtsam neist oli ta lugemik. Selle ja teiste kaudu püüdis ta noortes äratada armastust ja lugupidamist oma rahva ja kodumaa vastu.

C. R. Jakobson rahvast majanduslikule tegevusele virgutamas. Head haridust võib saavutada ainult jõukas rahvas.

C. R. Jakobson.

Seepärast püüdis Jakobson talurahva jõukust tõsta. Ta kirjutas põllumeestele õpetlikke raamatuid põllupidamisest ja karjakasvatamisest ning õhutas neid põllumeesteseltse asutama. Oma talus kavatses ta sisse seada piimatalituse, mis pidi olema teistele eeskujuks. Rannaeestlastele soovitas ta laevu ehitada ja kauplemise teel rikkusi koguda. Eestlaste parema tuleviku kindlustamiseks oli Jakobsoni äratundmise järgi kõigest sellest siiski vähe. Tarvis oli eest-

lastele enam õigusi kätte võita. Nad peavad samasugused õigused saama kui on sakslastelgi. Jakobsoni sihid ja vaated tulid kujukalt nähtavale ta kuulsas „Kolmes isamaa kõnes" ja tema poolt Viljandis 1878. a. asutatud ajalehes „Sakalas". Viljandimaa oli kõige jõukam ja Jakobson lootis siit elavat tuge peremeeste poolt oma püüdeile. Iseäranis meeldis kõigile see, et Jakobson rahvale enam õigusi nõudis. Mõisnikud ei tahtnud sellest kuuldagi.

Märgukiri riigivalitsusele 1881. a. Jakobson ja ta poolehoidjad pöördusid seepärast valitsuse poole. Nad andsid 1881. a. riigivalitsusele märgukirja. Selles nõuti, et eestlastele õigus antaks oma saadikuid maapäevale saata ja sel teel ühevääriliselt sakslastega maa valitsemisest osa võtta. Kohtumõistmine saagu vabaks sakslaste mõju alt ja toimugu eesti keeles, sest sakslased mõistavad küll eesti keelt, eestlased saksa keelt aga mitte. Sakslaste mõju alt vabastatagu ka koolid. Siis avaneks rahvale võimalus saada ka kasulikke ilmlikke teadmisi.

Maksud ja teetegemised jaotatagu õiglaselt ära peremeeste ja mõisnikkude vahel. Seni on pidanud neid kohustisi kandma ainult peremehed. Nõuti ka, et talude ostuhind kindlaks määrataks. Sakslased tegid kõik, et eestlaste õiglased soovid täide ei läheks. Nad kujutasid eestlasi riigivastastena, keda ei võinud usaldada. Seepärast olid eestlased sunnitud oma riigitruudust eriti rõhutama. Koosolekud algasid tihti riigilaulu laulmisega.

Venestuse tulek. Eestlased panid suuri lootusi märgukirjale. Usuti, et riigi valitsus rahva nõudmised täidab. Sel korral oleks eestlaste haridus ja majanduslik elu palju kiiremalt edenenud. Kõik kujunes aga teisiti. Riigivalitsus viis 80-ndail aastail küll rea uuendusi ellu, kuid ainult selleks, et kogu maad ja rahvast venestada. Nii hakkasid venelased samasugust poliitikat ajama meie maad ja rahvast valitsedes, nagu seni olid teinud sakslased.

Vene keel hakkas maksma kohtus, koolis ja kõigis ametiasutistes. Õpetajaiks ja muudesse ametitesse seati umbkeelsed venelased. Aleksandri kooli asemele avati rahva rahaga ülekohtuselt vene linnakool. Koolides hakati peamõõku panema vene keelele, kuna eesti keele õpetamine jäi üsna kõrvaliseks asjaks. Eestlased ja eesti keel jäeti nii hoopis unustusse. Viimaks nõuti, et ka õpetamine koolis

toimuks vene keeli. Kõige selle tagajärjeks oli, et lugeda ja kirjutada oskajate arv hakkas langema[1].

Ka hakati meie tegelasi ja seltse taga kiusama. Eesti Kirjameeste Selts pandi kinni ja mõned tegelased saadeti maalt välja. Tartu nimetati ümber koguni Jurjeviks. Jakobson kõike seda ei näinud. Ta suri enne venestamist 1882. a. Seesugune Vene valitsuse teoviis äratas suurt pahameelt ja tekitas umbusaldust valitsuse kui ka venelaste eneste vastu. Leidus eestlaste keskel siiski neid, kes vene poliitikat hakkasid toetama. Nende hulgast olid tähtsamad J. Kõrv ja A. Grenzstein, „Oleviku" toimetaja. Teised seevastu ei kaotanud julgust ja püüdsid venestamisele täie jõuga vastu töötada.

1. Kes oli Fr. Faehlmann ja mille poolest on ta meile tähtis? 2. Mida tead Fr. R. Kreutzwaldi elukäigust? 3. Millest tuli Kreutzwaldi suur mõju eesti ärkamisajale? 4. Milliseid soove ja mõtteid äratas „Kalevipoeg" eestlastes? 5. Missuguseid ärkamisaegseid kirjanikke vaimustas „Kalevipoeg"? 6. Kes pani aluse eesti ajakirjandusele ja seltsielule? 7. Maini peamomente Jannseni elukäigust! 8. Millal korraldati esimene laulupidu ja mille tõttu muutus ta tähtsaks sündmuseks Eesti ajaloos? 9. Missuguse rahvusliku suurettevõtte kasuks pidas Hurt laulupeol kõne? 10. Kes oli algatanud Aleksandri kooli mõtte? 11. Kuidas korraldati rahakogumist Aleksandri koolile? 12. Mille poolest erines kavatsetud Aleksandri kool tegelikult asutatust? 13. Missuguseid ärkamisaegseid eesti seltse sa tead? 14. Milles avaldus Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus? 15. Milles avaldus põllumeesteseltside tegevus? 16. Mispärast ja kellele kaotas Jannsen oma poolehoiu? 17. Mille poolest erines Jakobsoni poliitika Jannseni omast? 18. Mida tegi Jakobson eestlaste majanduselu edendamiseks? 19. Mida nõudsid Jakobsoni pooldajad 1881. a. märgukirjas valitsuselt? 20. Milles avaldus venestamine? 21. Missugused eesti tegelased ühinesid venestamisliikumisega?

F. Üldine tõus eesti rahva elus XX saj. alguses.

1. Jaan Tõnisson. K. Päts.

Jaan Tõnisson. Venestamise vastu võitlejad koondusid Tartus ilmuva „Postimehe" ümber. Selle toimetajaks oli esialgu dr. K. A. Hermann. Ta ei mõistnud leida ühtki tõsist abinõu venestamise vastu võitlemiseks. Seepärast ei oldudki temaga rahul. 1896. a. astus „Postimehe" toimetajaks noor ja julge seltskonnategelane Jaan Tõnisson. Ta oskas enese ümber koondada palju oma aja ärksamaid tegelasi ja rahvahulki. Tõnissoni esimeseks ülesandeks oli õhutada rahvuslikku iseteadvust. Rahvast ei tohi lasta ühegi võõra

[1] Selleks mõjus kaasa ka üldine majanduslik kitsikus XIX sajandi lõpul. Huvi kooli vastu hakkas langema. Ka sakslased pöörasid 80-ndaist aastaist peale eesti koolile selja.

mõju alla langeda. Vastasel korral rahvustatakse eestlased ümber kas venelasteks või sakslasteks. Peab selle eest hoolitsema, et eestlased endid eestlastena tunneksid ja eestlasteks jääksid. On rahvas täie rahvusteadvuseni jõudnud, siis pole tal midagi karta.

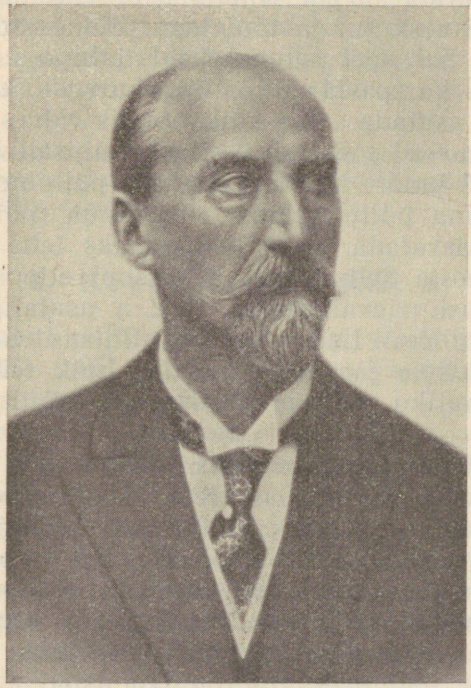

Jaan Tõnisson.

Võitlus venestamise vastu. Venestamise vastu oli raske sel ägedal surveajal võidelda. Otseteed valitsuse vastu kirjutada ja ta tegevust hukka mõista ei tohtinud keegi. Kes seda tegi, langes raske karistuse alla, pealegi võidi kergesti leht sulgeda. Siiski peeti võitlust. „Postimehes" näit. soovitati lastele emakeelt õpetada koduõpetuse kujul, sest koolis polevat aega seda teha.

Sama leht ei soovita vanemaile oma lapsi riigi poolt asutatud ministeeriumikoolidesse saata. Ta loeb paremaks vallaja kihelkonnakoole. Kerkis uuesti päevakorrale ka emakeelsete era-keskkoolide asutamine. Venestamisele vastutöötamine kandis vilja. Vähesed rahvustati venelaste poolt ümber. „Pajuvenelasi" oli meil palju vähem kui „kadakasaksu".

Tõnisson ei rõhutanud ainult rahva iseteadvuse süvendamist. Ta püüdis virgutada eestlasi, eriti põllumehi, ka edukamale tööle. Seegi pidi rahva iseteadvust tõstma. 90-ndail aastail langesid viljahinnad ja talupoja sissetulekud vähenesid. Et kitsikusest üle pääseda, soovitab Tõnisson enam tähelepanu juhtida karjakasvatamisele. Asutatagu ühispiimatalitusi Soome eeskujul ja töötatagu piima võiks ning juustuks ümber. Sel teel suureneksid talupoja sissetulekud. Tarvis olevat ka põllutöö õppekursusi korraldada ja põllutöökoole asutada. See kõik nõudis raha. Kuidas seda saada? „Postimees" soovitab eestlastel ühiselt kokku astuda ja laenuasutisi luua. Nendest saaksid põllumehed laenu ja võiksid siis oma põlluharimist süvendada (põldusid parandada, karja kasvatada, sood heinamaaks teha jne.). Tartu Eesti Põllumeeste Selts võttis Tõnissoni ettepanekul laenuasutise küsimuse päevakorrale. 1902. a. asutatigi sama seltsi eestvõttel Tartu Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisus. See oli esimene eesti pank. Sellele järgnes hiljemini hulk teisi. Niisuguse igapäevse rahuliku töö ja tegevusega jõuti üle raskeist surveaastaist.

Vastasrind. Konstantin Päts. Tõnissoni tagasihoidlik poliitika ei meeldinud paljudele. Nende etteotsa astus Konstantin Päts. Ta hakkas 1902. a. Tallinnas päevalehte „Teataja" välja andma, millel oli võrdlemisi palju lugejaid. K. Pätsi ümber koondunud eesti tegelased ei lugenud oma esimeseks ja tähtsamaks ülesandeks õhutada rahvuslikku iseteadvust. Nad tunnustasid küll rahvustunde süvendamist, kuid nõudsid seejuures puhtmajanduslikele küsimustele enam tähelepanu. Tööndusest ja kaubandusest ei kirjutavat „Postimees" üldse. Samad tegelased, muutudes hiljemini käremeelseteks, nõudsid, et ka Vene valitsuse vastu julgemalt välja astutaks.

Samal ajal, kui Jaan Tõnisson etendas juhtivat osa Lõuna-Eestis, tegi sedasama Põhja-Eestis Konstantin Päts. Suurel määral ongi tema teene, et Tallinna linnavalitsuses 1904. a. pääsesid eestlased venelastega ühinedes juhtivale kohale. See oli julge ja tähtis samm. Tallinna eestlaste võit virgutas ka teiste linnade eesti soost kodanikke julgemale tegevusele ja võitlusele. Saadi aru, et kokkuleppekatsed sakslastega, nagu tehti Tartus (1902), on asjatud. Samuti tunti, et eestlased moodustavad linnades juba küllalt tõsise jõu. Tarvis ainult seda koondada ja korraldada. Et just Põhja-Eestis enam tähelepanu juhiti puhtmajanduslikele

küsimusile ja Tallinna eestlased esimestena linna-omavalitsuse eneste kätte võtsid, on arusaadav. Tallinna oli tööndus-kaubanduslik linn. Siin oli jõukaid eestlasi enam kui kuski mujal. Kogu Põhja-Eestis oli sel ajal ligi paarsada vabrikut, kus töötas hulk töölisi. Lõuna-Eesti kandis enam põllumajanduslikku iseloomu, Põhja-Eestis seevastu oli põllumajanduse kõrval hästi arenenud ka vabrikutööndus.

Nii kasvas eestlaste seltskondlik tegevus, mis neid ette valmistas tuleviku suuremaile ülesandeile, riikliku iseseisvuse loomisele.

1. Kuidas võitles Jaan Tõnisson venestamise vastu? 2. Mida tegi Tõnisson eesti majanduselu edendamiseks? 3. Missugused erinevused olid Tõnissoni ja Pätsi poliitika vahel?

2. Revolutsioon 1905. a.

Revolutsiooni põhjused. Lähemad võimalused Eesti elu arenemiseks lõi 1905. a. revolutsioon Venemaal. See aitas kaasa üldiseks tõusuks eestlaste elus.

Vene rahvas ei olnud oma riigikorraga sugugi rahul. Riiki valitses keiser ühes hulga ametnikkudega, kes rahvast palju ei hoolinud. Rahval oli vähe õigusi. Teistes riikides oli rahval õigus oma saadikute kaudu ka riigivalitsemisest osa võtta. Venemaal aga seda polnud. Sõna-, trüki-, koosolekute-, ühingute- ja usuvabadus puudus. Ka isikupuutumatus oli tundmatu asi. Kes valitsuse vastu juhtus kõnelema või kirjutama, need areteeriti ja heideti vangikotta või saadeti maalt välja. Elanikke võis politsei arreteerida igal ajal ja pealegi põhjusi nimetamata. Valitsus mõistis rahvalt küll makse nõuda, rahvale anda aga mitte. Vähe kulutati näit. rahvahariduse peale. Seepärast oligi Venemaal kirjaoskamatute arv väga suur. Teid ehitati vähe ja olemasolevad olid korraldamata. Tööndusе ega kaubanduse eest ei hoolitsetud asjatundlikult. Kõige rohkem kulutati riigi sissetulekuist sõjaväele. Ka seda ei mõistetud hästi korraldada. 1904. a. puhkes Vene-Jaapani sõda, mis lõppes venelaste täielise kaotusega.

Revolutsiooni algus. Sõja kaotused näitasid kõigile, et riigivalitsemine on halbades kätes. Nüüd hakatigi julgemalt nõudma, et riigikorda muudetaks ja rahvale õigus antaks oma saadikute kaudu riigivalitsemisest osa võtta. Selles asjas olid ühes nõus peaaegu kõik rahvarühmad. Nii oli rahulolematus üldine. Peeti kõnesid ja korraldati koosolekuid

alguses keelust hoolimata, pärast 16. veeb. 1905. a. aga juba valitsuse loal. Selles asjas olid üliõpilased ning töölised kõige ettevõtlikumad ja julgemad.

Et riigivalitsust järeleandmisele sundida, korraldati 1905. a. sügisel üleriiklik streik. Liikumine raudteel jäi seisma, samuti ei töötanud post ja telegraaf. Töö jätsid seisma vabrikuis ka töölised.

17. okt. manifest. Kõige selle mõjul avaldas keiser Nikolai II 17. okt. (v. k.) 1905. a. manifesti, milles lubati rahvale suuri vabadusi. Selles öeldi, et kõigil on õigus vabalt oma mõtteid avaldada, koosolekuid pidada ja ühinguid asutada. Kodanikke lubati ka oma usku vabalt muuta: seni võidi küll vabalt kreeka-katoliku usku üle minna, sellest mõnda teise usku aga mitte. Manifestis oli ka öeldud, et siit peale ükski seadus ei hakka maksma riigivolikogu, s. o. rahvasaadikute heakskiitmiseta. Need üldised lubadused ei rahuldanud laiemaid rahvahulki. Seda enam, et pealinnas, Peterburis, manifesti väljakuulutamise päeval koguni rahva peale lasti. Rahutused kestsid edasi.

Revolutsiooniline liikumine Eestis. Rahutused kandusid meiegi kodumaale. Ka siin poldud Vene riigis valitseva korraga rahul. Pealegi olid meie kodumaal maaolud halvad. Talurahvale müüdi küll maid, kuid maa hind oli liiga kõrge. Seepärast jäi suurem osa rahvast maata. Viimased kas rändasid välja, või asusid linna vabrikutöölistena, või elasid maal rentnikkude, moonakate, popside ja põllutöölistena. Rahul polnud oma seisukorraga peremehed, kuid veel vähem leppisid valitsevate oludega maata inimeste hulgad ja vabrikutöölised. Liikumine algas kõigepealt linnades, kus töölised koosolekuid pidasid ja 8-tunnilist tööpäeva nõudsid. Kõige rahutumad olid töölised Tallinnas, kus töötas hulk vabrikuid. Linnadest levis liikumine maale. Algas mõisade rüüstamine ja põletamine. Paljud neist muudeti maata inimeste poolt varemeiks. Selleks mõjus osalt kaasa 28. nov. Tartus peetud üldine rahvaasemikkude koosolek, millest osa võtsid valdade ja ühingute saadikud. Koosolijate keskel puudus üksmeel. Nad jagunesid kahte rühma. Mõlemad võtsid rea otsuseid vastu. Käremeelsete otsused nõudsid, et asutaks otseteed Eesti olude ümberloomisele. Maata inimesed said sellest omamoodi aru ja asusid mõisade rüüstamisele. Nende peapüüd oli mõisade jagamine. Sellele vastasid mõisnikud vana harjunud kombe järgi: nad kutsusid Vene väed rahvast vangistama. Varsti

ilmusid sõdureist karistussalgad ja algasid mõisnikkude juhatusel kättemaksu. Mitusada inimest surmati, paljud heideti vangikotta või saadeti maalt välja. Nii summutati mõisnikkude vastu sihitud revolutsiooniline liikumine meie kodumaal.

1. Missugused olid 1905. a. revolutsiooni põhjused Venemaal üldse ja meil eriti? 2. Missuguse võttega sundisid revolutsionäärid valitsust järeleandmistele? 3. Mida lubas valitsus 17. okt. manifestis? 4. Milles avaldus revolutsiooniline liikumine maal? 5. Kuidas summutasid mõisnikud mainitud liikumise?

3. Pärast revolutsiooni.

1905. a. revolutsiooni tulemused. Sõna-, trüki- jne. vabadus. Erakondade võistlus ja selle tähtsus. Siiski oli 1905. a. liikumisest eesti rahvale kasu. Ta aitas kaasa eestlaste elu üldisele tõusule. 17. oktoobri manifesti põhjal astus mõne aja pärast riigivolikogu kokku. Saadikute valimise eel käis kihutustöö, mida tegid tekkinud erakonnad oma sihtide tutvustamiseks valijaile.

Kihutustöö ja muu erakondade tegevus vajas trüki-, sõna- ja koosolekutevabadust. Nimetatud vabadused hakkasidki maksma, kuigi piiratud kujul. Kõige selle tagajärjel muutus elu liikuvamaks, saades uut jõudu ja värskust. Eriti palju elevust tõid kaasa erakonnad ja nendevaheline võitlus. Eestis oli tol ajal kolm suuremat erakonda: Jaan Tõnissoni rahvuslik eduerakond, siis radikaalid ehk käremeelsed rahvuslased K. Pätsiga eesotsas ja sotsialistlik tööliste erakond. Viimase tähtsamaks ja juhtivaks tegelaseks oli M. Martna. Esimesed kaks erakonda nõudsid ainult osalisi parandusi mõõdukuse piirides ja tunnustasid sealjuures eraomandust. Sotsialistid õpetasid, et eraomandus peab kaduma. Vabrikud, töökojad, maa ja muu eraomandus peab ühiskonna kätte minema. Niisugusel teel kaoks ühe inimese kurnamine teise poolt. Igaüks peab tööd tegema ja tasu saama selle järele, kui palju ja kui hästi ta uusi varasid suudab luua.

Emakeelsed koolid. Hoogsamalt hakkas edenema ka meie koolielu. Emakeelele anti koolides enam õigusi. Seni sündis õpetamine esimesest õppeaastast peale vene keeles, millest õpilased väga vähe aru said. Nüüd lubati kahel esimesel õppeaastal lapsi emakeeles õpetada. Peale selle anti luba emakeelseid era-keskkoole asutada. Koolide ülevalpidamine on harilikult suurte väljaminekutega seotud. Et

raskustest üle saada, hakati haridusseltse asutama. Need asutasid koole ja pidasid neid ka üleval. Esimene eestikeelne keskkool, Eesti tütarlaste gümnaasium, asutati Tartus 1906. a. Sellele järgnesid teised. Haridusseltsid levitasid haridust ka teisel teel. Nad asutasid raamatukogusid, lugemisringe ja korraldasid üldharidusliku sisuga kõnekoosolekuid.

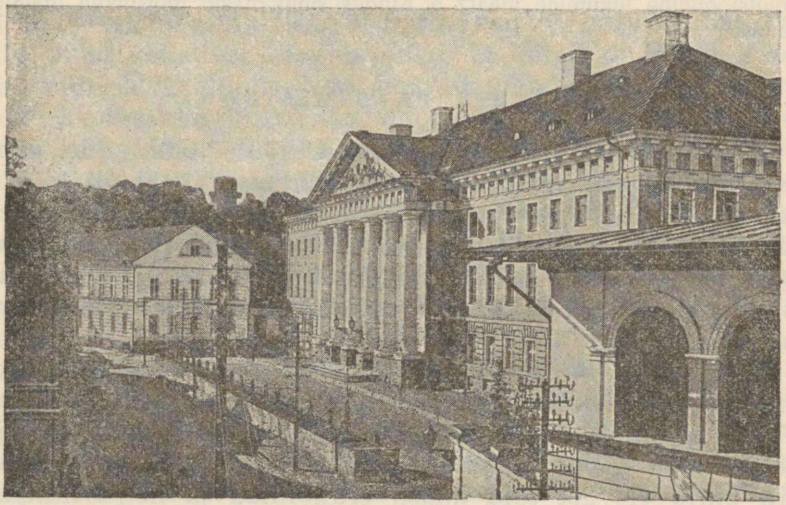

Tartu ülikool.

Eesti Kirjanduse Selts. Tähtsam seltsidest oli Eesti Kirjanduse Selts, mis asutati 1907. a. Villem Reimani eestvõttel venestamisajal suletud Kirjameeste Seltsi asemele. Tema ülesandeks on eesti keele, kirjanduse ja ajaloo uurimine ning kirjanduse arvustamine.

Selts on seni hulga väärtuslikku tööd teinud. Ta annab välja oma ülesannete teostamiseks ajakirja „Eesti Kirjandust", rääkimata raamatuist, mis iga aasta seltsi toimetusel ilmuvad. Eesti Kirjanduse Seltsi ümber koondusid kõik tolle aja tähtsamad kirjanikud ja teadlased, peaasjalikult vanema põlve esindajad.

„Noor-Eesti". Nooremad ja vabameelsemad kirjanikud asutasid juba varemalt „Noor-Eesti" rühma ja hakkasid välja andma oma töid „Noor-Eesti" albumeis, kirjanduse, kunsti ja teaduse ajakirjas „Noor-Eesti" ja ka iseseisvate raamatute kujul.

Eesti Rahva Muuseum. Aasta hiljem (1908) asutati Tartus Jakob Hurda mälestuseks Eesti Rahva Muuseum. Siin leiab aset mitte ainult meie aineline vanavara, vaid ka kirjandus ja kunst. Muuseumis peab peegelduma meie elu kõigist aegadest. Muuseumis on välja pandud tarbeasju, tööriistu, rahvarõivaid, ehteasju, kirjandust ja kunstitöid. Nii võime muuseumi kogutud asjade kaudu luua enesele selge pildi eesti rahva mineviku elu-olu kohta.

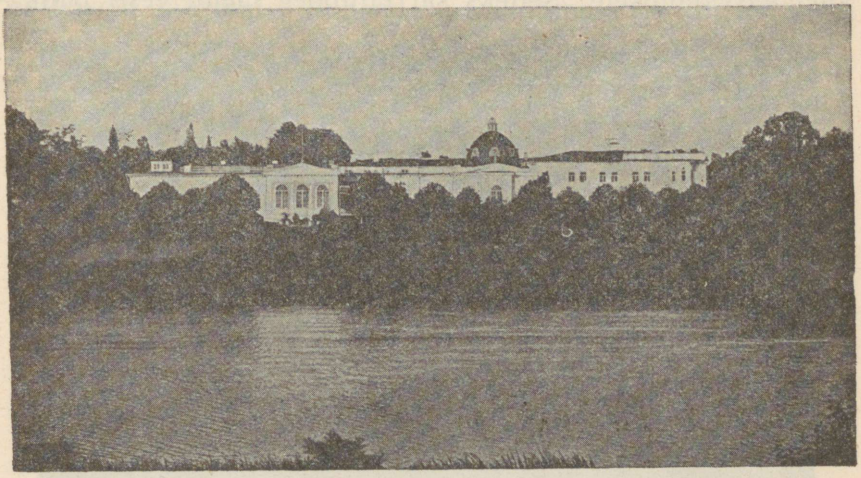

Eesti Rahva Muuseum.

Tõus majanduslikus elus. Pangad. XX sajandi alul näeme tõusu Eestis mitte ainult seltskondlikus ja vaimses, vaid ka majanduslikus elus, eriti peale 1905. a. Kuni kahekümnenda sajandini oli eestlastel raske oma põllumajandust paremale järjele tõsta. Puudus selleks kapital: rahval oli raha vähe. Laenata polnud ka kuskilt, sest eestlastel panku ei olnud. Need olid ainult sakslastel. Sinna võeti küll hea meelega eestlaste käest raha hoiule, kuid sealt laenu saada oli eestlastel väga raske. Nii olid eestlaste rahasummad, mis aastate jooksul ja suure vaevaga kogutud, sakslaste kasutada. Et sakslaste mõju alt pääseda, otsustati asutada eesti pangad. Rikkaid rahamehi eestlastel polnud, kes oleksid võinud üksi panku asutada. Seepärast tehti seda ühiselt. Nagu juba kuulsime, asutati esimene ühistegeline pank, Tartu Laenu- ja Hoiu-Ühisus, 1902. a. Selle eeskujul asutati lähemail aastail rida teisi samalaadilisi ja ka vastastikuseid krediitühinguid. Võrdlemisi lühikese ajaga tekkis

üsna tihe võrk mitmesuguseid eesti rahaasutisi, panku. Neist oli eestlastel võimalik laenu saada nii maaparanduseks kui ka tööndusliikkude ja kaubanduslikkude ettevõtete rajamiseks.

Ühispiimatalitused ja teised ühingud. Ühistegeliste rahaasutiste edu virgutas eestlasi asutama teisigi ühistegelisi ettevõtteid. Eesti teravili ei suutnud vene omaga võistelda. Vene mustmullamaad andsid head saaki ja sealt tulev vili oli palju odavam. Seepärast hakati meil suuremat rõhku panema karjakasvatamisele. Selleks sai talupoeg laenu eesti panka-

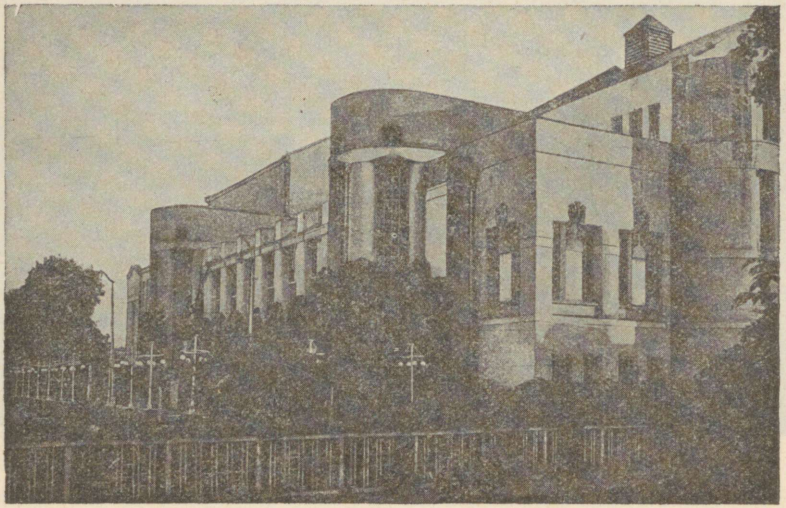

Tartu eesti teater „Vanemuine".

dest. Pankade toetusel asutati ka ühispiimatalitusi, kus piim võiks ja juustuks ümber töötati. Eesti või ja juust olid kõrge väärtusega ja seepärast otsitavad. Neid saadeti suurel määral Peterburi ja osalt ka välismaale. Karjakasvatamise edendamisega suurenesid talupoja sissetulekud ja paranes ta aineline seisukord. Praegu saadetakse eesti võid ainult Lääne-Euroopa riikidesse, näit. Inglis- ja Saksamaale. Ühispiimatalitsustega seltsisid majandus- ja tarvitajateühingud. Esimesi asutasid ainult põllumehed, et ühiselt osta põllutööriistu ja muud kaupa. Teisi asutasid aga kõik tarvitajad, et tarvisminevaid kaupu otseteed valmistajailt osta. Tarvitajateühingute siht on oma liikmeile odavat ja head kaupa muretseda. Peale seninimetatud ühingute asutati veel näit. masinatarvitajate-ühinguid, turbaühinguid jne.

Eesti põllumajandust ja karjakasvatamist aitasid edendada ka mitmesugused kursused, mis põllumeestele korraldati. Ametisse seati ka põlluteadlasi, agronoome ja karjakasvatamisinstruktoreid. Kõo mõisa asutati esimene Eesti põllutöökool.

Ühistegelise liikumise tähtsus. Ühistegelisel liikumisel ja sellega kaasas käival ainelisel tõusul oli suur mõju ka meie vaimsele elule. Kõigepealt astusid inimesed ühingute kaudu üksteisele lähemale, õppisid koos töötama ja ühiselt oma

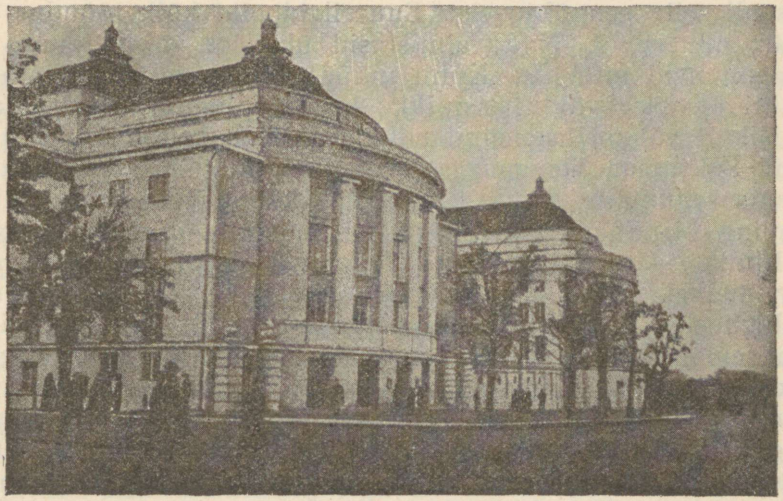

Tallinna eesti teater „Estonia".

sihte saavutama, kasvatades sel teel ühistunnet ja arendades majanduslikku elu. Teiseks võimaldasid ühistegelised raha-asutised ja üldine jõukus suurte moodsate kivist teatrimajade ehitamise. Nii ehitati Tartusse „Vanemuine", Tallinnasse „Estonia", Pärnusse „Endla" ja Valka „Säde". Ka leidsid rahaasutiste poolt toetust meie emakeelsed koolid. Neile ja teistele kasulikkudele asutistele määrasid pangad teatava osa oma iga-aastasest puhaskasust. Tõus Eesti vaimses, ühiskondlikus ja majanduslikus elus valmistas rahvast ette tuleviku iseseisva riikliku elu jaoks.

1. Missugused vabadused hakkasid Eestis pärast 1905. a. revolutsiooni maksma? 2. Missuguseid muudatusi tuli meie kooliellu pärast 1905. a.? 3. Millal ja kelle eestvõttel asutati Eesti Kirjanduse Selts? 4. Milles avaldus E. K. S.-i tegevus? 5. Mis on „Noor-Eesti" ja milles avaldus ta tegevus? 6. Millal asutati Eesti Rahva Muuseum? Missugune on ta otstarve? 7. Mis-

suguseid majanduslikke ettevõtteid tekkis Eestis pärast 1905. a. revolutsiooni? 8. Kuidas mõjus majanduslik tõus ja ühistegevus eestlaste hingeelule ja kultuurettevõtteile? 9. Missugused teatrihooned ehitati Eestis pärast 1905. a. revolutsiooni?

G. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine.

1. Maailmasõda 1914—1918.

Maailmasõja põhjused. Euroopa suurriikide vahekorrad teravnesid viimaseil aastakümneil alatasa. Majanduslik võistlus oli selle peapõhjuseks. Suurriigid olid kõik tööndus- ja kaubandusriigid. Nad valmistasid üksteise võidu kaupu ja saatsid neid müügile. Kuhu müüa? Kaupade müügi sihiga püüti üksteise võidu kasulikke kaubalepinguid teha majanduslikult vähem arenenud riikidega. Hea kaubalepingu tegi näit. Saksamaa Venemaaga peale Vene-Jaapani sõda: Saksamaa sai muu seas õiguse üsna vabalt kaupu Venemaale müüa. Leping oli Saksamaale äärmiselt kasulik, Venemaale aga kahjulik, — nii kahjulik, et Venemaal ei tohtinud selle üle kirjutadagi. Teistes suurriikides tekitas see leping muidugi pahameelt. Kasulikke kaubalepinguid püüti teha ka teiste väiksemate riikidega. Häid kaubaturge võis leida peale selle rikastes lõuna- ja idapoolsetes maades, kus elasid vähearenenud rahvad. Ka nende, s. o. asumaade pärast pidasid suurriigid võitlust. Asumaad on tähtsad mitmesugustel põhjustel. Kõigepealt võivad sinna välja rännata need, kes kodumaalt tööd ei leia. Teiseks võib sinna kaupu müüa ja sealt ka mitmesuguseid tooresaineid välja vedada.

Pinnuks silmas teistele oli just Saksamaa, kelle odavad kaubad tungisid igale poole. Samuti püüdis Saksamaa enesele uusi asumaid juurde saada. Nii muutusid vahekorrad aegamööda ikka teravamaks. Sellega käis kaasas ka riikide relvastumine, s. t. riigid seadsid endid ikka enam sõjariistu ja suurendasid nii maa- kui ka mereväge. Esirinnas sammus selles suhtes Saksamaa. Viimati puhkeski 1914. a. sõda, maailmasõda.

Sõja algus. Sõja tõukeks sai Austria-Ungari troonipärija surmamine Sarajevos ühe gümnaasiumiõpilase-serblase poolt. Selle asja kaassüüdlaseks pidas Austria-Ungari Serbiat, sest Serbia isamaalased olevat teinud Austria-Ungari vastu kihutustööd. Serbiale pandi ette äärmiselt rasked tingimused. Nende täitmine oleks kaotanud Serbia iseseisvuse. Sõda sai nii 1914. a. möödapääsetamatuks. Euroopa riigid jagunesid

kahte leeri. Ühelt poolt Austria-Ungari, Saksamaa ja mõned väiksemad riigid, teiselt poolt Serbia kaitseks Venemaa, kellega ühinesid Prantsusmaa, Inglismaa ja Itaalia. Nii ühte kui teise leeri kuuluvad riigid olid juba enne sõda üksteisega lepingus. Sõja kestel ühinesid viimastega Põhja-Ameerika Ühendriigid. Sõda oli kõige suurem, mida ajalugu tunneb, ja nõudis väga palju ohvreid. Tähtsat osa etendasid selles sõjas hiiglakahurid, kuulipildujad, lennukid, tankid ja lämmastavad gaasid. Sõda kestis kaua, lõppedes 1918. a. Saksamaa kaotusega.

Vene tsaristliku valitsuse püüd rahu teha. Sõja esimesil aastail oli Saksa sõjavägedel suur edu. Nad vallutasid osa Põhja- ja Ida-Prantsusmaast ja läänepoolse osa Venemaast. Kogu praegune Poolamaa ja lõunapoolne osa Lätimaast kuni Riia linnani langes sakslaste kätte. Selleaegsele Vene riigivalitsusele ühes keiser Nikolai II-ga paistis, et maailmasõda ei too Venemaale mingit tulu. Seepärast otsustati oma lepinglastest lahti öelda ja Saksamaaga rahu teha. Salajased läbirääkimised olid juba käimas.

Revolutsioon Venemaal 1917. a. Niisuguste riigivalitsuse kavatsustega ei olnud suurem osa vene rahvast päri. Pealegi näitasid sõjalised kaotused, et riigivalitsus on halbades kätes. Otsustati mässu tõsta ja senine valitsus kukutada. Revolutsioon puhkes 1917. a. veebruarikuul. Püüti küll sõjavägede abil rahu jälle maksma panna, kuid tagajärjeta: sõjaväed ühinesid mässajatega. 28. veebruaril kukutati keisrivalitsus ja riigi etteotsa astus Vene Ajutine Valitsus.

Viimane pidi riiki valitsema, kuni rahvasaadikuist kokku kutsutav Asutav Kogu võimu enese kätte võtab ja riigikorra kindlaks määrab. Ajutine Valitsus ei saanud aga vabalt teotseda. Ta tegevusse segas end revolutsiooni ajal tekkinud Peterburi tööliste ja sõdurite nõukogu. Viimane valvas selle järele, et Venemaa tulevane riigikord saaks töölistele meelepärane. Töölised kartsid, et võim ka uue korra puhul läheb jõukamate kätte. Pealegi nõudis tööliste nõukogu sõja rutulist lõpetamist, mida Ajutine Valitsus aga kuulda ei võtnud ja võtta ei võinudki. Ammuigatsetud sõna-, trüki-, ühingute-, koosolekute- ja ka streigivabadus pandi maksma nõukogude survel sõja-seisukorra peale vaatamata. Kaotati seisuse ja rahvuse eesõigused ja lubati uued omavalitsused maksma panna. Omavalitsus hakkas maksma koguni sõjaväes. Nii tekkis riigis nagu kaks võimu, kes teineteisega tülitsedes viisid Venemaa anarhiani.

Kerenski Ajutise Valitsuse eesotsas. Viimaks kujuneski nii, et mõõdukad jõukamate kihtide esindajad lahkusid valitsusest ja valitsuse etteotsa sai tööliste huvide kaitseja sotsialist Kerenski. Nüüd arenesid sündmused ruttu. Juba varakult enne Asutava Kogu kokkukutsumist kuulutati Venemaa demokraatlikuks vabariigiks. Igaüks püüdis antud vabadust kasutada oma huvides. Algas aeg, mida mõned nimetavad „kuldseks" ajaks. Üks kõnekoosolek järgnes teisele. Räägiti, mida süda soovis. Kõnelemishaigus tungis ka sõjaväkke. Riigikaitsest enam palju ei mõeldud.

Korralagedus sõjaväes. Korralagedus kasvas aegamööda ikka suuremaks ja võim läkski rindel viimaks sõdurite kätte. Tõsised peremehed olid sõjaväes väeosade komiteed, kes endid ülemate tegevusse segasid ja peaasjalikult käisid ainult sõdurite ja tööliste nõukogu juhtnööride järele. Kui näit. ülem andis oma väeosale käsu tuleliinile minna, siis otsustas sõdurite komitee seda käsku mitte täita: — ei olevat tarvidust, põhjust. Kauaigatsetud vabadust mõistsid kasutada käremeelsed sotsialistid, enamlased. Nad tegid tööliste ja sõdurite keskel kihutustööd, et sõda Saksamaa ja Austria-Ungariga lõpetataks. Sõjavägi oli juba mitu aastat sõdinud ja sõjast tüdinud. Seepärast olid enamlaste mõtted neile väga meele järgi.

Enamlased võimul. 1917. a. oktoobrikuul pääsesidki enamlased tööliste ja relvastatud sõdurite abil võimule. Riigi valitsemise võtsid eneste kätte enamlaste juhid Leniniga eesotsas, tuginedes sealjuures tööliste ja sõdurite nõukogudele ja komissaridele, kes koha peal valitsusevõimu esindasid. Võimule pääsedes hakkasid enamlased kommunistlikku korda maksma panema. Algas vabrikute, mõisade ja muude ettevõtete ülevõtmine ja riigi omaks tunnistamine, kuigi rahva suur enamus oli selle vastu. Kõik see sündis äärmise vägivallaga. Kes julges vastu seista, see kas vangistati või lasti jalamaid maha.

1. Mispärast olid Euroopa riikide vahekorrad enne maailmasõda teravad? 2. Mispärast vihkasid Euroopa suurriigid just Saksamaad? 3. Kuidas võis sinu arvates Vene-Saksa kaubaleping tuua kahju Venemaale? 4. Mispärast ei tohitud Venemaal kirjutada selle kaubalepingu kahjulikkusest? 5. Kas meil tohib ajakirjandus arvustada ebaõnnestunud riiklikke tehinguid? Mispärast lubatakse meil sinu arvates seda, mida tsaariaegsel Venemaal ei lubatud? 6. Missugused Euroopa riigid olid liitunud sõja puhuks? 7. Millal puhkes maailmasõda? 8. Missugune sündmus oli maailmasõja puhkemise tõeliseks tõukeks? 9. Missugune võimas suurriik Euroopast väljaspool ühines sõja ajal ühega sõdivaist pooltest? Millise poolega? 10. Miks nime-

tatakse sinu arvates 1914.—1918. a. sõda maailmasõjaks? 11. Loenda maailmasõjas tarvitusel olnud võitlusvahendeid! 12. Kummal poolel oli suur edu sõja esimesil aastail? Missuguseid alasid ta vallutas? 13. Mispärast kavatses Nikolai II eraldi rahu teha? 14. Mispärast ja missugusel aastal puhkes Venemaal veebruarirevolutsioon? 15. Kes hakkas Venemaal valitsema pärast keisririikliku korra kukutamist? 16. Missugune asutis takistas Ajutise Valitsuse teotsemist ning kuidas oli see võimalik? 17. Missugused vabadused pandi maksma tööliste ja sõdurite nõukogu survel? 18. Kuidas suhtusid tööliste ja sõdurite nõukogud sõjapidamisse? 19. Mida propageerisid enamlased sõjaväes ning mispärast oli neil edu? 20. Kuidas oli mõeldav sõjaväes sellise kihutustöö tegemine? Miks ei astunud siin vahele ohvitserid? 21. Mis arvad, kas ja mis viisil aitas Ajutine Valitsus kaasa oma tegevusega enamlaste võimulepääsemiseks? 22. Millal ja kelle abil pääsesid enamlased võimule? 23. Mida tegid enamlased võimule pääsenult kommunistliku korra läbiviimises? 24. Mispärast sinu arvates oli rahva suur enamik suurettevõtete ja mõisade riigistamise vastu?

2. Eesti vabadusvõitlus.

Eesti maavalitsemise seadus. Maapäev astub kokku ja kuulutab enda kõrgema võimu kandjaks Eestis. Eestlased olid esimesed, kes mõistsid kasutada Ajutise Valitsuse lubadust kaotada rahvuslikud kitsendused. Juba varakult töötasid eesti haritlased välja ajutise maavalitsemise ehk autonoomia seaduse, mis 12. apr. 1917. a. Vene Ajutise Valitsuse poolt kinnitati. Selle seadusega ühendati Liivimaast Eesti osa Eestimaa üheks kubermanguks, mille komissariks nimetati Jaan Poska. Maavalitsemine pidi toimuma Maavalitsuse ja Maapäeva ehk Maanõukogu kaudu, kusjuures ametnikeks pidid olema ainult eesti keelt oskajad. Omavalitsuse ülesanne oli hoolt kanda koolide, tervishoiu, teede ja maksude võtmise eest. Nii pea kui omavalitsuse-seadus oli kinnitatud, algasid maapäeva valimised. Maapäev astus kokku 14. juulil. Seega algas meie ajaloos uus ja tähtis ajajärk. Ligi 700 aastat olime maavalitsemise õigusest ilma olnud, nüüd saime selle. Maapäev valis oma liikmete hulgast maavalitsuse liikmed Konstantin Pätsiga eesotsas. Lühikese ajaga võeti Vene ametiasutistelt asjatoimetused üle ja venelaste asemele seati eesti keelt oskavad ametnikud.

Samal ajal asuti riigivalitsuse loaga eesti polkude loomisele. Valitsus lootis, et rahvuslikes polkudes on kergem sõjaväelist korda alal hoida. Maavalitsuse töö suutis kesta vaevalt kuni 28. nov. 1917. a. Selleks ajaks oli Venemaal Kerenski valitsus kukutatud ja enamlased võidule pääsenud. Nad hakkasid eesti rahva enesemääramisõigusi piirama ja tööliste ning sõdurite nõukogusid võimule seadma. Tallinna

enamlik ja peaasjalikult venelastest koosnev nõukogu Anveldiga eesotsas tegi kavatsusi, kuidas meie maavalitsust hävitada. See oli meie riigitegelastele teada. Nad leidsid, et muud pääseteed pole, kui lahti lööbuda hukkuvast Venemaast. Sama mõte leiab sooja vastukõla ka Maapäeva liikmete hulgas. Nüüd on tarvis seda mõtet võimalikult kiiresti ellu viia, sest enamlaste otsus Maapäeva laiali saata oli teada. 28. nov. 1917. a. tuli Maapäev kokku ja võttis tähtsa otsuse vastu. Ta kuulutas, et ülemaks võimukandjaks on Maapäev, kelle käske ja korraldusi tuleb täita Asutava Kogu kokkutulekuni. Selle otsusega oli Eesti lõplikult Vene riigi võimu alt lahti lööbunud.

Konstantin Päts.

Enamlased võimul. Vaevalt oli maapäev oma otsuse vastu võtnud, kui Maapäeva ruumidesse tormasid enamlased, punakaartlased, ja ajasid saadikud laiali. Mitmed neist said koguni lüüa märatsevate enamlaste poolt.

Maapäeva laialisaatmisele järgnes omavalitsuseasutiste ülevõtmine enamlaste poolt. Oma tegevuse lõpetas ka Maavalitsus.

Võim läks enamlaste kätte mitte ainult Tallinnas, vaid ka teistes linnades ja maal. Algas mõisade ja teiste ettevõtete ülevõtmine. Korraldati punakaart ja pandi käima uued „kchtud", revolutsioonilised tribunaalid. Kohut mõisteti neis nende kodanikkude üle, kes kuidagi viisi paistsid kahtlased enamlaste vastased. Kohtunikeks olid enamlaste poolt valitud mehed, kes seadusi ei tundnud ega tunnustanud. Otsused tehti oma heaksarvamise järgi ja asjaolusid arvestamata.

Eesti iseseisvus kuulutatakse välja. Enamlaste valitsus ei kestnud meie maal kuigi kaua. Vene enamlased olid rahvale rahu lubanud ja nad püüdsid seda täita. 1917. a. detsemb-

rikuus tegi Venemaa enamlik valitsus Saksamaaga vaherahu ning siis algasid nõupidamised Brestis lõpliku rahu sõlmimiseks. Paraku ei jõudnud venelased ja sakslased rahutingimuste üle kokkuleppele. Pärast pikki vaidlusi kuulutas Vene rahusaatkonna juhataja sõja ilma rahulepinguta lõpetatuks ning lahkus Brestist. Sakslased aga ei tunnustanud sellist rahutegemisviisi ning alustasid varsti uut pealetungi. Meie kodumaal igatsesid Saksa vägede tulekut enamlaste tagakiusamisi kannatavad mõisnikud. Nad saatsid isegi palve Saksa võimudele, et need tuleksid ja maa vabastaksid. Juba enne vaherahu olid saksa väed vallutanud Saaremaa. Nüüd ütlesid nad tulevat ka mandrile korra loomiseks. Eestlastele oli aga selge, et sakslased lihtsalt korra jaluleseadmisega ei lepi, vaid püüavad kogu Eestimaad Saksamaaga ühendada. Seisukord oli väga raske. Meie Maapäeva asemikud olid juba varakult nõu pidanud, kuidas eesti rahva iseseisvust välja kuulutada. Nüüd otsustati seda teha enamlaste lahkumise ja sakslaste tuleku vahel. Kiiremaks teotsemiseks loodi kolmeliikmeline päästekomitee, kelle ülesandeks jäi iseseisvuse väljakuulutamine. See läkski korda. 24. veebruaril 1918. a. ilmus Maapäevade asemikkude allkirjaga manifest, mis kuulutas Eestimaa iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Sellest päevast loetaksegi meie riigi algust. Päästekomiteesse kuulusid K. Päts, Jüri Vilms ja K. Konik. Nemad seadsid varsti kokku esimese Eesti valitsuse, mille eesotsas seisis peaminister K. Päts.

Eesti sõjavägede ülemjuhataja kindral Johann Laidoner.

Saksa okupatsiooni aeg. Esimene Eesti ministeerium püsis vaevalt öö-päeva. 25. veebruaril sammusid Saare-

maalt tulles Saksa okupatsiooniväed Tallinnasse, hoolimata Eesti iseseisvusest. Post, telegraaf ja raudteejaam võeti otseteed oma võimusesse. Teine Saksa sõjavägi liikus Lätimaa poolt ja vallutas Tartu. 3. märtsil 1918 tegid venelased lõppeks Saksamaaga Brest-Litovskis rahu. Selle rahu alusel

Aseadmiral J. Pitka.

jäi Saksamaale õigus okupeerida meie kodumaad. Ühes hilisemas lepingus ütles Venemaa end igasugustest õigustest meie kodumaa kohta lahti. Nüüd algas karm okupatsiooniaeg. Mida kõige enam kardeti, läks täide. Saksa sõjaväeline võim teotses Balti mõisnikkude näpunäidete järgi nagu võidetud maal. Tartu kohalik sakslaste ajaleht avaldas okupatsioonivägede ilmumisel kirjutise pealkirja all „Häda võidetuile". Selles sihis toimetatigi. Iseseisva Eesti Ajutine valitsus ja muud omavalitsuse-asutised aeti laiali. Valla- ja linnavalitsuste etteotsa nimetasid Saksa sõjavõimud isikuid oma äranägemise järgi. Linnapeadeks pandi tavaliselt kohalikke sakslasi, vallavanemaiks tsaariaegseid vallavanemaid.

Tegelikult oli aga linnapeadel ja vallavanemail vähe korraldamisõigusi, maad valitsesid tegelikult saksa komandatuurid. Need valvasid väiklaselt igasuguste eluavalduste järele. Raudteel sõitmiseks oli vaja komandatuurist kirjalikku eriluba. Vahel tuli oodata seda nädalate kaupa. Nii muutus pea võimatuks hädalisemategi reisude tegemine. Ka telegrafeerimiseks oli vaja eriluba, telefoni aga ei tohtinud eraisikud üldse kasutada. Kirjad liikusid äärmiselt aeglaselt, sest kõik nad

Sõdureile jõulukinke valmistamas („Ühistöö").

pidid minema läbi saksa tsensuuri. Ka eesti ajalehed allusid valjule tsensuurile. Mõõdukaltki ei tohtinud arvustada okupatsioonivõimude tegevust. Teisalt andsid Saksa võimud omalt poolt artikleid, mida eesti lehed pidid trükkima allikat mainimata, kust need artiklid saadud. Nii võis lugejas tekkida arvamus, nagu oleksid artiklis avaldatud seisukohad toimetuse omad. Neis artikleis ülistati Saksamaad, räägiti sellest tulust, mida tooks kodumaa Saksamaa alla jäämine, ning hirmutati iseseisvuse nõudjaid enamluse hädaohuga. Ajalehed, kes selliseid artikleid allikat mainimata trükkida ei tahtnud, suleti. Eesti keele asemele astus kõigis ametiasutistes saksa keel. Koolides hakati eriti palju saksa keelt õpetama. Kõigis kooles, välja arvatud alamad algkoolid, taheti saksa keelt teha õppekeeleks. Ka majanduslikult oli oku-

patsiooniaeg Eestile rängaks ajaks. Ühtelugu võeti taludelt sunniviisiliselt vilja, loomi ja muid toiduaineid ning juhiti Saksamaale, kus valitses terav toiduainete puudus.

Kõned ja koosolekud olid keelatud ränkade karistustega, mis ulatusid kuni 15-aastase sunnitööni. Suur hulk nuuskureid luuras inimese sõnade ja meelsuse järele, kas see pole vaenlik sakslastele. Eesti tähtsamad seltskonnategelased vangistati või saadeti Saksamaale vangilaagrisse, nagu toimus

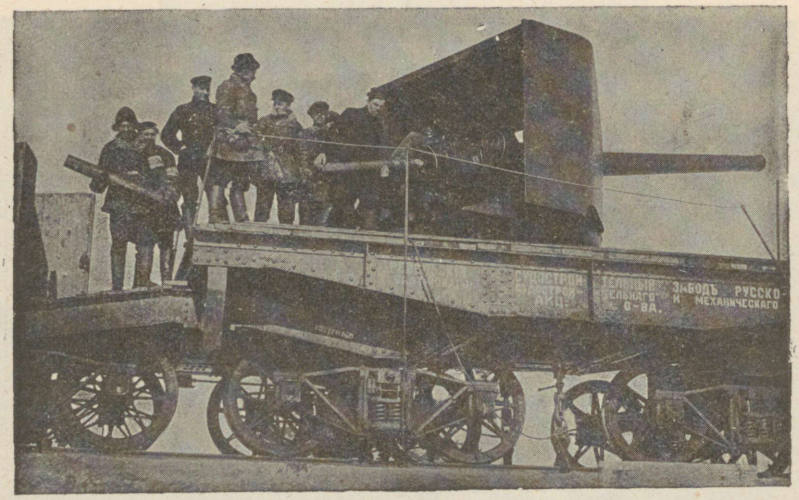

Kaugelaskja merekahur soomusrongil.

K. Pätsiga. Kui sakslased olid oma võimu kindlustanud ja rahvalt võtnud eneseavalduse võimalused, algasid eeltööd Eesti liitmiseks Saksamaaga[1].

Rahvale püüti selgeks teha, et Eestil iseseisva riigina tulevikku pole. Ta peab alistuma kas sakslastele või vene enamlastele. Hakati allkirju korjama palvekirjale, milles paluti Eestimaa Saksamaa külge liita. Õnneks ei läinud see korda. Niipalju asjast arusaamist oli eestlastel siiski. Nüüd kutsuti Riiga 12. aprillil 1918. a. ühendatud Eesti, Liivi ja Kura maapäev kokku. Sinna kutsuti ka vallavanemate esindajad. Viimased pidid kogu rahva nimel rääkima ja hääletama Eesti ühendamise poolt Saksamaaga. Ka siin ei läinud sakslaste lootused täide. Vallavanemate esindajad lugesid juba varakult koostatud protestikirja ette ja ütlesid endid

[1] Kavatseti eestlasi ja lätlasi ühendada üheks Balti hertsogiriigiks, mis seisaks Preisi kuninga valitsuse all.

sellega lahti igasugusest koostöötamisest balti mõisnikkudega. Ligi 9 kuud kestis Eestis raske Saksa okupatsiooni surve. See lõppes alles siis, kui liitriikide väed 1918. a. sügisel purustasid Prantsusmaal Saksa sõjalise jõu, millele järgnes revolutsioon Saksamaal. Algas Saksa vägede lahkumine meie maalt.

Kolonel K. Parts.

Eesti saatkond välismail. Okupatsiooni ajal töötas välismail Eesti riigi kasuks selleks saadetud saatkond. Saatkonna energilise tegevuse tagajärjel tunnustasid meie tegelikku iseseisvust Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsus. Nii oli Eestile kindlustatud liitriikide poolehoid.

Lahkuvate Saksa vägede kannul valgusid üle piiri enamlaste salgad. Nõukogude-Vene valitsus arvas olevat paraja aja kätte jõudnud, et Eestimaad jälle Vene külge liita. Üks Vene riigimees ütles: „Meie peame lahkuvate Saksa vägede

järele piirimaadesse tungima, et seal takistada kohalikkude valitsuste tekkimist. Tallinna, Riia, Liibavi peavad meie omaks saama."

Eesti sõjaväeline seisukord okupatsiooni lõppemise järel. Tegevusse astunud Ajutisel Valitsusel peaminister K. Pätsiga eesotsas oli äärmiselt raske riiki pealetungiva vaenlase vastu

Ülemleitnant J. Kuperjanov †.

Vabadussõja kangelane, kes formeeris partisanide rügemendi. Viimane oli üheks väljapaistvamaks löögiühikuks Vabadussõjas.

kaitseda. Noorel riigil polnud raha, polnud ka sõjaväge. Okupatsioonivõimud olid eesti polgud laiali saatnud ja sõjariistad ära võtnud. Selle asemel et neid tagasi anda, heideti püssilukud merre. Sama saatus sai osaks ka kahureile. Nii jätsid lahkuvad Saksa väed meid täiesti sõjariistuta. Seda tehti seks, et meie iseseisvust hävitada, mis Saksamaa vas-

taste, liitriikide poolt hiljuti leidis tunnustamist. Siiski õnnestus Ajutisel Valitsusel aegamööda kaitset luua. Püssilukud toodi merest välja, püssid ja kahurid parandati ära ning jagati riigikaitsejaile välja. Neid oli alul väga vähe. Vaenlasele võidi vastu saata vabatahtlikkude salku keskkooliõpilasist, ohvitserest ja kaitseliitlasist. Kaitseliidu asutamine kuulutati välja juba järgmisel päeval (12. nov.) peale Ajutise Valitsuse tegevusseastumist. Meie esimesed mobilisatsioonid ei andnud soovitavaid tagajärgi.

Kahurikuuli lõhkemine. Kaitsekraavis olevad sõdurid tõmbuvad varju.

Enamlaste väed tungivad Eestisse. Alul viibis ka välisabi. Seepärast pidid meie vähesed kaitsesalgad vaenlaste suuremate vägede eest taganema. Need tungisid Eestisse kahes suunas, Narva ja Pihkva kaudu. Taganedes korraldati rahvaväge ja muretseti sõjariistu, et siis venelastele vastu astuda ja ta maalt välja lüüa. Samal ajal korraldati ka abiandmist haavatuile ning sõdureile pesu ja riiete õmblemist. Kihav töö leidis aset nii linnas kui maal. Vaenlane tungis ikka enam sisemaale. Ta kätte langesid üksteise järel Narva ja Rakvere, siis Võru, Valga ja Tartu. Siit ligineti Viljandile, Paidele ja Tallinnale. See kõik toimus 28. nov. kuni 22. detsembrini 1918. a. Rasket mõju avaldas eesti rahvasse Tartu langemine 22. detsembril.

1. Millal saavutas Eesti autonoomia ja mis alusel? 2. Kuidas korraldati Eesti maavalitsemine autonoomiaseaduse päraselt? 3. Missuguseid paremusi tõi eestlastele autonoomia võrreldes senise olukorraga? 4. Miks soodustas Vene valitsus rahvuslikkude polkude loomist? Mis arvad, kas ka Eestil oli sellest kasu ja mis viisil? 5. Missugustel kaalutlustel kuulutas maapäev enda ülemaks võimukandjaks Eestis? Millal see oli? 6. Kuidas suhtusid enamlased maapäeva ja demokraatlikesse omavalitsusasutistesse? 7. Milles avaldus meil enamlaste tegevus nende võimuloleku ajal? 8. Kes kutsusid Saksa vägesid meie kodumaale? 9. Missuguse ettekääande all hakkasid Saksa väed tungima meie kodumaale? 10. Miks ei suutnud Vene

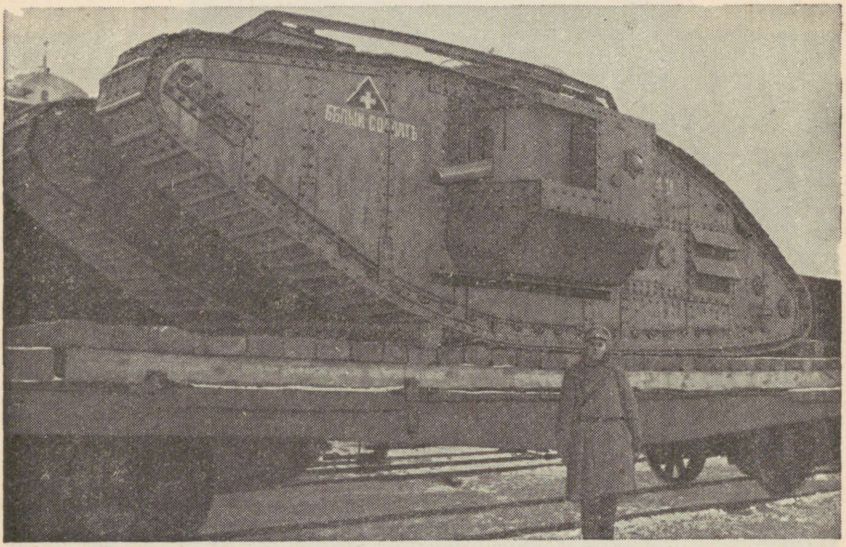

Loodekorpuse likvideerimise tõttu üks meile kuuluvaist tankidest.

väed sakslaste pealetungile vastu panna? 11. Miks ruttasid sinu arvates maapäeva vanemad Eesti iseseisvuse väljakuulutamisega just enne sakslaste tulekut? 12. Miks asutati päästekomitee? Miks oli sinu arvates maapäeva vanematekogul raskem iseseisvust välja kuulutada kui päästekomiteel? 13. Kes kuulusid päästekomiteesse? 14. Mitu aastat, kuud ja päeva on praegu möödunud Eesti iseseisvaks kuulutamisest? 15. Missuguse asutise moodustas Päästekomitee pärast iseseisvuse väljakuulutamist? Kes olid selle eesotsas? 16. Kui kaua õnnestus esimesel Eesti ministeeriumil võimul olla ning miks mitte rohkem? 17. Kui kaua kestis okupatsiooniaeg? 18. Missuguse rahulepinguga tunnustas Venemaa Saksamaa õigust Eestimaa okupeerimiseks? 19. Missugused Saksa asutised valitsesid okupatsiooni ajal maad? 20. Kuidas oli raskendatud okupatsiooni ajal sõit raudteel, telegraafi ja telefoni tarvitamine ja kirjavahetus? 21. Miks pidasid sinu arvates sakslased vajalikuks äsjamainitud takistusi? 22. Missugune keel maksis okupatsiooni ajal ametikohtades? 23. Miks taheti paljudes koolides teha saksa keelt õppekeeleks sinu arvates? 24. Missugusel viisil avaldus okupatsiooni surve eesti ajakirjandusele? 25. Miks nõudsid okupatsioonivõimud eesti

lehtedelt saksasõbraliste artiklite avaldamist allika nimetamiseta? 26. Milles avaldus okupatsioonivõimude majanduslik surve? 27. Miks keelasid sakslased kõned ja koosolekud ning vangistasid ja kiusasid taga Eesti tegelasi? 28. Miks pidasid sakslased vajalikuks eestlastelt allkirju koguda maa liitmiseks Saksamaaga? 29. Mispärast ei andnud see ettevõte loodetud tulemusi? 30. Millal ja kus püüdsid sakslased võita vallavanemate esindajaid Saksamaaga ühinemise mõtte poole? 31. Missugusele seisukohale jäid vallavanemate esindajad? 32. Kas okupatsiooniaegseid vallavanemaid võis pidada rahvuslikult hästi ärksaks elemendiks või mitte, kui mõelda sellele, et okupatsioonivõimud nad ametisse määrasid kohalikkude elanikkude hul-

Kuulipilduja „Maximi" pesa kaitsekraavis.

gast? 33. Mida näitab sinu arvates asjaolu, et võimude endi määratud tegelased on nende kavatsuste vastu? 34. Missugused sündmused olid okupatsiooni lõppemise põhjuseks? 35. Mida tegid eestlased okupatsiooni ajal oma iseseisvuse kasuks välismail? 36. Iseloomusta lühidalt eesti sõjaväelist seisukorda pärast okupatsiooniaja lõppu? 37. Kui kaugele tungisid enamlaste väed 1918. aastal?

Eestlased korraldavad sõjaväge. Vahepeal korraldati välisabi. Soomest saadi abi nii sõjariistus kui rahas, hiljemini ka vabatahtlikkudepataljoni kujul, mille lõi kolonel-leitnant Kalm. Viimane sai osava sõjavägede loojana kuulsaks Soomes, kus samuti võitlust peeti enamlaste vastu. Abi lubasid ka inglased, kes saatsid hiljemini sõjariistu ja ka oma lae-

vastiku Tallinna alla. Sõjaõnn kaldus meie poole jaanuari alguses 1919. a. Seni (22. dets. 1918. a.) oli juba loodud sõjavägede ülemjuhataja koht ja korralikud väed. Ülemjuhataja kindral Laidoneri käske pidid kõik arvestama. Maad võtnud korralagedus hakkas kaduma. Loodi ka soomusrongid. 5. jaanuaril oli neid väerinnal juba kolm. Pandi alus Kuperjanovi partisanidepataljonile ja mitmele (näit. Kalevi Maleva, Tartu ja Tallinna) kaitsepataljonile. Soomusrongide looja kapten Pitka, kes aseadmiraliks ülen-

Soomusrong tuleliinil. Kaugelaskja kahur „sülitab" tuld.

dati, korraldas mereväge, mille aluseks sai miinilaev „Lembit", mis novembrikuul sakslastelt üle võeti. Mere poolt ilmusid Tallinnat pommitama enamlaste laevad. Neile sõitis vastu inglise laevastik ja võttis enamlastelt ära (26. ja 27. dets.) kaks sõjalaeva, mis Eesti vabariigile kingiti. Seega pandi kindel alus meie sõjalaevastikule ja kindlustati pealinn mere poolt. Inglaste tegu tõstis rahva meeleolu ja lubas julgemalt tulevikku vaadata. Meie noor laevastik algas varsti oma tegevust.

Eesti väed puhastavad kodumaa vaenlastest. Hinnates vääriliselt oma jõudu algustas Eesti sõjavägi julgemalt vastupanu. Vaenlase pealetungimine pandi seisma ja ta löödi Tallinna alt tagasi. Selleks ajaks oli ka osa soome abivägesid pärale jõudnud. Üldine pealetungimine algas ülemjuhataja käsul

7. jaan. 1919. a. Narva suunas algasid pealetungi kolm soomusrongi, mida toetas mõlemal pool raudteed teotsev jalaväg. Merekaldaid pommitas samal ajal merevägi. Vaenlane taganes. 12. jaanuariks olid Tapa ja Rakvere meie vägede käes. Rakverest lahkudes olid enamlased ligi 100 elanikku maha lasknud.

Lõuna-Eestis vallutati 11. jaanuariks Mõisaküla raudteesõlm, Ruhja, Tõrva alev ja Jõgeva, kuna soomusrongid jõudsid Vägevale. Tähtsaim saavutis oli siin Tartu vallutamine.

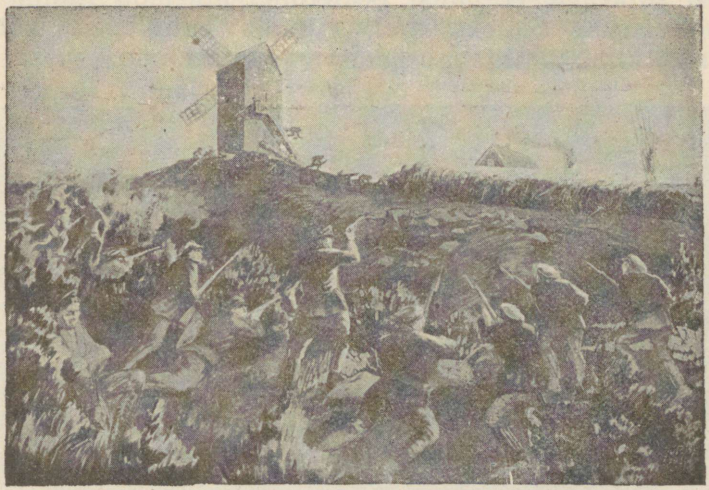

Lahing eesti vägede ja Landeswehr'i vahel.

Enne kui ülemjuhataja sai selleks vägesid koondada, liikusid soomusrongid oma ettevõtliku ja julge juhi kolonel Partsi juhatusel Tartu poole. Samas suunas liikusid ka Kuperjanovi partisanid. Seda tehti seks, et ootamatu pealetungimisega venelasis kabuhirmu tekitada ja Tartut teda varitsevast hirmsast veresaunast päästa. Ka ei saanud soomusrongid Narva poole edasi liikuda, sest Rakvere taga oli palju raudteesildu purustatud. 14. jaan. hommikul langesid meie vägede kätte Voldi jaam ja mõis ning Jänese sild Emajõel, siis Tähtvere mõis, mille järel soomusrongid Tartu jaama sõitsid, sundides taganema enamlaste soomusrongi. Selle järel vallutasid soomusrongide meeskonna rühmad ja Kuperjanovi partisanid linna. Tartu kiirest vabastamisest hoolimata olid põgenevad enamlased Tartus hirmsaimal kombel surmanud süütuid inimesi.

Kõige selle aja vältel tungisid meie väed Narva suunas edasi. Soome ja Eesti vägede ühisel pealetungimisel langes Narva meie kätte 19. jaanuaril. Et Narvat vaenlase pommitamise eest kaitseda, tungiti Jamburi suunas edasi ja asuti kaitseseisukorda.

Lõuna pool ei arenenud meie vägede tegevus nii kiiresti. Siin püüdis vaenlane koguni peale tungida ja kaotatud kohti tagasi võita. Reola mõis Tartu lähedal langeski 18. jaan. nende kätte, kuid ainult lühikeseks ajaks. Suurendati sõjaväge, et üldist pealetungi alustada Lõuna-Eesti vabastamiseks. Selleks ajaks jõudis kohale ka kolonelleitnant Kalmi „Põhja poegade" rügement.

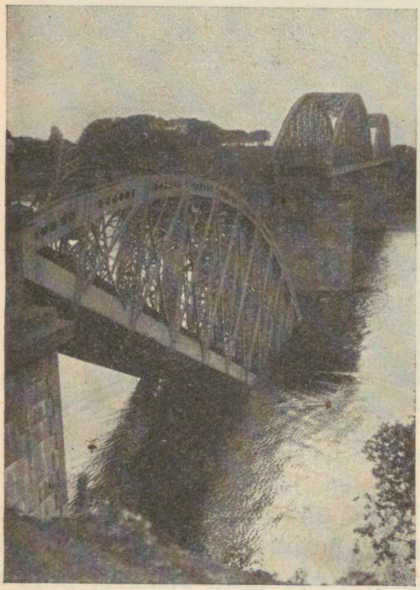

Enamlaste taganemisel purustatud raudteesild Pihkvas.

28. jaan. ilmus käsk Valga vallutamiseks. Selle ülesande teostamiseks liikusid Tartu poolt soomusrongid, Kuperjanovi partisanid, „Põhja pojad" ja Tartu kaitsepataljon. Ruhja poolt pidid Valka tungima kitsarööpalised soomusrongid. Tegelikult otsustasid Valga saatuse lahingud Paju mõisa all. Siin sõdisid meie vastu ka enamlised läti polgud. Mitmekordse pealetungimise järel vallutati 31. jaan. Paju mõis. Suurt julgust ja ettevõtlikkust osutas siin Kuperjanov. Paju mõis vallutati küll, kuid kõrge lunastushinna eest — partisanide juht Kuperjanov langes vaenlase kuuli läbi. Järgmisel päeval (1. veebr.) langes ka Valga.

Samal ajal kui Valga pärast võitlust peeti, liikusid meie teised väed Võru ja Petseri suunas. Esimene langes 1. veebr., teine 4. veebr. meie vägede kätte. Et lätlastele võimaldada endid korraldada, tungiti lõuna poole edasi ning püüti Marienburgi ja Volmarit vallutada[1]. Meie kätte langes esialgu ainult Marienburg. Nii oli Eesti oma üldpiirides 1919. a.

[1] Enamlaste väed olid ka Lätimaa oma võimusesse võtnud.

veebruari keskel vaenlaste vägedest puhas, millest vägede ülemjuhataja võis meie iseseisvuse esimesel aastapäeval 24. veebr. 1919 avalikult teatada.

Pihkva vallutamine. Enamlased ei mõelnudki Eestimaad eestlastele jätta. Nad hakkasid vähehaaval pealetungimist korraldama. Seda arvesse võttes otsustas meie vägede juhatus sõda Eesti piiridest üle viia. Seda tehti seks, et sõjaraskusi võõrale maa-alale veeretada ja eesti põlluharijaile võimalusi luua julgesti põllutööd alata. Pealegi taheti naaberrahvastele võimaldada endi korraldamist enamlaste vastu võitlemiseks. Loodi läti brigaad, vene Loodekorpus[1] ja ingerlastest ingeri vabatahtlik

Väljapanekuid Vabadussõja Muuseumis.

pataljon. Kui Loodekorpus oli korraldatud, astus ta tegevusse. Ülemjuhataja Laidoner soovitas venelastele Pihkva suunas peale tungida. Vene vägede juhatus ei võtnud seda ettepanekut kuulda ja algas pealetungimist Peterburi suunas. Et enamlased ei saaks Pihkva alt abivägesid Peterburi suuna kaitseks üle viia, käskis meie vägede ülemjuhataja Pihkva vallutada. Pihkva langes 26. mail meie kätte ja anti Loodekorpuse poolt saadetud vägedele üle. Eestlastel polnud

[1] Loodekorpus loodi vene Põhja-armeest, mille sakslased olid korraldanud enne oma lahkumist Eestimaalt. Põhja-armee ülesanne oli Pihkvat enese käes hoida.

põhjust vene linnu enda käes pidada. Pihkva vallutamine ja meie edasitungimine lõuna poole sundis enamlasi ka Lätimaad vabastama.

Lahkhelid meie vägede ülemjuhataja ja Loodekorpuse vahel. Juuni keskel 1919. a. oli seisukord Vene liinil hea. Loodekorpus oli juba Peterburi ligidale jõudnud. Vene väed seisid kogu aja eesti ülemjuhatuse all. Oma sõjalise edu peale julge olles ei tahtnud vene vägede juhatus enam kindral Laidoneri korraldusi täita, muutudes Eesti iseseisvuse vastu

Eesti vägede juhid sõjas Landeswehr'iga.
× Kindral Põdder, ×× kolonel Parts, ××× kolonel Reek.

üsna vaenlikuks. Ka ei tahtnud venelased ingerlaste omavalitsusest midagi teada, kuigi viimased olid õigustatud seda saama. Kõike seda silmas pidades ütles kindral Laidoner end korpuse juhatamisest lahti, jättes nii venelased nende eneste hoolde. See sai Loodekorpusele saatuslikuks. Viimase juhatuses algasid tülid, korpuses eneses korralagedus, kuritarvitused jne. Need väärnähtused halvasid vene vägede vastupanu-jõudu ja sundisid neid taganema, jättes võidetud maad enamlaste kätte. Et eesti väed augusti lõpul ka Pihkva kaitsest loobusid, läks see samuti enamlaste kätte. Vene vägedest ei saanud linna kaitsejaid.

Sõda Landeswehr'iga. Peale Pihkva vallutamist eesti vägede poolt ilmus meile uus vaenlane. See oli „Balti

maakaitse“ ehk „Landeswehr“. Meie maalt põgenenud sakslased olid endid Saksamaal korraldanud ja suure ning hästivarustatud sõjaväe loonud saksa sõdureist. Need sõjaväed kukutasid 1919. a. kevadel Läti vabariigi valitsuse Liibavis ja tungisid edasi põhja poole. Selle asemel, et enamlaste vastu tegevusse astuda, tungisid nad meie poolt vabastatud Lätimaad mööda ikka enam põhja poole, lähenedes Eesti vabariigi piiridele. See asjaolu sundiski osalt meie vägesid Pihkva piirilt tagasi tõmbuma ja Irboska juurde kaitse-seisukorda

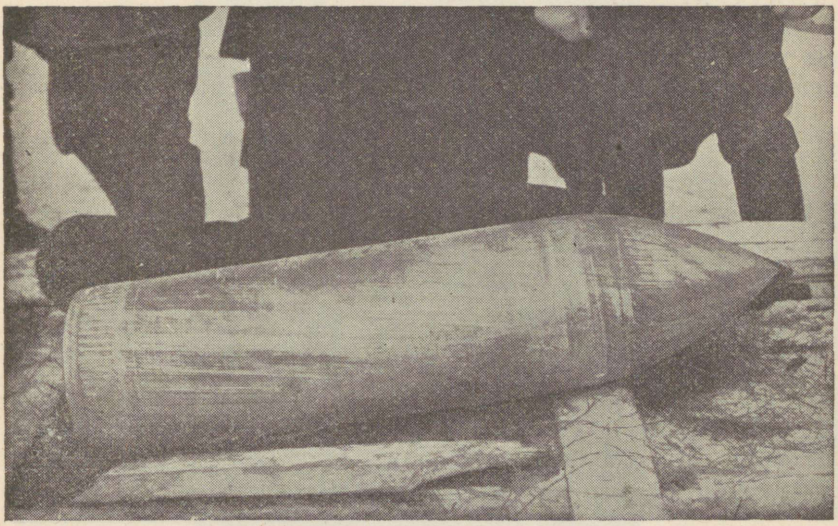

Kahurikuul (10-tolline mürsk). Niisugustega lasksid enamlased Narva linna.

asuma. Sakslaste tegevus tekitas meie vägedes ja ka rahvas ääretut meelepaha ja viha. Varsti liikusid vägede ülemjuhataja käsul meie diviisid ja soomusrongid Riia-Volmari suunas lõuna poole. Landeswehr'i vastu sõdides oli meie vägede meeleolu väga hea. Kogu vabadussõja vältusel polnud seesugust meeleolu tõusu näha kui nüüd. Paljud sõdurid, eriti aga ohvitserid, kes paranemisel haigemajades viibisid, lahkusid sealt arstide keelust hoolimata, et meie ajaloolisele vaenlasele vastu astuda ja teda otsustavalt lüüa. Vaenlane oli tehniliselt meist märksa paremini varustatud. Tal oli 117 rasket ja 78 kerget kuulipildujat ning 52 kahurit kasutada. Meil oli seevastu ainult 29 rasket ja 58 kerget kuulipildujat ning 10 kahurit. Ka polnud meil kahurite jaoks küllaldaselt laskemoona. Landeswehr'il oli aga viimast külluses; mõnes la-

hingus tarvitas ta isegi ohtrasti mürkgaasipomme. Ka olid saksa sõdurid rõivaste ja saabaste poolest väga hästi varustatud. „Meie sõdurid nägid nende kõrval välja kui hulgused," kirjutab keegi sõjakäigu kaasategija. Ka arvuliselt ja õppuse poolest olid Landeswehr'i väed meie omadest märksa tugevamad. Kuid meie sõdurite hoogsam meeleolu tegi tasa kõik puudused. Korduvate ägedate lahingute järel paisati baltisaksa väed Väina taha, kusjuures meie väed Riiani jõudsid. Sakslased olid sunnitud 1919. a. rahu paluma ja Läti vabariiki tunnustama.

Loodekorpuse väed purustatakse enamlaste poolt. Lõunas vabanenud väed saadeti nüüd idaliinile enamlaste vastu, kus seisukord kippus halvenema. Loodekorpuse väed purus-

Eesti vägede dessant Narva operatsioonis.

tati enamlaste poolt täieliselt. Ta riismed taganesid Eestimaale, kus neil sõjariistad käest võeti. Eesti vägedel olid nüüd rasked ülesanded täita. Nad pidid piiri kaitsema palju suuremate vene enamlaste vägede vastu. Loodekorpus polnud ainsaks venelastest koosnevaks väeks, mis võitles enamlaste vastu. Lõuna- ja Ida-Venemaal olid mõned vene kindralid loonud päris suured nn. „valged" väed, kes pidasid kodusõda enamlastest venelastega. Sõjavarustisega toetasid valgeid Inglismaa ja Prantsusmaa. Ka teised Euroopa riigid ei suhtunud enamlaste võimusse just sõbralikult.

Enamlaste väed hakkasid väsima kauakestnud sõdadest. Seepärast oleksid enamlased soovinud meeleldi rahu teha Eestiga ja teiste uute piiririikidega, kes olid ka Venemaaga

sõjajalal. Pärast rahutegemist oleks olnud neil kergem lüüa vene valgeid vägesid.

Enamlaste pealetung ja Tartu rahu. Et eestlastega soodsail tingimusil rahu teha, selleks püüdsid enamlased vallutada Narvat. Novembri lõpupoolel algasid nad ägedat pealetungi Narva liinil. Äge ja vahetpidamatu võitlus kestis ligi 2 kuud.

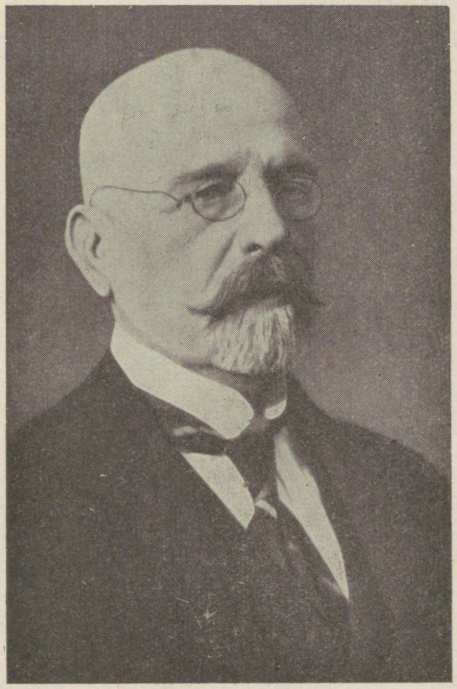

Jaan Poska †.

Üks vaenlase rünnak järgnes teisele. Kõik need löödi tagasi. Enamlaste kaotused olid suured, nende surnukehad lebasid vahel virnas meie kaevikute ees. Aga ikka jälle sunniti tüdinud sõdureid uuele pealetungile. Vahel ergutati neid viina või kokaiiniga ja sunniti isegi kuulipildujaga ähvardades rünnakule. Eesti-Vene sõda äratas üldist tähelepanu Euroopas ja aitas meie tutvustamiseks mõjuvalt kaasa. Vaatamata vaenlase jõulisele ülekaalule polnud temal mingit edu. Vaenlane purustas oma väed meie seisukohtade vastu, kaotades see-

juures pooled oma vägedest. Meie tugevus seisis vägede ülemjuhatuse poolt hästi välja töötatud kaitsekavas ja meie sõdurite teadlikus kodumaa-armastuses. Ühel ajal enamlaste

Sakalamaa langenud sõdurite au- ja mälestussammas Viljandis.
(E. Ahas: „Vabadussõja kangelaste mälestussambad" I.)

pealetungiga astus Tartus kokku Eesti-Vene rahukongress. Eesti rahusaatkonna juhiks oli siin kadunud andekas riigimees J a a n P o s k a. Eesti alustas esimesena enamlaste vastu sõdivatest riikidest rahuläbirääkimisi Venemaaga ning see-

pärast tunti Euroopas suurt huvi Tartu kongressi vastu. Hulk Euroopa ja Ameerika ajakirjanikke saabus Tartu sündmusi jälgima ning tuli isegi üks Jaapani ajakirjanik.

Alul olid enamlased õige nõudlikud. Nad tahtsid endile Põhja-Eestist põlevkivirikast Virumaa idaosa ühes Narva linnaga ning Lõuna-Eestist Petserimaad ning osa Võrumaad. Muidugi ei leppinud meie rahusaatkond selliste tingimustega. Kui venelaste rünnakud Narva liinil tulemusi ei andnud, muutusid nad aegamööda järeleandlikuks. Jõuti enam-vähem kokkuleppele tingimustes. Jõuluõhtuks 1919 oli vaherahu kava valmis ning ta allakirjutamist oodata. Seal esinesid Vene saadikud ootamatult tingimusega, et Eesti ei tohi sõjaväge pidada ega kindlustisi ehitada kümne versta laiusel maa-alal lääne pool Narva jõge. Anti mõista, et kui eestlased sellega ei lepi, siis Vene sõjavägi sunnib neid selleks. Eestlased ei võinud sellise tingimusega leppida isegi ähvarduse mõjul ning seepärast jäi pühadeks nii väga igatsetud vaherahu alla kirjutamata. Venelased paiskasid Narva rindele nüüd veel mõne diviisi juurde, nii et neil oli nüüd 40 000 tääki meie 12 700 vastu. Ka kuulipildujaid ja kahureid oli venelastel mitu korda enam kui meil. Veel kord korraldasid enamlased ägeda rünnaku, kuid kõikjal löödi nad suurte kaotustega tagasi. Lõppeks rauges pealetung. Vene väed olid nii väsinud, et nende juht kartis, et nad ei suuda väeteenistustki pidada. Nüüd andsid enamlased meie soovele järele ning 1919. a. viimsel päeval tehti vaherahu. 2. veebruaril 1920 kirjutati alla lõplik rahu, mille tingimused olid Eestile päris soodsad. Nõukogude-Venemaa oli sunnitud tunnustama meie iseseisvust, andes Eestile 15 miljonit kuldrubla ja lubades tagasi anda sõja ajal Eestist Venemaale viidud varandused (näit. ülikooli ja teised varandused). Eesti lubas aga Venemaale oma vabasadamad[1] avada, mis tegelikult sündiski.

1. Mida tegid eestlased oma sõjaväe korraldamiseks? 2. Missugused välismaad andsid meile sõjalist abi ning missugusel kujul? 3. Millal algas eesti vägede hoogne pealetung? 4. Missugused väeosad teotsesid koos Viru rindel? 5. Missugused tähtsamad punktid langesid meie vägede kätte 19. jaanuarini 1919? 6. Kuidas toimus Tartu ja kuidas Valga vallutamine? 7. Millal oli kogu Eesti vaenlase vägedest puhastatud? 8. Miks otsustas meie vägede juhatus kanda sõja väljapoole Eesti piire? 9. Missugused naaberrahvastest väeosad moodustati meil koos eestlastega võitlemiseks? 10. Missuguseid linnu vallutasid eestlased väljaspool kodumaa piire? 11. Kui kau-

[1] Vabasadam on sadam, millest võib kaupu läbi vedada tolliraha maksmata.

gele oli tunginud juunis 1919 Loodekorpus? 12. Mispärast tekkisid hõõrdumised meie vägede ülemjuhataja ja Loodekorpuse vahel? Millega need lõppesid? 13. Kuidas käis hiljemini Loodekorpuse käsi? 14. Mis arvad,

Vabadussõjas langenud sõdurite ausammas Pärnus. (Detail.)
(E. Ahas: „Vabadussõja kangelaste mälestussambad" I.)

mille poolest oli Loodekorpus Eestile kasulik, mille poolest mitte? 15. Mis oli Landeswehr? 16. Mispärast tekkis meil sõda Landeswehriga? 17. Võrdle Eesti ja Landeswehri suurrelvade arvu! Mitu korda ja mitme võrra oli Landeswehril enam kuulipildujaid (mitmes liigis) ja kahureid? 18. Miks jäid sinu arvates meie väed võitjaiks, hoolimata Landeswehri paremast

relvastisest? 19. Miks tundsid sinu arvates eestlased erilist viha Landeswehri vastu? 20. Kui kaugele tõrjusid meie väed Landeswehri? 21. Missuguseid tagajärgi andis meie vägede võit naaberriigile Lätile? 22. Miks alustasid venelased novembris ägedat pealetungi Narva liinil? 23. Miks tahtsid enamlased teha Eestiga rahu? 24. Milline oli enamlaste pealetungi saatus? 25. Mispärast ei andnud enamlaste pealetung soovitud tulemusi? 26. Millal algasid Tartu rahuläbirääkimised? 27. Kes oli Tartus Eesti rahusaatkonna juhiks? 28. Missuguste nõudmistega esinesid esmalt enamlased? 29. Miks loobusid nad sinu arvates hiljemini neist nõudmisist? 30. Mispärast ei kirjutatud jõuluõhtul rahu alla? 31. Kuidas püüdsid enamlased oma vaherahu tingimusi läbi suruda? Millised olid selle püüde tulemused? 32. Millal sõlmiti Tartus vaherahu ja millal rahu? 33. Milline oli Tartu rahu sisu? 34. Mispärast äratasid Tartu rahuläbirääkimised huvi kogu Euroopas?

3. Eesti Asutava Kogu töö.

Vabadusvõitlusega ühel ajal tegi Asutav Kogu siseriiklikku korraldustööd. Asutava Kogu kokkukutsumiseks algasid eeltööd varsti peale okupatsiooni lõppu. Kestva sõja tõttu ei saadud aga valimisi enne korraldada kui alles 1919. a. aprillikuul. Eesti Asutav Kogu astus kokku 23. aprillil 1919. a.

Ta liikmed valiti üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise teel. Suurem osa liikmeist olid sotsialistid või sotsialistlikkude kalduvustega. See asjaolu vajutas oma pitsati kogu Asutava Kogu tööle. Asutava Kogu esimeheks sai sotsiaaldemokraat A. Rei, peaministriks tööerakondlane O. Strandmann. Asutava Kogu esimeseks ja tähtsamaks tööks oli riigi põhiseaduse väljatöötamine.

Maaseadus. Ühel ajal Põhiseadusega töötati välja ka Maaseadus, mis 10. okt. 1919. a. vastu võeti. Maaseaduse põhjal läksid kõik rüütli- ja kirikumõisad ühes inventariga riigi kätte, kes nad asunikkudele põlise rendi alusel välja jagas. Seega kaotati ülekohus, mis ligi 700 a. tagasi meie esivanemaile sakslaste poolt tehtud. Maa läks nüüd ajalooliste maa peremeeste ja otseste harijate kätte väikekohtade kujul.

Avalikkude algkoolide seadus. Teine tähtis seadus, mis Asutava Kogu poolt vastu võeti, oli Avalikkude algkoolide seadus. Viimasega tunnistati algharidus sunduslikuks, maksutuks ja ilmlikuks, kusjuures õppeaja kestus määrati 6 aasta peale kindlaks.

Eesti Vabariigi Põhiseadus. Asutava Kogu peaülesanne oli, nagu juba kuulsime, riigi põhiseaduse väljatöötamine. See võeti Asutava Kogu poolt vastu 15. juunil 1920. Maksma hakkas ta täies ulatuses mõni kuu hiljem, 21. dets. 1920. a.

Põhiseaduse järele on Eesti iseseisev rahvavabariik. Riigi võim on rahva käes. Viimane teostab seda hääleõiguslikkude

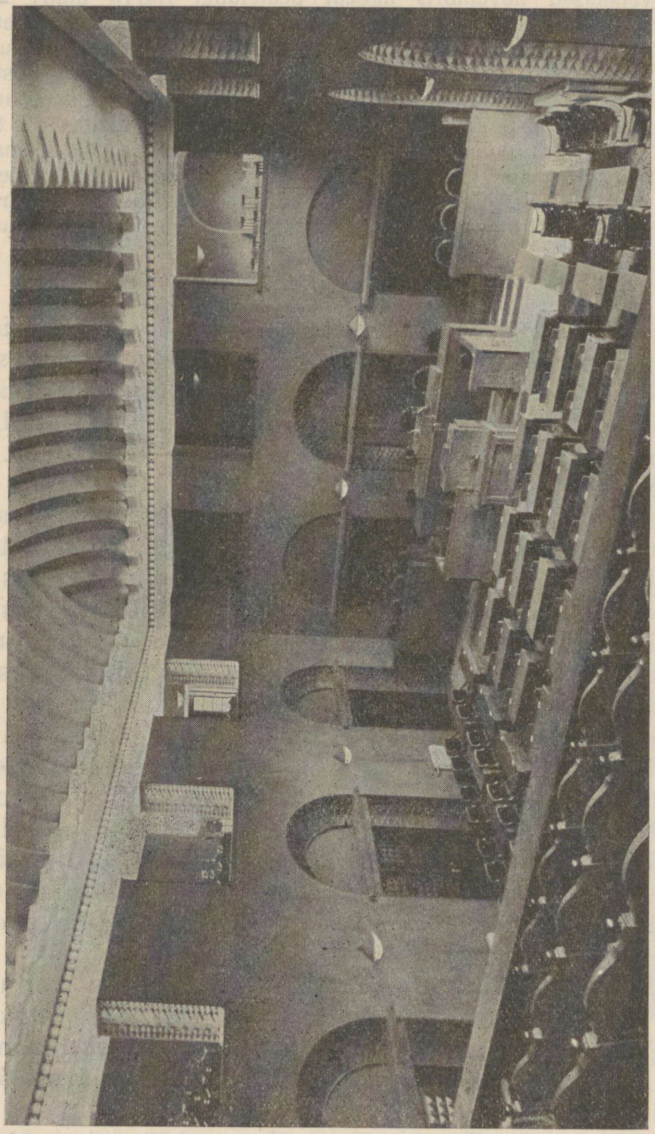

Riigikogu istungitesaal.

kodanikkude kaudu. Hääleõiguslikud on kõik mees- ja naiskodanikud, kes saanud 20 aastat vanaks. Neil on õigus valida riigikoguliikmeid ja ka nõuda, et seadus rahva-

hääletusele pandaks. Riigikogusse valitakse saadikuid iga 3 aasta tagant. Avaldab rahvas Riigikogule aga umbusaldust, siis lahkub ta enne Põhiseaduses ette nähtud tähtaega. Riigikogu käes on seaduseandlik võim, vabariigi valitsuse käes aga tegev ehk täidesaatev võim. Põhiseaduse järgi on meie riik vabariik, kuid presidendita. Selle ülesandeid täidab meil riigivanem, kelle käes valitsuse tegevuse juhtimine. Valitsus püsib riigi eesotsas seni kuni Riigikogu teda usaldab. Avaldab viimane valitsusele umbusaldust, peab see lahkuma. Ülem kohtuvõim kuulub Riigikohtule.

Riigi Põhiseaduse vastuvõtmisega lõpetas Eesti Asutav Kogu oma töö ja läks laiali. Riigielu astus juhtima rahva poolt valitud Riigikogu ja viimase poolt moodustatud valitsus.

Eesti vabariigi lõplik tunnustamine. Ligi aasta hiljem, 26. jaan. 1921. a., tunnustasid Eestit lõplikult Inglis- ja Prantsusmaa ning Itaalia. 28. juulil 1922. a. tegid sedasama ka P.-A. Ühendriigid. Esimesena peale Venemaa tunnustas meid meie naaber Soome. Ta tegi seda juba maikuul 1920. a.

Nii jõudsid eestlased siiski sihile aastasadu kestnud raskeist kannatusist ja alandusist hoolimata. Eestlased võitsid kõik takistused ja lõid enestele riikliku iseseisvuse. Täide läks ennustus, et kord algab aeg, „kus kõik pirrud kahel otsal lausa löövad lõkendama; küll siis Kalev jõuab koju, oma lastel õnne tooma, eesti põlve uueks looma".

1. Millal tuli kokku Asutav Kogu? 2. Mida tähendab Asutava Kogu kohta öeldud lause: „Ta liikmed valiti üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise teel"? 3. Missugune erakond oli Asutavas Kogus kõige arvurikkam? 4. Missugusel aastal valmis ja pandi maksma Eesti vabariigi põhiseadus? 5. Kellele kuulub põhiseaduse järgi riigivõim? 6. Kuidas teostab rahvas põhiseaduse järgi riigivõimu? 7. Kui kauaks valitakse Riigikogu? 8. Kes teostab meil seaduslikku, kes täidesaatvat, kes kohtu võimu? 9. Kas valitsus omab täiesti piiramatut täidesaatvat võimu oma ametisolekul või on ta sõltuv mõnest teisest asutisest? Missugusest ja kuidas? 10. Missugused kaks tähtsat seadust võttis Asutav Kogu veel vastu? Milles seisab nende sisu peamoment? 11. Missugused tähtsamad välisriigid tunnustasid Eestit lõplikult ning missuguses järjekorras?

II. Eesti riikliku iseseisvusaja saavutisi.

1. Poliitilisest elust.

Poliitilisest elust. Riigikord. Asutava Kogu poolt vastuvõetud põhiseaduse järgi on Eesti iseseisev r a h v a v a b a r i i k. Riigivõim on rahva käes. Rahvas teostas seadusandlust ühe-

kojalise parlamendi — riigikogu rahvahääletuse kaudu. Valitsemisvõimu teostas Vabariigi Valitsus eesotsas riigivanemaga. Seejuures pidi valitsusel olema riigikogu usaldus. Õige kergesti ja sageli aga kaotas valitsus selle ja pidi ametist lahkuma ühes riigivanemaga. Nii oli tugevamaks pooleks alati riigikogu.

Asutava Kogu poolt vastuvõetud põhiseadus oli väga demokraatlik, kuid tekitas rakendamisel kõige tõsisemaid raskusi, sest puudus teovõimsa riigipea amet. Riigipea presidendi või riigivanema kujul oleks erapooletu otsustajana võinud konfliktide puhul valitsuse ja riigikogu vahel ka riigikogu laiali saata, et lasta rahval endal järgmiste valimiste kaudu otsustada, kas ta pooldab valitsuse või riigikogu seisukohti. Teiseks oluliseks riigikorra puuduseks oli valitsuseliikmete sõltuvus poliitilistest erakondadest, kuhu nad kuulusid. Erakonnad olid omavahel aga alalises tülis. Korduvad lahkhelid, konfliktid ja isegi tülid pisiasjus ei tahtnud lõppeda. Kõik see halvas riigikogu ja valitsuse tööd. Kujunenud olukorda püüdsid ära kasutada enamlased, kommunistid, kes piiritaguste mõttekaaslastega tegid katset haarata Tallinnas riiklikku võimu 1. dets. 1924. a. Varahommikul äratas Tallinna elanikke püssipaukude ragin. Kohati kujunes korralik tulevahetus, mis ajuti vaikis, kuid mõne aja pärast uuesti algas. Varajased tänaval käijad põgenesid kuhu said, emad otsisid oma kooliminevaid lapsi... Siin-seal seletati: „Sõda on lahti! Võõrad väed idast on kaubavagunites sisse tunginud ja jälle sõda alustanud.“ Tänu meie riigijuhtidele ja riigile ustavale sõjaväele ning politseile likvideeriti mässukatse ruttu. Erakondade vahelised tülid kadusid mõneks ajaks, kuid mitte kauaks. Varsti kulus endiselt palju aega ja jõudu erakondadevaheliste tüliküsimuste lahendamiseks. Vastastikused väiklased arvustamised ja mahategemised ei tahtnud lõppeda.

Viimaks tulid riigikogu ringkonnad otsusele, et tarvis on välja töötada põhiseaduse muutmise eelnõu, mis sisaldaks peale kõige muu paratamatult ka riigipea ameti sisseseadmist. Esimene rahvahääletus põhiseaduse muutmiseks toimus 13.—15. aug. 1932. Õige väikese enamusega lükkas rahvas selle hääletusel tagasi. Rahvahääletuse ebaõnnestumine on seletatav asjaoluga, et erakonnad ei teinud või tegid äärmiselt vähe selgitustööd, mispärast paljud kodanikud ei olnud teadlikud põhiseaduse muutmise tähtsuses. 1933. a. esitas V riigikogu teise põhiseaduse paranduse eelnõu rahvale vastu-

võtmiseks. Selle lükkas rahvas tagasi võrdlemisi suure häälteenamusega. Ajal, mil erakonnad tülitsesid ja riigikogu ning valitsuse tegevust halvasid, kujunes jõuline nn. vabadussõjalaste liikumine, mille olulisemaks sihiks oli põhiseaduse muutmine ja riikliku keskvõimu kindlustamine ning süvendamine. Vabadussõjalaste Liidu tegelaste poolt esitatigi kolmas põhiseaduse muutmise eelnõu, mis rahvahääletusel 14.—16. okt. 1933. a. vastu võeti.

Vastuvõetud põhiseadus lõi kõigepealt riigipea ameti ja andis riigipeale, riigivanemale, kes ei kanna vastutust riigikogu ees, kaugelt suurema võimu kui ta seda omab üheski teises vabariigis, ning vähendas riigikogu liikmete arvu 50-le. Riigivanem valitakse otseselt rahva poolt, ta pääseb seega valitsema rahva usaldatuna. Ta võim on väga suur nii valitsemise kui seadusandluse alal. Temal on õigus lõpetada riigikogu korralist istungjärku oma äranägemise järgi, ta võib riigikogu jäädavalt laiali saata enne selle kestustähtaega ja määrata uued valimised puhtriiklikel kaalutlusil. Riigivanem kutsub ametisse nii Vabariigi Valitsuse kui ka ta üksikud liikmed ja vabastab nad ametist riigipoliitilistes huvides. Seega peab valitsusel olema ka riigivanema usaldus. Seadusandluse alal on riigivanemal õigus esitada riigikogule seaduse-eelnõusid, välja anda dekreete, seadlusi ning määrusi ja tarvitada nii absoluutset kui ka suspensiivset veto-õigust. Seega pole uue põhiseaduse järgi riigivanem erapooletu vahekohtunik riigikogu ja valitsuse vahel juhtuvate konfliktide puhul — ta on aktiivne riigipea, tegelik riigivalitsemise juht.

Kui Asutava Kogu poolt vastuvõetud põhiseadus tekitas rakendamisel suuri raskusi, andes valitsused riigikogu meelevalla alla ja võttes neilt võimaluse kestvalt ajada iseseisvat poliitikat, siis viib meid uus põhiseadus teise äärmusse, andes liiga suure võimu riigivanemale ühes valitsusega. Riigivanema suur võim võib teatavail tingimusil lausa ohtlikuks muutuda nii riigile kui ka kogu rahvale. Sellele äratundmisele jõudsid nii riigivanem K. Päts kui ka uue põhiseaduse järgi moodustatud valitsus. Mis teha? Otsustati pöörduda rahva poole 1933. a. vastuvõetud põhiseaduse ümberkorraldamise suhtes vastavalt meie elunõuetele ja poliitilise elu tingimusile. 1936. a. veebruarikuul korraldatud rahvahääletusel otsustas rahvas absoluutse häälteenamusega selle küsimuse jaatavalt. Seega leidis riigivanema ja valitsuse samm täielikku tunnustamist rahva poolt. Sama aasta sügisel astub

kokku kahekojaline rahvuskogu, kelle ülesandeks on välja töötada uus põhiseadus, mis tasakaalustab valitsemis- ja seadusandliku võimu, viib meid üle poliitilisest kriisist ja loob soodsa pinna rahulikuks arenguks nii poliitiliselt kui ka kultuuriliselt.

Kuigi meil tuli võidelda raskustega poliitilises ja majanduselus, oleme siiski saavutanud kogu iseseisvuseajal väljapaistvaid tagajärgi kõigil elualadel.

Peatume üksikuil neist.

2. Saavutisi vaimses ja majanduslikus elus.

Vaimne elu. Teadus. Riik püsib iseseisvana, kui rahvas vaimselt ja majanduslikult loob uusi väärtusi, olles selles teadlik ja sihikindel. Tulemusrikkalt on arenenud eesti rahvuslikkude teaduste rühm[1]. Need teadused ei saanud tarvilisel määral areneda võõra võimu all, sest neid loeti Vene riikluse seisukohalt ohtlikuks — nad süvendavad eestluse rahvustunnet ja võõrutavad seega eesti rahva „suurest isamaast".

Eesti ajaloo uurimise alal on eesti iseseisvuse aeg toonud palju uusi seisukohti ja ümberhinnanguid. H. Kruus on uurinud XIX s. ajalugu, nimelt olukordi 40-ndail aastail ja E. Aleksandrikooli ajalugu. J. Vasar on uurinud Rootsi aega (mõisade tagastamine), Tartu ülikooli ajalugu ja olukordi XIX s. 40-ndail aastail, H. Sepp käsitleb oma uurimustes eriti sõdade ajalugu, ligemalt Põhjasõda. Ta on teotsenud ka Eesti majandusajalooga ja maakondade ajalooga. P. Johansonil on suuri teeneid XIII sajandi Eesti ajaloo uurimisel. Peale senimainitute on Eesti ajaloo uurimisega tegelnud veel P. Tarvel, E. Tender, E. Blumfeldt, R. Kenkmann jt. Eesti ajalooteaduse saavutisist olgu siin mainitud ainult mõned. Meie teame nüüd rääkida eestlaste viikingiajast, mis oli meie esivanemate elus kangelasajaks. Edasi oli meil viimase ajani viisiks rääkida 700-a. orjapõlvest. Tänu meie ajaloolastele teame nüüd, et see ei vasta aga tõsioludele. Pärisorjus võttis täieliku kuju alles XVIII sajandil, s. t. Vene ajal.

[1] Rahvuslikkude teaduste all mõistetakse Eesti maa ja rahvaga tegelevaid vaimuteadusharusid — eesti ajalugu, eesti muinasteadust, eesti rahvusteadust, eesti keelt ning kirjandust ja eesti rahvaluulet.

Eesti muinasteaduse alal on saavutanud väljapaistvaid tagajärgi Soome arheoloog Tallgren ja H. Moora. Viimane on avaldanud pikemaid kokkuvõtteid eestlaste muistse iseseisvuse aegsest kultuurist. Lähemalt on ta uurinud Eesti ja Läti rauaaega. Teistest arheoloogidest olgu mainitud R. Indreko, M. Schmidehelm ja E. Laid. Viimane on uurinud Eesti muinaslinnu ja muistseid peljupaiku.

Rahvateaduse ehk etnograafia alal on välja paistnud uurijana Soome õpetlane I. Manninen, kes eeskujulikult korraldas etnograafilise osa E. R. Muuseumis, siis eestlasist P. Linnus, eestlaste mesinduse, puulukkude, liivlaste kalastuse jne. uurija. Ta sulest on ilmunud teos „Eestlaste materiaalne kultuur[1]". G. Ränk on lähemalt uurinud kalastust, eesti adratüüpe ja vanu eesti ehitisi.

Eesti rahvaluule uurijaist olgu mainitud kõigepealt kadunud M. J. Eisen kui materjalide koguja ja uurija. Eesti iseseisvuse ajal ilmunud tema tööd käsitlevad eesti mütoloogiat (Tõll ja tema sugu, eesti pühade kombed jt.). Väljapaistva koha oma uurimustega (liivlaste usund, eesti muinasusk, eestlaste muistsed ohvripaigad jne.) on omandanud O. Loorits. Tema seisukohad eesti muinasusu alal on uudsed, üldtunnustatud ja uusi teid rajavad. Eesti rahvaluulega on tegelnud veel paljud teised (V. Anderson, E. Päss jt.).

Eesti keele ja soome-ugri keelte teeneka uurijana olgu eeskätt mainitud J. Mark. Ta on uurinud rahvateaduse seisukohast ka soome-ugri kaubandust ja eestlaste viljakoristamist ning viljapeksu. A. Saareste on tuntud eesti murrete, vana kirjakeele ja sõnavara uurijana. Eesti kirjandusuurimise (K. J. Peterson, Kreutzwald, Jannsen, Koidula jt.) alal on tagajärjekalt teotsenud G. Suits oma õpilastega. A. Annist on uurinud Kreutzwaldi „Kalevipoega" rahvaluule ja kirjandusloo seisukohalt. Eesti keele ja kirjandusloo uurimisega on tegelnud veel paljud teised. Nende hulgast olgu nimetatud F. Tuglas, kelle sulest ilmus põhjalik uurimus J. Liivi kohta.

Arsiteaduses on rahvusvahelise kuulsuse omandanud L. Puusepp ja A. Paldrock. Esimene neist on julge uute teede rajaja närvihaiguste kirurgilisel ravimisel (peaaju kasvajad, halvatused jne.), teine on kuulus eriteadlasena nahahaiguste (pidalitõbi) ravimise alal.

---

[1] Leinbock — Die Materielle Kultur d. Esten, Tartu 1932.

Loodusteaduste alal on välismaagi teadlaste seas tuntud keemik P. Kogerman oma uurimustega põlevkivi üle, millega alus pandi meie põlevkivitööstusele. Paljud tema töödest on ilmunud inglise, saksa ja vene keeles. Keemia alal on mitmed teisedki uurijad välja paistnud (L. Tiganik, A. Laur, A. Parts, A. Paris jt.). Nii kodu- kui välismail tuntakse loodusteadlast A. Öpikut, kes uurinud kogu meie kodumaa maapinna laadi (kivimeid, mineraale). Ta on avaldanud rea töid ja suurt tunnustust leidnud. Isegi mõne kivimi eestikeelne nimetus on tema tööde kaudu saanud rahvusvaheliseks, st. välismail nimetatakse sama kivi eesti nimega. Taimede värvaineid ja taimede ühiskondi on uurinud T. Lippmaa, kelle tööd on leidnud tunnustamist ka välismail.

Eesti kirjandus. Eesti ilukirjandus on kiiresti kasvanud riikliku iseseisvuse ajal. Tööde arv ja kirjanikkude pere on tunduvalt suurenenud. Kui meie kirjandus endistel aegadel aeglaselt arenes, siis olid selles süüdi võõrad võimud, kes pidurdasid eestlaste rahvusliku kultuuri rajamist. Samal ajal tarvitati ametliku ja hariduskeelena võõraid keeli, mis viis meie õppiva noorsoo ja kogu haritlaskonna võõrkeelse kirjanduse mõju piirkonda. Niipea kui eesti rahvas vabanes ja oma iseseisvusest teadlikuks sai, elab ta oma kirjandusega intensiivselt kaasa. Mitte ainult seltskonnas pole tõusnud huvi eesti raamatu vastu, vaid ka riik on suuremate summadega toetanud loovaid kirjanikke. Nagu eesti rahvas on saanud vabaks ja iseseisvaks kultuurrahvaks, nii on ka ta kirjandus tõusnud üldeuroopalisele tasemele.

Eesti iseseisvuse ajal on viljakalt luule alal tegelnud Marie Under, H. Visnapuu, J. Semper, A. Adson, J. Sütiste, Vilmar Adams jt.

Proosa alal olgu kõigepealt nimetatud A. Tammsaare, kelle tähtsam töö on „Tõde ja õigus", mis ilmus viies osas ja on eesti kirjanduse kandvamaks saavutiseks. Tema sulest on ilmunud iseseisvuse ajal veel mitmed väljapaistvad tööd, näit. „Kõrboja peremees", piibliaineline draama „Juudit" jt.

A. Gailit algas järjekindlamat loomingut novellikoguga „Vastu hommikut". Tema hästiõnnestunud teoseks on romaan „Toomas Nipernaadi", mis täis rännulusti ja koomilisi momente. Tuntumaist romaanikirjanikkudest omab väljapaistvat kaalu M. Metsanurk, kelle hilisemaist teoseist olgu nimetatud „Jäljetu haud", „Punane tuul" ja „Ümera jõel". Tammsaare, Metsanurk ja Jakobson tõstsid realistliku romaani XX s. kolmandal aastakümnel valitsevasse seisukorda. Vii-

mane neist on tuntud oma teosega „Vaeste-Patuste alev", millel oli haruldane menu. Näitekirjanduse alal on üldist tunnustamist leidnud H. Raudsepp, kelle töödest eriti suure menu osaliseks sai „Mikumärdi". Andeka noorsookirjanikuna on meil tuntud O. Luts.

Peale seninimetatud kirjanikkude on iseseisvusaeg andnud meile palju teisigi, kes oma nime jäädvustanud eesti kirjanduslukku. Eesti kirjanikkude töid on tõlgitud (Tammsaare, Gailit, Tuglas jt.) ka võõrkeeltesse.

Kujutav kunst. Nagu meie kirjandus, nii hakkas kujutavgi kunst iseseisvuse ajal jõudsalt edenema. Esmakordselt hakati nüüd eesti kunsti riiklikkude ja seltskondlikkude organisatsioonide poolt toetama. Riik ostab kunstnikkude õnnestunud töid ning annab andekaile kunstnikele stipendiume töötamiseks ja edasiõppimiseks. Ka on seltskonna huvi ja toetus kunsti vastu kasvanud. Kunstikool „Pallase" näol loodi iseseisvusajal esimene kõrgem kunstikool Eestis, ning noored kunstihuvilised võivad nüüd kodumaal omandada vastavat eriharidust. Kõigi nende tegurite tõttu on meie kunst tõusnud üldeuroopalisele tasemele.

Häid teoseid on andnud iseseisvusajal väga mitmed meie kunstnikud. Vanema põlve maalikunstnikest on näit. K. Mägi loonud rea oma ilusamaid maastikumaale, N. Triik häid portreid ning J. Koort kujusid. Kaasaegsete kunstnikkude nooremast põlvest on kõige silmapaistvam Eduard Viiralt, kelle graafilised[1] tööd on leidnud üldist tunnustust Lääne-Euroopas. Viiraldi joonistusanne on erakordselt suur, tema joonistatud inimeste ilmed väga huvitavad ja iseloomustavad. Teiste graafikutena võiks mainida Vabbet, Mugastot, vanemaist kunstnikest Kr. Rauda jt. Noorema põlve maalijaist on tunnustust leidnud Ormisson, Leps, Veeber, Liimann, Pütsepp, Nõmmik, Johani, Eric Adamson, Ole ja mitmed teised, kujuritena Melnik, Sannamees, Starkopf jt.

Majanduselu. Suuri edusamme on teinud ka majanduselu meie riikliku iseseisvuse kestel. Selleks on väljapaistvalt kaasa aidanud riiklik võim oma õnnestunud majanduspoliitikaga.

Põllundus. Kui sakslased XIII s. võitjaina meie kodumaale asusid, leidsid nad eest võrdlemisi hästi korraldatud põlluharimise ja karjakasvatuse. Järgnevate sajandite kestel

[1] Graafika on joonistamine paljundamise otstarbeks trükkimise läbi.

koondus suurem osa maast võitjate, sakslaste, kätte. Eesti talupoeg, endine maaperemees, pidi aga vähesega leppima. Tekkis maanälg. Rahval ei jäänud niisugusel korral muud üle, kui välja rännata. Pöörde olukorrasse tõi maareform, millega likvideeriti suurpõllupidamine ja anti võõrandatud maad ajalooliste maaperemeeste ja otseste harijate kätte väike-põllupidamise kujul. Pealegi on väike-põllupidamine produktiivsem suur-põllupidamisest. Seda tõendavad andmed välismailt ja ka Eestist. Eestis oli 1919. a. näit. hobuseid, kariloomi, sigu ja lambaid suur-maapidamisil 189 171, väike-maapidamisil aga 937 557.

Kui lähemalt vaadelda meie põllumajanduse arengut, siis selgub, et maa viljakus suureneb pidevalt aastast aastasse; ikka enam ja enam tuleb juurde uut maad, mis läheb moodsa põllukultuuri alla. Põldviljade all oli 1919. a. 675 tuh. ha, 1935. a. juba 873 tuh. ha. Kraavitamise ja torutamise teel ning üksipäinis riikliku laenu abil on põllumaad juurde saadud 40 000 ha. Selleks kaevatud kuivenduskraavide pikkus ulatub üle 10 000 kilomeetri. Samuti on kasvanud loomade arv liikide järgi, nimelt poolteise- kuni kahekordseks võrreldes 1920. aastaga. Et eesti põllumehe töö on iseseisvuse kestel häid tulemusi andnud, seda tõendavad järgmised arvud: aastane võitoodang kasvas 1919. a. — 1935. a. 7600 tünnilt 241 825-le, võieksport 1921. a. — 1935. a. 1801 tünnilt 212 920-le; või väljaveost saadi vastavalt 243 000 ja 16 321 000 kr. Sigade eksport on tõusnud 1935. a. 115 500 peale. Peekoni ja sealiha väljavedu on kasvanud (1932—35) samuti jõudsalt — 2,3 milj. kr-lt 3,8-le. Sama aja kestel kasvas munade väljavedu 1,1 milj. kr-lt 2,7-le. Põllumajanduse arenguga rööbiti on suurenenud põllumehe ostujõud, näit. 1932. a. — 1935. a. 29% võrra. Saavutatud edu on seletatav õnnestunud riikliku põllumajanduspoliitikaga ja põllumehe visa tööga.

Tööstus ja kaubandus. Meie majanduspoliitika ei tohi kanda puht-põllumajanduslikku iseloomu. Riik peab toetama tööstuse arengut, et kõik rahva loovad jõud ja maavarad ära kasutataks uute väärtuste loomisel. Samuti kui teistel aladel näeme väljapaistvaid tulemusi ka tööstuse ja kaubanduse alal. Nii on pabertoorainete väljavedu kasvanud 1932. a. — 1935. a. 5,5 milj. kr-lt 8,4 milj. kroonile; tekstiiltööstuse saaduste väljavedu kasvas sama aja kestel 4,6 milj. kroonilt 9,5 milj. kroonile. Teistest tööstusaladest on väljapaistvat edu saavutanud tsemendi-, klaasi-, šokolaadi- ja põlevkivitööstus.

Šokolaadi valmistamises omab suurt kaalu „Kave“ šokolaadivabrik, mis saadab oma saadusi mitte ainult Lääne-Euroopa maadesse, vaid ka Põhja- ja Lõuna-Ameerikasse ning isegi Aafrikasse. Väga tähtsat osa etendab meie rahvamajanduses põlevkivitööstus. See annab meile mitte ainult kütteainet põlevkivi kujul, vaid ka masinaõli ja bensiini, mida meilt koguni välja veetakse.

Nii oleme saavutanud väljapaistvaid tagajärgi nii vaimses kui ka majanduselus. Eesti rahvas on suutnud riikliku keskvõimu juhtimisel iseseisva rahva väärsena luua uusi väärtusi ja seega oma iseseisvust õigustada. Seepärast peame kõik oma jõud koondama riikliku iseseisvuse kaitsemisele ja kindlustamisele.

Eesti Vabadussõda käsitlevaid kaarte.

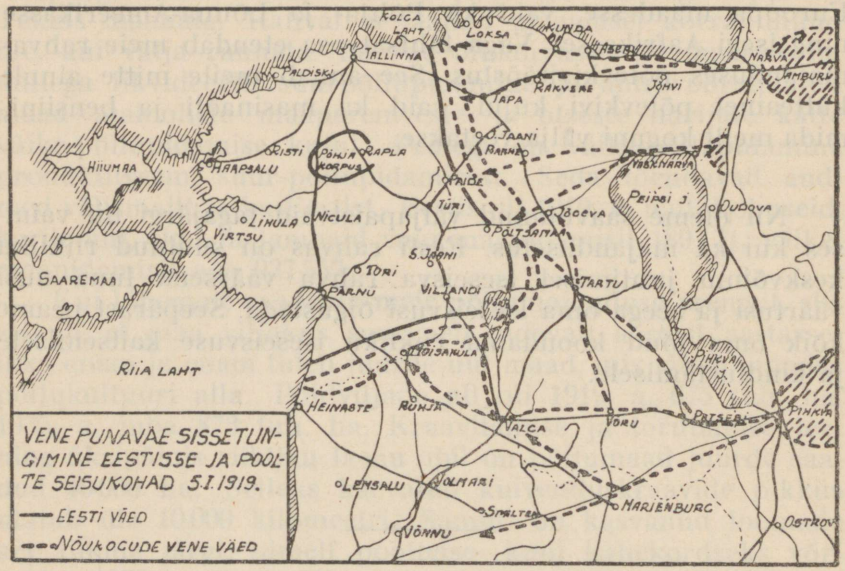

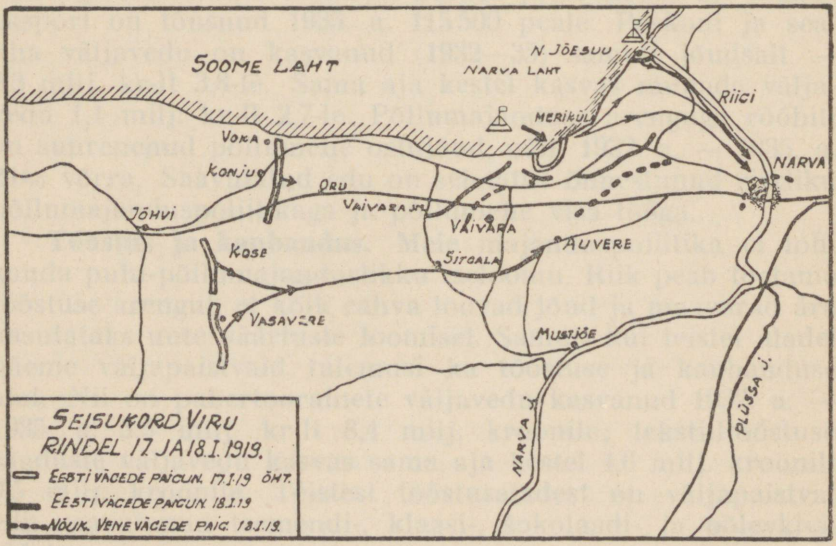

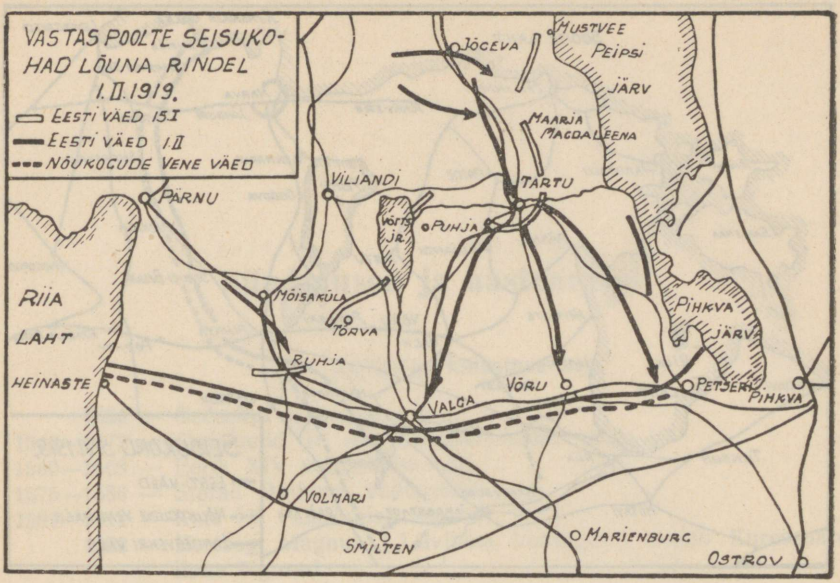
VASTAS POOLTE SEISUKOHAD LÕUNA RINDEL
1. II. 1919.
EESTI VÄED 15. I
EESTI VÄED 1. II
NÕUKOGUDE VENE VÄED
JÕGEVA
MUSTVEE
PEIPSI
JÄRV
MAARJA MAGDALEENA
TARTU
VILJANDI
PÄRNU
VÕRTSJÄRV
PUHJA
MÕISAKÜLA
TÕRVA
RIIA
LAHT
HEINASTE
RUHJA
VALGA
VÕRU
PETSERI
PIHKVA
PIHKVA JÄRV
VOLMARI
SMILTEN
MARIENBURG
OSTROV

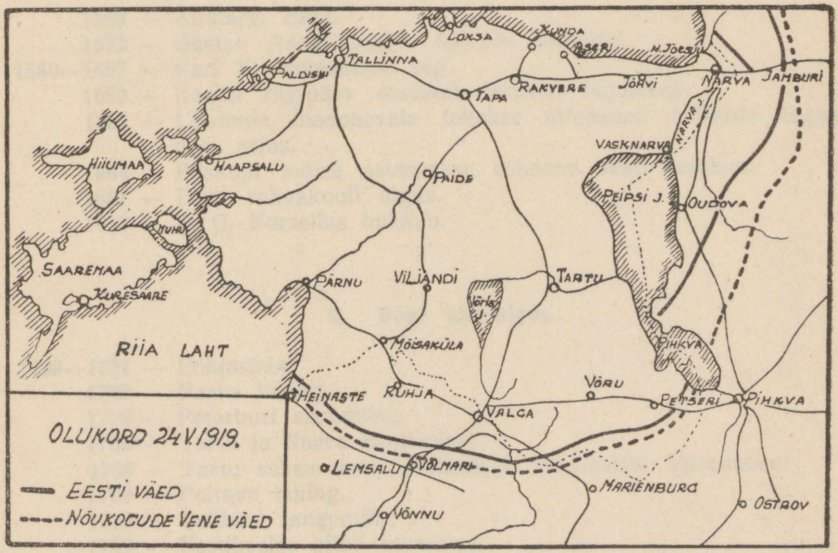
LOKSA
KUNDA
NARVA JÕESUU
N. JÕESUU
PALDISKI
TALLINNA
TAPA
RAKVERE
JÕHVI
NARVA
JAMBURI
NARVA J.
VASKNARVA
HIIUMAA
HAAPSALU
PAIDE
PEIPSI J.
OUDOVA
KUIVASTU
SAAREMAA
KURESAARE
PÄRNU
VILJANDI
TARTU
VÕRTSJÄRV
MÕISAKÜLA
PIHKVA
RIIA LAHT
HEINASTE
RUHJA
VÕRU
PETSERI
PIHKVA
VALGA
OLUKORD 24. V. 1919.
EESTI VÄED
NÕUKOGUDE VENE VÄED
LEMSALU
VÕLMARI
MARIENBURG
OSTROV
VÕNNU

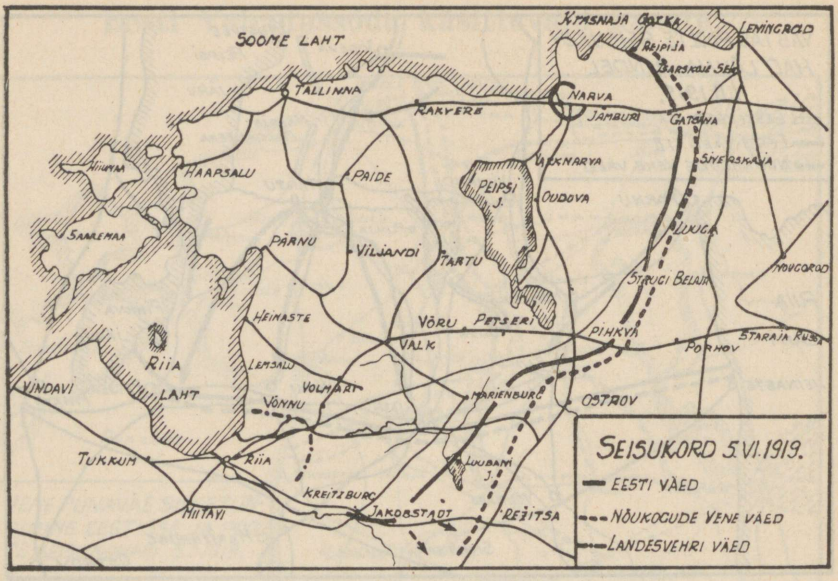
SOOME LAHT
KRASNAJA GORKA
LENINGRAD
REIPIJA
TSARSKOJE SELO
TALLINNA
NARVA
RAKVERE
JAMBURI
GATŠINA
NIIUMAA
HAAPSALU
PAIDE
VARKNARVA
SIVERSKAJA
PEIPSI J.
OUDOVA
SAAREMAA
PÄRNU
VILJANDI
TARTU
LUUGA
NOVGOROD
STRUGI BELAJA
HEINASTE
VÕRU
PETSERI
PIHKVA
STARAJA RUSSA
PORHOV
VALK
RIIA
LEMSALU
VINDAVI
LAHT
VOLMARI
VÕNNU
MARIENBURG
OSTROV
TUKKUM
RIIA
LUUBANI J.
KREITZBURG
MIITAVI
JAKOBSTADT
REŽITSA
SEISUKORD 5.VI.1919.
EESTI VÄED
NÕUKOGUDE VENE VÄED
LANDESVEHRI VÄED

Sündmused ja aastaarvud.

A. Poliitilise killustuse aeg.

1561 — Orduriigi langemine.
1548—1572 — Sigismund II Augusti valitsemise aeg.
1560—1568 — Eerik XIV valitsemise aeg.
1575—1586 — Stefan Bathory valitsemise aeg.
1599—1611 — Karl IX valitsemise aeg.
1563 — Hertsog Magnus („Liivimaa kuningas") annab Kuressaarele linna õigused.
1587—1632 — Sigismund III valitsemise aeg.
1592 — Sigismund III pärib Rootsi trooni.
1611—1632 — Gustav Adolfi valitsemise aeg.
1625 — Gustav Adolf vallutab Tartu linna.

B. Rootsi aeg.

1629 — Altmargi rahu.
1632 — Gustav Adolf langeb Lützeni lahingus.
1660—1697 — Karl XI valitsemise aeg.
1680 — Rootsi riigipäev otsustab mõisad tagastada.
1681 — Liivimaa maapäevale tehakse ettepanek mõisade tagastamise asjus.
1684 — Piiskopi mõisa asutatakse esimene eesti seminar.
1687 — Eesti rahvakooli algus.
1688 — B. G. Forselius hukkub.

C. Vene aja algus.

1700—1721 — Põhjasõda.
1700 — Narva lahing.
1703 — Peterburi asutamine.
1704 — Tartu ja Narva langemine.
1708 — Tartu saksa soost kodanikud saadetakse Venemaale.
1709 — Poltava lahing.
1710 — Tallinna langemine.
1739 — Eestikeelse piibli ilmumine.

D. Absolutismi aeg.

1643—1715 — Louis XIV valitsemise aeg.
1715—1774 — Louis XV valitsemise aeg.
1774—1792 — Louis XVI valitsemise aeg.
XVIII s. — Valgustuse sajand.
1740—1781 — Friedrich II valitsemise aeg.
1780—1790 — Josef II valitsemise aeg.
1762—1796 — Katarina II valitsemise aeg.
1767 — Seaduseandlik komisjon astub kokku Moskvas.

E. Kõige uuem aeg.

1789 — 5. mail tulevad Prantsusmaa seisuste saadikud Versaille's kokku.
„ — 17. juunil kuulutavad kolmanda seisuse saadikud end rahvuskoguks, s. t. üleriiklikuks rahvaesinduseks.
„ — 14. juulil Prantsuse revolutsiooni algus.
„ — 9. juulil rahvuskogu kuulutab end Asutavaks koguks.
1790 — Bastille'i langemise aastapäeva pühitsemine.
1791 — Asutava kogu poolt välja töötatud põhiseadus võetakse vastu.
„ — Kuninga põgenemisekatse.
„ — Seaduseandlik kogu astub kokku.
1792 — 20. aprillil kuulutab Louis XVI Austriale sõja.
„ — 10. augustil nõuab rahvas kuninga troonilt heitmist.
„ — 20. sept. Valmy lahing.
„ — 21. sept. Rahvuskonvent astub kokku. Prantsusmaa kuulutatakse vabariigiks. Otsustatakse alata uut ajaarvamist.
1793 — Kuninga hukkamine.
1794 — 28. juulil hukatakse Robespierre. Jakobiinide terror lõpeb.
1795 — Napoleon määratakse Itaalia vägede juhatajaks.
1797 — Napoleon võidab austerlased.
1798 — Napoleoni sõjakäik Egiptusse.
1799 — 9. novembril teostab Napoleon riigipöörde ühes kahe direktoriga.
1789—1799 — Suur Prantsuse revolutsioon.
1802 — Napoleon valitakse eluaegseks konsuliks.
1804 — Napoleon valitakse keisriks.
1806 — Napoleoni poolt pannakse maksma kontinentaalblokaad.
1807 — Napoleon ja keiser Aleksander I kohtuvad Tilsitis.
1812 — Napoleoni sõjakäik Venemaale.
1813 — Leipzigi lahing.
1815 — Waterloo lahing. Viini kongress.

1797 — Talupoegade rahutused Pühajärvel.
1802 — Eestimaa talurahvaseadus („Iggaüks").
1804 — Liivimaa talurahvaseadus.
1816 — Talurahva isiklik vabastamine Eestimaal.

1819 — Talurahva isiklik vabastamine Liivimaal. Talurahva vabastamisega algab teo-orjuse aeg.
1832 — Liivimaa talupojad saavad õiguse liikuda üle kubermangupiiri.
1841 — Talurahva rahutused Pühajärvel ja Vastseliinas.
1845—1848 — Talurahva vene-õigeusku siirdumine Lõuna-Eestis.
1849 — Liivimaa talurahvaseadus.
1856 — Eestimaa talurahvaseadus.
1858 — Mahtra sõda.
1866 — Vallaomavalitsuse seadus.
1869—1870 — Tallinna raudteeliini ehitamine.

1769 — Arkwright leiutas ketrusmasina.
1830 — Juulirevolutsioon Prantsusmaal.
1834 — Saksa tolliliit.
1859 — Sardiinia ja Austria sõda.
1861 — Esimene Itaalia parlament astub kokku Torinos.
1866 — Preisi-Austria sõda.
1870 — Itaalia lõplik ühendamine.
1870—1871 — Preisi-Prantsuse sõda. Saksamaa lõplik ühendamine.

1849 — Valga seminari asutamine.
1854 — Kuuda seminari asutamine.
1871 — Kaarma seminari asutamine.
1873 — Tartu seminari asutamine.
1802 — Tartu ülikooli asutamine.
1857 — J. W. Jannsen hakkab Pärnus „Perno Postimeest" välja andma.
1865 — „Vanemuise" seltsi asutamine.
1869 — Esimene üldine eesti laulupidu. Riigivalitsuselt saabub luba Aleksandri kooli asutamiseks.
1871 — Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutamine.
1872 — Eesti Kirjameeste Seltsi asutamine.
1878 — Ajalehe „Sakala" asutamine C. R. Jakobsoni poolt.
1881 — Eestlaste märgukiri riigivalitsusele.
1896 — Jaan Tõnisson hakkab „Postimehe" toimetajaks.
1901 — K. Päts hakkab Tallinnas päevalehte „Teatajat" välja andma.
„ — Tartu I Laenu- ja Hoiu-Ühisuse asutamine.
1904 — Tallinna linnavalitsus läheb eestlaste kätte.
1905 — Esimene Vene revolutsioon.
1906 — Emakeelsete koolide algus Eestis.
1907 — Eesti Kirjanduse Seltsi asutamine. Mõni aeg varem kujunes „Noor-Eesti" rühm.
1908 — Eesti Rahva Muuseumi asutamine.
1914—1918 — Maailmasõda.

1917 — Teine revolutsioon Venemaal. 28. veebr. kukutati keisrivalitsus ja riiki asus juhtima Vene Ajutine Valitsus.
„ — 12. aprillil kinnitatakse Eesti autonoomia seadus.
— 14. juulil astub kokku Eesti Maapäev.
— 28. novembril kuulutab Maapäev end kõrgema võimu kandjaks Eestis.
1918 — **24. veebr.** kuulutatakse Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. 25. veebr. ilmuvad Saksa okupatsiooniväed Tallinnasse.
— 3. märtsil teevad enamlased Brestis rahu Saksamaaga.
1918—1920 — Eesti Vabadussõda.
1918 — 28. nov. — 22. dets. langevad Narva, Rakvere, Võru, Valga ja Tartu enamlaste kätte.
1919 — 7. jaan. Eesti vägede üldine pealetung.
„ 14. jaan. Tartu vabastamine.
„ 19. jaan. Narva vabastamine.
„ 1. veebr. Valga ja Võru vabastamine.
„ 4. veebr. Petseri vabastamine.
„ 26. mail langeb Pihkva Eesti vägede kätte.
„ oktoobrikuul on sakslaste Landeswehr sunnitud eestlastega rahu tegema ja Läti vabariiki tunnustama.
1920 — 2. veebr. Tartu rahu.
„ maikuul tunnustab Soome Eesti vabariiki de jure.
„ 15. juunil. Eesti Vabariigi Põhiseadus võetakse vastu Asutava Kogu poolt.
1921 — 26. jaan. tunnustavad Eesti vabariiki de jure Inglis- ja Prantsusmaa ning Itaalia.

Järelsõna.

Käesoleva töö süsteemi pole muudetud. On tehtud küll täiendusi, nimelt leiavad lugejad raamatu lõpul uue osa, mis käsitleb Eesti iseseisvus- aja saavutisi peamiselt kultuurelus. Ühtlasi juhin tähelepanu äsja-ilmunud ja algkoolidele määratud ajaloo atlasele.

J. Adamson.

Sisukord.

Lk.

IV. Uus aeg. Järg.

A. Poliitilise killustuse aeg . . . . . 3—6
1. Poola aeg Liivimaal.
2. Rootsi aja algus Põhja-Eestis.
3. Saaremaa Taani valitsuse all.
4. Talurahva seisundi halvenemine sõdade järel.

B. Rootsi aeg . . . . . 7—17
1. Poola ja Rootsi troonitülid. Kogu eestlaste maa läheb Rootsi alla.
2. Rootsiaegsed uuendused meie kodumaal.

C. Vene aja algus . . . . . 17—28
1. Suur Põhjasõda.
2. Eestlaste seisukord Vene valitsuse all.

V. Kõige uuem aeg.

A. Suur Prantsuse revolutsioon. Napoleoni aeg . . . . . 29—61
1. Vana kord Prantsusmaal.
2. Valgustussajandi kirjanikud ja nende ideed.
3. Suur Prantsuse revolutsioon.
4. Napoleon Bonaparte.
5. Tagurlus Euroopas.

B. Pärisorjuse kaotamine Eestis . . . . . 61—65
1. Valgustussajandi ideed tungivad meie kodumaale.
2. Talurahva vabastamine.

C. Teo-orjuse aeg . . . . . 65—89
2. Elamud. Tarberiistad. Rõivastis.
3. Eestlased ostavad talud päriseks. Teo-orjus kaob.

D. Rahvusriikide tekkimine L.-Euroopas . 89—99
1. Tööndusliк revolutsioon ja selle tähtsus.
2. Itaalia ühendamine.
3. Saksamaa ühendamine.

Lk.

E. Eestlaste rahvuslik ärkamine . . . . . 99—110
1. Rahva hariduse eest hoolitsemine.
2. Rahvusliku tunde äratajad.

F. Üldine tõus eesti rahva elus XX sajandi alguses . . . . . 110—120
1. Jaan Tõnisson. K. Päts.
2. Revolutsioon 1905. a.
3. Pärast revolutsiooni.

G. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine . . 120—147
1. Maailmasõda 1914—1918.
2. Eesti vabadusvõitlus.
3. Eesti Asutava Kogu töö.

H. Eesti riikliku iseseisvusaja saavutisi . 147—155
1. Poliitilisest elust.
2. Saavutisi vaimses ja majanduslikus elus.

Eesti Vabadussõda käsitlevaid kaarte . . . . . 156—158

Sündmused ja aastaarvud . . . . . 159—162

Järelsõna 162

A
11886
160930

HIND 1 KR. 45 S.